

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.404>

<https://orcid.org/0000-0002-9572-1809>

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Liucija Vervečkienė

„Visi buvo patriotai vis tiek, norėjo tos
nepriklausomybės“: kartos po „lūžio“
atminties darbas ir buvusio režimo
samprata“

DAKTARO DISERTACIJA

Socialiniai mokslai,
Politikos mokslai (S 002)

Vilnius
2022

Disertacija rengta 2015–2022 metais Vilniaus universitete.

Mokslinė vadovė – doc. dr. Inga Vinogradnaitė (Socialiniai mokslai,
politikos mokslai – S 002).

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.404>

<https://orcid.org/0000-0002-9572-1809>

VILNIUS UNIVERSITY

Liucija Vervečkienė

“They were all patriots anyway,
they wanted independence”:
memory work and understanding of
the previous regime in the generation
after the transformative turning point

DOCTORAL DISSERTATION

Social Science,
Political Science (S 002)

Vilnius
2022

The dissertation was prepared between 2015 and 2022 at Vilnius University.

Academic supervisor – Assoc. Prof. Dr. Inga Vinogradnaitė (Vilnius University, Social Science, Political Science, S 002).

TURINYS

ĮVADAS.....	7
I. KARTOS PO „LŪŽIO“ TURIMOS „ATMINTIES“ FORMAVIMOSI TEORINĖS PRIELAIDOS	26
1. Buvusio režimo „atminties“ formavimosi principai.....	30
2. Komunikacinė atmintis šeimoje: erdvė, ryšiai ir tapatinimosi pagrindas	35
3. Kolektyvinės atminties lygmuo ir kanonizuota praeities versija.....	42
4. Buvusio režimo reprezentacijos kolektyvinės atminties lygmenyje ir kartos po „lūžio“ atminties darbas	45
II. TYRIMO METODOLOGIJA	53
1. Pasakojimo ir perpasakojimo logika	54
2. Tyrimo vyresnių kartų dalyvių sociodemografinės charakteristikos, pokalbių aplinkybės, reprezentatyvumo galimybės bei ribotumai	59
3. Perpasakojimas: kartos po „lūžio“ atstovų sociodemografinės charakteristikos ir perpasakojimo kontekstas.....	68
4. Interpretacinės analizės principai ir gairės	73
III. EMPIRINĖ DALIS	76
1. Senelių ir tėvų kartų pasakojimų kontekstas	76
2. Kartos po „lūžio“ atminties darbo strategijos.....	87
2.1. Naujos reikšmės priskyrimas	94
2.1.1. Pasipriešinimas (sistemai): reikšmės išplėtimas ir papildymas ..	94
2.1.2. Lietuvybė, patriotizmas: nukentėjimo priešastys ar tylusis pasipriešinimas	110
2.1.3. „Atsivertėliškumas“ – senelių pasmerkimas, anūkų nesureikšmintas	113
2.1.4. Ryšiai su Vakarais („Amerika“)	115
2.2. Bandytas <i>suprasti</i> . Ginkluotas pasipriešinimas.....	118
2.3. Pateisinimas.....	125
2.3.1. Aukštos senelių pareigos	125
2.3.2. Teigiamos patirtys: „geri“ gyvenimo sovietmečiu aspektai ir senelių požiūris į praeitį.....	135

2.3.3. Anūkų savęs pateisinimas: domėjimasis ir nesidomėjimas istorija	143
2.4. Sustiprinimas.....	144
2.4.1. Neigiamos artimųjų patirtys: tremtys ir kitokio pobūdžio nukentėjimas.....	145
2.4.2. Nukentėjusiojo kategorijos išplėtimas.....	149
2.4.3. Laisvėjimo procesai: Atgimimas, Sausio 13-osios įvykiai.....	150
2.4.4. Senelių pažinties istorija.....	155
2.5. Laviravimas tarp reikšmių – pabrėžimas ir nutylėjimas.....	158
2.5.1. Šnipinėjimas, pasiklausymai.....	158
2.5.2. Susidūrimas su saugumo struktūromis	159
2.6. Kiti atminties darbo raiškos kontekstai	169
2.6.1. Šeimos legendos kūrimasis ir perdavimo sudėtingumas: du pavyzdžiai.....	169
2.6.2. Prosenelių ir tėvų patirčių permąstymas.....	173
2.6.3. Pasitikrinimas – ką byloja kiti šaltiniai.....	181
3.2.6.4. Artimieji <i>blog</i> režimo kontekste: seneliai, kurie rinkosi, ir seneliai, kurie pasirinkimų neturėjo.....	183
IŠVADOS.....	186
LITERATŪRA.....	193
PADĖKA.....	205
PUBLIKACIJOS.....	205

ĮVADAS

Atminties tyrimų lauke ir tose disciplinose, kurių prielaidomis remiasi šis laukas, atsirandant „naujajai“, „jaunajai“ kartai (įprastai – tam tikrų didelio masto, transformuojančių pokyčių kontekste) galima išvelgti du būdus ją suvokti. Su jais vėliau siesis ir esminės teorinės šiuose darbuose taikomos prielaidos. Pirmuoju atveju su karta ir kartų pokyčiu asocijuojasi kaita ir už jo slypintis kažko, kas teigiama, kas geriau, pažangiau, lūkestis. Kaip teigia Aleida Assmann, keičiantis kartai keičiasi ir tautos prisiminimų profilis. Istorikas Alvydas Nikžentaitis, analizuodamas atminties kultūrą XXI a. Lietuvoje, įtraukia „generacijų kaitą“ kaip veiksni (nors išsamiau jo neanalizuoja), kuris siejasi su požiūriu į praeitį kaita¹. Assmann atsižvelgia dar į vieną procesą: palikuonių karta – tai išpažinčių karta, jai tenka susidurti su savo artimųjų patirtimis². Taigi antrasis suvokimo būdas susijęs su *perėmimu*, paveldėjimu to, ką sudėtingomis istorinėmis aplinkybėmis patyrė ir dabar liudija artimieji.

Valstybėje, kur netolimą praeitį liudija „lūžis“ – sudėtingi, transformuojančio pobūdžio pokyčiai pereinant prie demokratinio režimo, – jaunajai kartai priskiriamas simbolinis tikslas *nepamiršti* ir ateities kartoms perduoti tam tikrą praeities versiją, dažniausiai susijusią su patirtomis buvusio režimo represijomis, skriauda. „Atmintis gyva, nes liudija“³ – tai minėjimų, skirtų sudėtingoms XX a. istorinėms Lietuvos patirtims, motyvas. Būtent jaunoji karta, minėjimų dalyvė, tampa lūkesčio, kad liudijimai išliks, garantu. Kokia ta praeities versija bus – politinis klausimas. Jaunosios kartos suformuota teisinga praeities versija tampa aktuali palaikant tam tikras partines tapatybes – pavyzdžiui, Lietuvos atveju, Tėvynės Sąjungai-Lietuvos krikščionims demokratams. Netolimos praeities – sovietmečio – vertinimas vis dar laikytinas visuomenėje sovietiško ir antisovietiško skirtų palaikančiu veiksmu⁴. Tačiau įvairiose diskusijose dėl nevienareikšmių praeities asmenybių, pavyzdžiui, Petro Cvirkos, netiesiogiai iškyla ir šeimos

---

¹ Alvydas Nikžentaitis, *Valstybė ir atmintis: atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022), 223.

² Aleida Assmann, *Shadows of Trauma. Memory and the Politics of Postwar Identity* (New York: Fordham University Press, 2015), 164.

³ 2021 m. sausio 13 d. akcijai „Atmintis gyva, nes liudija“ viešinti skirtas įrašas Lietuvos Respublikos Seimo interneto svetainėje https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35403&p_k=1&p_t=274031.

⁴ Ainė Ramonaitė, „Kas ilgisi sovietmečio? Ekonominio statuso, socialinės aplinkos ir vertybinių nuostatų įtaka sovietinei – antisovietinei skirčiai Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 33, nr. 2 (2013): 267–268.

– palikuonių – vaidmens motyvas. Jie įsitraukia į diskusijas ir užima poziciją senelių veiklos atžvilgiu, atskleidžiamą interviu žiniasklaidai metu⁵, ar, kaip kad diskusijų dėl Cvirkos veiksnių poeto Kazio Jakubėno atžvilgiu atveju, jo sesers anūkei reaguojant socialiniuose tinkluose⁶. Tai susiję ne vien su sovietmečio klausimais: štai Jono Noreikos – generolo Vėtros – anūkės Silvios Foti JAV parašyta ir į lietuvių kalbą išversta knyga apie sudėtingą santykį su senelio, galimai dalyvavusio Holokauste, praeitimi, tapo atminties tyrėjų analizės objektu⁷ ir sulaukė istorikų atsako⁸. Taip kolektyvinio lygmens atminties klausimuose dėl XX a. praeities režimų tarp nuo jų nukentėjusiųjų ir kaltųjų atsiranda gyva jungianti gija – abiejų šalių palikuonys. Nors šiems atvejams (išskyrus K. Jakubėno giminaitės) būdingas vyresniųjų artimųjų *kaltės* motyvas, jis kyla iš konceptualiai skirtingų anūkų perspektyvų: Cvirkos anūkas kaltinimus bando švelninti ar juos kvestionuoti, o Noreikos palikuonė juos skatina ir stiprina. Šiedu pavyzdžiai selektyvūs ir diskutuoti, tačiau abu yra vertingi bandant iliustruoti bendresnio pobūdžio *atminties darbą*, atliekamą palikuonių kartų, o ypač trečiosios atstovų, permąstančių savo santykį su artimųjų pasirinkimais okupacinių režimų sąlygomis. Lietuvos atveju minėtieji anūkai nėra jaunosios, posovietinės kartos atstovai, tačiau susiduria su artimųjų vaidmeniu sudėtingomis istorinėmis aplinkybėmis.

Režimų pokyčių kontekstas, visų pirma socialistinio bloko subyrėjimas atvėrė galimybes formuoti prielaidas apie laisvės kartą, gimusią jau kitame, transformacijos, etape. Vis dėlto daugiausia tyrėjų dėmesio bent kol kas susilaukia karta, kurios savimone, analizuojamą pasitelkus biografinius metodus, formavo pats „lūžio“ momentas – transformuojantis giluminis pokytis. Pats „lūžis“ šioje disertacijoje suvokiamas kaip senojo režimo griūtis ir demokratinės valstybės kūrimasis. Lietuvos atveju (juo remiantis bandoma konceptualizuoti kartos po „lūžio“ buvusio režimo „atminties“ formavimąsi) tai *simbolinė* Nepriklausomybės atkūrimo data 1990 m. kovo 11 dieną. „Lūžis“ galėtų žymėti ir gerokai platesnius, visuotinius transformuojančius

---

⁵ Domantė Platukytė, *Cvirkos anūkas nepripažįsta, kad šis prisidėjo prie poeto Jakubėno tremties*, 2019 m. lapkričio 12 d. <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1114921/cvirkos-anukas-nepripazista-kad-sis-prisidejo-prie-poeto-jakubeno-tremties>.

⁶ Jurgos Vilės 2021 m. rugpjūčio 27 d. įrašas socialiniame tinkle „Facebook“ https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02LiHVYrV2nw1daG7YtoskKYicDndGKQJ3NfwTfLoN21pj7fbqZCMeZxdGR8qgW329l&id=100008532695986

⁷ Violeta Davoliūtė, „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“, *East European Jewish Affairs* 51, nr. 1 (2021): 70–85.

⁸ Mingailė Jurkutė, „Jono Noreikos išgalvojimas“, *Naujasis Židinys-Aidai* 7 (2021): 76–77.

procesus visuomenėje, kurie nuosekliai nagrinėti, pavyzdžiui, Sztompkos darbuose įtraukiant ir *kultūrinės traumos* sąvoką⁹.

Šioje disertacijoje „lūžis“ žymi būtent simbolinę skirtį, kuria apibrėžiama, kaip struktūriniu lygmeniu reikėtų oficialiai prisiminti ir minėti laikotarpį „iki“ – buvusį režimą. Šis simbolinis apibrėžimas atsiranda, yra papildomas ir palaikomas kolektyvinio lygmens atminties reprezentacijų – pavyzdžiui, minėjimų (Kovo 11-osios – valstybinės šventės – minėjimai Lietuvoje), atminties vietų, praeities laikotarpį reprezentuojančių valstybinių muziejų, jis atsiduria istorijos mokymo programose. Dar 2007 m. Rasa Čepaitienė atkreipė dėmesį į „oficialųjį viešąjį diskursą, tebelinkusį sovietmetį vienareikšmiškai vertinti kaip aiškiai svetimą, sunkiai suvokiamą ir grėsmingą laiką“, bet kartu ir į tokios nuostatos reikšmę, pavyzdžiui, dekomunizacijos procesų delsimui ir neįgyvendinimui¹⁰.

Žvelgiant į mokslinę literatūrą, nagrinėjančią „lūžius“ ir jų poveikį iš skirtingų kartų perspektyvos (aptariančią ir atminties klausimus), minėtini vokiečių tyrėjai, mat jiems aktualus Vokietijos susivienijimo ir tolesni pereinamieji procesai, formavę *Sienos vaikus* (vok. *Wendekinder*)¹¹ ar *nutolusiąją* (vok. *Distanzierte*) Rytų Vokietijos kartą – paskutinę, kurios savivoka dar sietina su Vokietijos Demokratinės Respublikos patirtimis¹². Adrianos Lettrari ir kitų autorių studija, pačių autorių apibrėžiama kaip išryškinanti Vokietijos susivienijimo poveikio daugiasluoksniškumą per kartos atvejo analizę skirtingais pjūviais, įtraukia ir kartą „po sienos“ – tuos, kurie gimė jau po (ar pora metų iki) 1989-ųjų, tačiau gana epizodiškai¹³. Paskutinė sovietmečio karta tampa ir Alexey'aus Yurchako studijos¹⁴ objektu. Interviu su jos atstovais, kartu su kita etnografinė medžiaga, padėjo apibrėžti ir vėlyvojo socializmo bruožus, neretai grįstus prieštaromis, ir geriau suvokti, kaip pats režimų kaitos laikotarpis formavo vėlyvojo socializmo sampratą. Nemažai darbų, pasitelkiančių biografinius metodus ir per autobiografinį

---

⁹ Piotr Sztompka, „The Trauma of Social Change“, in: *Cultural Trauma and Collective Identity*, ed. J. Alexander et al. (University of California Press, 2004), 160–181.

¹⁰ Rasa Čepaitienė, „Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos“, *Lituanistica* 72, nr. 4 (2007): 37.

¹¹ Pamela Heß, „Was bleibt von der DDR? Erinnerungen verbinden Wendekinder“ iš *Die Generation der Wendekinder: Elaboration eines Forschungsfeldes*, ed. Adriana Lettrari et al. (Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2016), 71–87.

¹² Mark Hillebrand, *Ostdeutsche Selbstwahrnehmungen und Identitätskonstruktionen im Generationenvergleich*, Peter Lang Edition: Frankfurt am Main 2010, p. 54.

¹³ Lettrari et al. „Die Generation der Wendekinder: Elaboration eines Forschungsfeldes“, 3–26, 89–106.

¹⁴ Alexei Yurchak, *Everything Was Forever Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2005).

pasakojimą siekiančių identifikuoti skirtingas kartas formavusius sovietinio laikotarpio ar socializmo bruožus, aptaria Estijos atvejį. Paminėtinos tiek Kirsti Joesalu¹⁵, tiek šios autorės ir Ene Kõresaar¹⁶ studijos (jose į biografinį pasakojimą žiūrima ne tik iš sakinės istorijos perspektyvos, bet ir plačiau – kaip į atminties tarpininką), tiek Raili Nugin¹⁷ „slenksčio“ kartos tapatumo formavimosi aplinkybes ir tapatinimosi su karta ribas analizuojantys darbai. Gyvenimo sovietmečiu istorijas pasitelkiančiuose darbuose paminima ir „jaunoji karta“ – kaip žmonės, turintys galimybę laisvai formuoti savo įsitikinimus apie buvusį režimą, supriešinant juos su vyresnėmis kartomis, kurių pažiūroms ir santykiui su praeities patirtimis keistis jau sudėtinga¹⁸.

Į šią studijų grupę, prisiminimus apie praeitį pasitelkiančią kaip būdą suvokti pasakotojų – skirtingų kartų atstovų – tapatumą formavusius praeities procesus, istorines, politines ir kultūrines aplinkybes, patenka ir Dalios Leinartės ir kitų¹⁹, Žilinskienės ir kitų²⁰ studijos apie sovietmečio formuotas kartas Lietuvoje. Jos daugiausia analizuojamos pavieniui. Tam tikrais atvejais pažymimas ir santykis su kitomis kartomis šeimoje: štai Irena Šutinienė, analizuodama paskutiniosios sovietmečio kartos – gimusiųjų XX a. 8-ajame dešimtmetyje – gyvenimo istorijas, išvelgia empatiją senelių kartai, patyrusiai stalinistines represijas, ir polinkį atviriau svarstyti apie anksčiau šeimos nutylėtas patirtis²¹. Šiuose darbuose atmintis, autobiografinių prisiminimų forma veikia instrumentiškai pasitarnauja siekiant geriau suvokti režimą iki „lūžio“, tam tikra prasme ir patį transformacijos etapą – t. y. aktualizuojamas ne dabarties momentas, *kuriuo* kartos atstovai konstruoja savo pasakojimą. Kita vertus, mąstant apie kartą po „lūžio“, šios studijos padeda aiškiau ją apibrėžti laike kaip tą, kuri kritiniame amžiuje, formuojantis asmenybės

---

¹⁵ Kirsti Joesalu, *Dynamics and Tensions of Remembrance in Post-Soviet Estonia: Late Socialism in the Making*, Doctoral dissertation (Tartu: University of Tartu Press, 2017), 39–45.

¹⁶ Ene Kõresaar, Kirsti Joesalu, „Post-Soviet Memories and „Memory Shifts“, in: *Estonia, Oral History* 44, nr. 2 (Autumn 2016): 47–58.

¹⁷ Raili Nugin, *The 1970s: Portrait of a Generation at the Doorstep* (Tartu: University of Tartu Press, 2015), 100–122.

¹⁸ Aili Aarelaid-Tart, *Cultural Trauma and Life Stories* (Kikumora Publications 2006), 103–104.

¹⁹ Dalia Leinartė, Laima Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė, Ingrida Gečienė, *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014).

²⁰ Laima Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė, *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016)

²¹ Irena Šutinienė, „Tarp socializmo kritikos ir vaikystės nostalgijos: sovietmečio atmintis aštuntojo dešimtmečio kartos gyvenimo istorijose“, *Sociologija: mintis ir veiksmai* 46, nr. 1 (2020): 21–23.

sociopolitiniam profiliui²², gyveno jau transformacijos proceso sąlygomis ar jam pasibaigus. Tas sociokultūrinis ir politinis kontekstas šiai disertacijai aktualus būtent kolektyvinio lygmens atminties kontekste: kiek jis generuoja reikšmes, priskiriamas laikotarpiui iki „lūžio“, buvusiam režimui. Tikslėnesnų kartos ribų klausimai kyla visais atvejais, kuomet pasirenkama analizuoti kartos fenomeną; ypač ribiniai metai tampa aktualūs sociologiniuose tyrimuose²³, pavyzdžiui, kuomet siekiama atskleisti tam tikrų kartų tapatumo bruožus. Tačiau atminties požiūriu kartą reikėtų suvokti veikiau kaip bendro patyrimo bendruomenę, savo sociopolitinio profilio formavimosi metu gyvenusių *tam tikromis* istorinėmis, politinėmis aplinkybėmis.

Kaip neturėjusi konceptualiai reikšmingos gyvenimo iki transformacijos patirties, karta po „lūžio“ nepadedą konceptualizuoti paties *pokyčio, perėjimo* iš senojo į naująjį režimą poveikio, jos pasakojimuose apie praeitį nėra autobiografiškumo elemento. Tačiau atminties klausimus nagrinėjančioje literatūroje svarbus jos, kaip susiduriančios su tam tikromis kolektyvinėmis prasmėmis, teikiamomis praeičiai (su kolektyvinio lygmens atmintimi), bent epizodinis paminėjimas. Vienoje pirmųjų nuoseklesnių atminties studijų Lietuvoje – Eugenijos Krukauskienės ir kolegijų darbe, kuriuo bandoma suprasti, kaip gyventojai permąsto XX a. okupacinius režimus atkūrus Nepriklausomybę, jauniausioji karta lieka už empirinės analizės ribų. Tačiau ji trumpai apibrėžiama kaip ta, kuriai buvusių režimų socialinė atmintis reikalinga, kad padėtų permąstyti kolektyvinius tapatumus ir ugdyti „demokratinę politinę kultūrą ir vertybes“; galima suprasti, jog ji turės drotis su visais autorių identifikuotais XX a. praeities atminties iššūkiais²⁴. O tai, kas vyksta kartoje po „lūžio“ ir formuoja jos santykį su netolima praeitimi, ankstesniu režimu, organizuoja jau po giluminių pokyčių pradžios vykę procesai. Ši karta dirba su praeities reprezentacijomis, glūdinčiomis kolektyviniame lygmenyje. Jos iki „lūžio“ buvusio režimo „atmintis“ formuojasi specifinėmis sąlygomis, kitomis nei minėtosios „lūžio“ kartos, gausiau analizuotos literatūroje, atveju.

Rengiant disertaciją daugėjo studijų, kurių objektas – šeimų prisiminimai pokomunistiniu laikotarpiu. Tyrėjams tampa aktualu, pavyzdžiui, kaip, jaunoji karta reaguoja į tėvų ar senelių pasakojimus apie netolimą praeitį. Kitaip tariant, čia pasitelkiama *šeimos atmintis* – greta kartos, kuri iš principo

---

²² Michael Corsten, „The Time of Generations“, *Time and Society* 8, nr. 2 (1999): 252–253.

²³ Sigita Kraniauskienė, „Identiteto tyrimo metmenys: kartų identiteto paieška XX a. lietuvių biografijose“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 14 (2004): 46–48.

²⁴ Eugenija Krukauskienė, Irena Štutienė, Inija Trinkūnienė, Anelė Vosyliūtė, *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys* (Vilnius: Eugrimas, 2003), 144.

suvokiama manhaimiška²⁵ prasme kaip bendros patirties bendruomenė, atsiranda skirtingų šeimos kartų ryšiai. Jiems priešingas žinojimas „iš kitur“ – oficialūs pasakojimai apie praeitį, sietini su ugdymo institucijų mokymo turiniu ar su kitomis valstybės sprendimais reguliuojamomis praeities reprezentacijomis. Tačiau matyti, kad studijose daugiau telkiamasi arba į vieną, arba į kitą žinių šaltinį. Radmila Švaričkova Slabakova analizuoja trijų Čekijos kartų šeimos praeities prisiminimus: pirmiausia pasitelkia prielaidą apie šeimos vertybių – socialinių ir to, ką autorė vadina politinėmis, t. y. susijusių su komunistinės praeities vertinimu, – perdavimą iš kartos į kartą. Jaunąją, po 1989 m. augusią šeimos kartą autorė mato kaip formavusią savo politines nuostatas (visų pirma griežtai antikomunistines) praeities atžvilgiu, remiantis šeimos pasakojimais²⁶. Tanja Vuckovic Juros, analizuodama jaunąją Kroatijos kartą buvusios Jugoslavijos atminties formavimosi procese, pabrėžia mnemonines kovas, kuriose liudininkų pasakojimai – socialiai medijuotos praeities versijos – matomi kaip paveikesni pasakojimai nei oficialieji²⁷. Nugin, interpretuodama penkių Estijos šeimų atstovų interviu apie sovietmetį, pabrėžia nuolatinę praeities permąstymą mažesnėse bendruomenėse – šeimose – nacionaliniu lygiu, bandant sutaikyti skirtingas praeities reikšmes. Jaunosios kartos pasakojimuose autorė išvelgia siekius artimųjų patirtyse ieškoti heroizmo, pasipriešinimo ar nukentėjimo nuo režimo ženklų²⁸. Hanna Haag, analizuodama buvusios VDR šeimų pokalbius apie netolimą praeitį, išskiria tris skirtingo pobūdžio komunikacines situacijas, kurių pagrindu formuojasi kartos „po sienos“ (ne)žinojimas apie praeitį. Pirmą – diskusija dėl praeities, kai VDR negyvenusieji aktyviai dalyvauja formuojant netolimos praeities sampratą, diskutuoja su liudininkais. Antra – žinojimas apie praeitį, priimamas kaip komunikacinė sąlyga, kuomet praeities sampratą formuoja jos liudininkai, o palikuonys aktyviai nesidomi nei oficialiais, nei nuo oficialiųjų besiskiriančiais šeimos narių pasakojimais. Galiausiai pokalbius apie praeitį suvokiant kaip misiją,

---

²⁵ Karl Mannheim, „The Sociological Problem of Generations“, in: *Karl Mannheim: Essays on the Sociology of Knowledge*, ed. Paul Kecskemeti (New York: Routledge, 1952, perleista 1972), 276–322.

²⁶ Radmila Švaričkova Slabakova, „Czech Family Stories of Communism. Family Memories at the Intersection of Family Values, Family Relations and National Memory“, iš *Family Memory: Practices, Transmissions and Uses in a Global Perspective*, ed. R. Švaričkova Slabakova (New York: Routledge, 2021).

²⁷ Tanja Vuckovic Juros, „Things Were Good During Tito’s Times, my Parents Say’: How Young Croatian Generations Negotiated the Socially Mediated Frames of the Recent Yugoslav Past“, *Memory Studies* 13, nr. 6 (2020): 932–951.

²⁸ Raili Nugin, „Rejecting, Re-shaping, Rearranging: Ways of Negotiating the Past in Family Narratives“, *Memory Studies* 14, nr. 2 (2021): 197–213.

vyresnės kartos siekia suteikti palikuonims kitokių, „tikrųjų“, žinių, kurios leistų kvestionuoti oficialius pasakojimus²⁹. Visuose šiuose darbuose iš principo laikomasi nuostatos, kad egzistuoja ryšys tarp prisiminimų šeimoje ir nacionalinės atminties, tačiau jo ypatybės giliau neanalizuojamos. Trečioji, jaunoji, karta – tai ta, su kuria siejamas giluminis tikslas išvelgti skirtumus nuo tėvų ir senelių, gyvenusių komunistiniu periodu.

Lietuvos atveju, jaunoji karta (jaunumas čia suvoktinas sąlygiškai – tai jauniausieji tyrime dalyvavę asmenys) kaip savitą santykį su sovietmečiu formuojanti grupė atsiranda tyrėjų akiratyje bandant suprasti sovietmečio vertinimą, vis dar struktūruojantį visuomenę. Pastebima, jog sovietmečio patirties neturintieji linkę jį vertinti neigiamai; tokios nuostatos siejamos su švietimo sistemos įtaka³⁰. Kiekybiniuose tyrimuose identifikuojamas jų „nuomonės neturėjimas“ siejamas su kognityviniu disonansu tarp to, kaip sovietmetis pateikiamas viešojoje erdvėje ir kaip namuose³¹. Jaunimo nuotolis nuo praeities klausimų pastebimas ir sociologinių studijų autorių; jose, greta kitų šeimos klausimų, analizuojami komunikacinės atminties kanalai – šeima, tinklas (įtraukiant dėdes ir tetas), šeimų pokalbių turinio tematika. Analizuojant apklausų, kuriose esama klausimų apie pokalbius šeimos praeities tema, duomenis pastebima, kad tarp jauniausiųjų tyrimo dalyvių, iki 30 m., daug tokių, kurie šeimos atminties ir joje nagrinėjamų artimųjų praeities klausimų nelaiko svarbiais³². Šie tyrimai atskleidžia ribotą jaunosios kartos įsitraukimą į šeimos atminties klausimų svarstymą, tačiau nenagrinėja galimų tą nuotolį ar nežinojimą kaip prisiminti (juo labiau kad ta praeitis netolima, su ja susiję tėvai ir seneliai) organizuojančių procesų. Atskiroje grupėje darbų susitelkiama į menininkų darbus – pavyzdžiui, Eglė Tuzaitė analizuoja, kaip jaunosios kartos režisierės pasitelkia savo šeimos sovietmečio patirtis, ir jų darbus traktuoja kaip bandymus šeimos kolektyvinę atmintį

---

²⁹ Hanna Haag, „Weitergabe von Transformationserfahrungen. Die DDR im Gedächtnis der Nachwendegeneration“ iš *Die Generation der Wendekinder: Elaboration eines Forschungsfeldes* (Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2016), 89–106.

³⁰ Ainė Ramonaitė, *Posovietinės Lietuvos rinkiminė anatomija* (Vilnius: Versus aureus, 2007), 44–45.

³¹ Ainė Ramonaitė, „Kas ilgisi sovietmečio? Ekonominio statuso, socialinės aplinkos ir vertybinių nuostatų įtaka sovietinei-antisovietinei skirčiai Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 33, nr. 2 (2013): 283.

³² Laima Žilinskienė, „Doing Family Memory in the Case of Emigration Experience“, in: *Making Lithuanian Memories Across Borders. Conceptual Frames and Empirical Evidence*, sud. Irena Juozeliūnienė ir Julie Seymour (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020), 159–179.

perkelti į bendresnę „tautos kolektyvinę sovietmečio atmintį“³³. Trečioji karta kiek kitu kampu atsiranda Natalijos Arlauskaitės studijoje, kurioje autorė analizuoja archyvinę (šiuo atveju šeimos albumo) fotografiją ir jos remediaciją kino filmuose. Autorė pasitelkia archyvo sampratą ir Michelio Foucault vartojama prasme, pabrėžiama ir šioje disertacijoje. Trečiąją kartą Arlauskaitė mato kaip dirbančią tiek su „okupaciniu“, tiek su „pokolonijiniu“ pasakojimais ir iš principo konstruojančią naują pasakojimą nesišliejant prie ankstesnių praeities versijų. Trečiosios kartos pasakojimai žymi ir laiko nuotolį nuo pačių režimų – dirbama, autorės požiūriu, jau už „okupacinio“ (dominuojančio) ir už „pokolonialistinio“ (iš principo konkuruojančio) pasakojimo ribų³⁴. Mintis apie dominuojantį „okupacijos žodyną“³⁵ aktuali ir mąstant apie kartos po „lūžio“ susidūrimą su struktūriniame lygmenyje glūdinčiomis režimui iki „lūžio“ valstybės teikiamomis reikšmėmis.

Skirtingų disciplinų atstovų studijose iš principo remiamasi prielaida, kad jaunoji karta susiduria su skirtingomis praeičiai teikiamomis reikšmėmis iš lygiaverčių šaltinių – autentiškos patirties sąlygotų ir per pokalbius perduotų šeimos narių prisiminimų ir to, kokios yra oficialios praeities versijos. Nors ir pabrėžiami specifiniai emociniai saitai, siejantys šeimos narius, tačiau kokiu būdu jie atsiskleidžia, neanalizuojama. Kitaip tariant, žinojimas apie praeitį iš pačių laikotarpio liudininkų pasakojimų priešinamas tam, kas prisimenama valstybės lygmeniu. Remiamasi veikia tu, ką Jeffrey Olickas vadina *surinktąja* atmintimi (angl. *collected memory*): nenuneigiant aplinkos socialinių rėmų įtakos, individai yra vieninteliai, kurie prisimena³⁶. Kitaip tariant, tai, kas atsimenama valstybės lygmeniu, yra agreguota tam tikros grupės prisiminimų versija; iš principo ji galėtų būti pakeista kitos grupės versija.

Greta *pokyčio, naujumo*, sietino su kartų kaita ir naujosios kartos atsiradimu, atminties studijų lauke svarbi *perdavimu* (angl. *transmission*) ir *perėmimu* grįsta sąveika tarp skirtingų kartų tiek visuomenėje, tiek siauros bendruomenės – šeimos – kontekste. Ši sąsaja visų pirma tapo darbų, skirtų skaudžių visuotinių nusikaltimų, pavyzdžiui, Holokausto, patirčių perdavimui tarp skirtingų kartų šeimos narių, objektu, kaip yra, pavyzdžiui, Gabriele

---

³³ Eglė Tuzaitė, „Kolektyvinė sovietmečio atmintis iš meno sociologijos perspektyvos: Giedrės Beinoriūtės ir Jūratės Kluonės atvejai“, *Filosofija. Sociologija* 31. nr. 2 (2020): 126.

³⁴ Natalija Arlauskaitė, *Nuožmi taika: žlugusių režimų fotografija dokumentiniame kine* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020), 190–280.

³⁵ Arlauskaitė, *Nuožmi taika: žlugusių režimų fotografija dokumentiniame kine*, 193.

³⁶ Jeffrey Olick, „Collective Memory: the Two Cultures“, *Sociological Theory* 17, No. 3 (1999): 338–341.

Rosenthal³⁷ darbuose. Aktualios ir vėliau disertacijoje išsamiau analizuojamos Haraldo Welzerio ir kolegų studijos³⁸, nagrinėjančios nacių laikotarpio prisiminimų perdavimą Vokietijos šeimose. Tai savaime tampa pretekstu klausimui, ar jų prielaidos lengvai pasitelkiamos nusakant ne tokias ribines – čia verta remtis būtent šiuo Šutinienės dar 2003-iaisiais³⁹ pasirinktu terminu svarstant apie sovietinių represijų ir nacių nusikaltimų atminties santykį – istorines patirtis. Minėtuose darbuose perdavimas suvokiamas ne tik kaip žinios apie praeitį, bet ir kaip platesnio pobūdžio artimųjų patirčių krūvis. Susidūrimas su juo, bandymas suprasti skaudžias patirtis – sudėtingas palikuonių atliekamas darbas, anot Emily Keightley ir Michaelio Pickeringo, reikalaujantis mnemoninės vaizduotės (angl. *mnemonic imagination*)⁴⁰. Šie autoriai, remdamiesi Mannheimo kartų teorija bei Marianne Hirsch pasitelkiama *postatminties* sąvoka, bando identifikuoti perdavimo iš kartos į kartą reikšmę tam tikru laikotarpiu (angl. *within the time and across the time*). Atminties bendruomenėse – tarp kartų ir toje pačioje kartoje – praeities patirtys nėra tiesiog perduodamos, jos išgirstamos, išjaučiamos. Veikiant atminčiai ir vaizduotei, su jomis formuojamas aktyvus santykis⁴¹. Alison Landsberg pasiūlyta *prostetinės* atminties samprata (angl. *prosthetic memory*) irgi įtraukia bandymą įsijausti, suprasti nutolusias, kitų išgyventas patirtis. Pavyzdžiui, šiandieninis susidūrimas su Holokausto atminties reprezentacijomis muziejuje suteikia impulsą prostetinei atminčiai – bandymui emociškai priartėti, autorės žodžiais tariant, medijuotu būdu kolektyviai susitapatinti su ribinėmis kitų žmonių patirtimis⁴². Prostetinė atmintis formuojasi tuomet, kai „prisiliečiama“ prie nutolusių svetimų žmonių patirčių, šios sampratos pasitelkimas kartos po „lūžio“ atveju būtų kiek netikslus būtent dėl pastarosios kartos artimo, iš principo tiesioginio ryšio su liudininkais.

Grįžtant prie Hirsch, *postatminties* samprata taikyta Holokaustą išgyvenusiųjų palikuonių (antrajai) kartai ir jų santykiui su artimųjų trauma,

---

³⁷ Gabriele Rosenthal, „Veiling and Denying the Past. The Dialogue in Families of Holocaust Survivors and Families of Nazi Perpetrators“, *History of the Family* 7 (2002): 225–238.

³⁸ Harald Welzer, Claudia Lenz, „Opa in Europa. Erste Befunde einer vergleichenden Tradierungsforschung“ iš *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, ed. Harald Welzer (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007), 1–15.

³⁹ Krukauskienė et al., „Socialinė atmintis: minėjimai“, 143.

⁴⁰ Michael Pickering, Emily Keightley, „Communities of Memory and the Problem of Transmission“, *European Journal of Cultural Studies* 16, nr. 1 (2012): 115–129.

⁴¹ Pickering ir Keightley, „Communities of Memory and the Problem“, 129.

⁴² Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, Columbia University Press, 2004), 144–161.

tačiau ir pati postatmintis iš principo laikytina traumine patirtimi. Ją autorė apibrėžia kaip „struktūrą, apibrėžiančią trauminių patirčių ir žinojimo perdavimą kartoje ir per kartas“⁴³. *Postatmintis* konceptualiu požiūriu atsiduria *per kartą* nuo įvykių atminties ir per *asmeninio santykio dėmenį* nuo istorijos⁴⁴. Nicole Immler, pasitelkdama pokalbius su išgyvenusiais ir jų palikuonimis apie Austrijos piniginių kompensacijų Holokausto aukų palikuonims mokėjimo politiką, išskiria antrosios kartos (kai kuriais atvejais – trečiosios) pasakojimams būdingą santykį su artimųjų patirtimis. Antrosios kartos pykčio ar susierzinimo motyvas reprezentuoja šeimos atminties intensyvumą, palikuonių kartos solidarumo su tėvų išgyventomis traumomis išraiškas ir savo agentiškumo šeimos atminties klausimuose stiprinimą⁴⁵. Violeta Davoliūtė *postatminties* sąvoka remiasi analizuodama trijų lietuvių diasporos atstovių įvairių žanrų literatūros kūriniuose apmąstomas senelių sąsajas su Holokaustu ir personalizuotą santykį su artimųjų faktiniu ar numanomu dalyvavimu masiniuose nusikaltimuose⁴⁶. Kai kuriuose darbuose *postatmintis* tampa kiek apibendrinta sąvoka, žyminčia palikuonių bandymą suprasti tėvų ar senelių trauminę patirtis, pavyzdžiui, pilietinio karo kontekste; nutolstama nuo genocido patirčių bei meninės išraiškos priemonių, kuriuos visų pirma turėjo omenyje Hirsch⁴⁷. *Postatminties* samprata ir jos sąsaja su karta po „lūžio“ bei jos atminties formavimąsi apibrėžiančiais procesais atrodo analitiškai patrauklu. Tačiau, atsižvelgiant į minėtąjį Holokausto aukų trauminių patirčių ir gyvenimo su jomis kontekstą, moralines praradimo, nukentėjimo kategorijas, lydinčias palikuonių kartas, bei tai, kad režimo iki „lūžio“ patirtys, nors ir įtraukia sovietinių represijų laikotarpį, nėra tokios ribinės⁴⁸, linkstama ieškoti kitų sampratų.

Iš metodologinės perspektyvos svarbios ir sociologinės Rosenthal studijos – visų pirma biografinio atvejo rekonstrukcijos⁴⁹, kuriomis remiantis bandoma atsekti ir suprasti pasakojimo genezės procesą – kaip praeities

---

⁴³ Marianne Hirsch, „The Generation of Postmemory“, *PoeticsToday* 29, nr. 1 (Spring 2008): 106.

⁴⁴ Marianne Hirsch, *Family frames. Photography, Narrative and Postmemory* (Cambridge: Harvard University Press, 2012), 22.

⁴⁵ Nicole Immler, „Too Little, too Late? Compensation and Family Memory: Negotiating Austria’s Holocaust Past“, *Memory Studies* 5, nr. 3 (2012): 270–281.

⁴⁶ Davoliūtė, „Genealogical Writing and Memory“, 70–85.

⁴⁷ Craig Larkin, „Beyond the War? The Lebanese Postmemory Experience“, *International Journal of Middle East Studies* 42, nr. 4 (November 2010): 615–635.

⁴⁸ Krukauskienė et al., *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, 143.

⁴⁹ Gabriele Rosenthal, „The Narrated Life Story: On the Interrelation Between Experience, Memory and Narration“, in: *Narrative, Memory & Knowledge: Representations, Aesthetics, Contexts* (Huddersfield: University of Huddersfield, 2006), 1–16.

įvykiai, turėję pasakotojui didelę reikšmę, šiandien atspindimi ir transformuojami skirtingų šeimos kartų. Šie darbai reprezentuoja biografinį socialinių mokslų posūkį: pasitelkus individualias gyvenimo istorijas siekiama ieškoti ryšio tarp asmens ir socialumo, tarp individualumo ir universalizmo, įtraukti tapatybės, refleksijos, individualizmo matmenis⁵⁰. Biografiniame tyrime pasitelkiamos teorinės prielaidos remiasi pasakojimu kaip dabarties konstruktui: gyvenimo įvykių refleksijos formuojasi dabarties socialiniame, kultūriniame kontekste, tačiau kartu bandoma atsekti praeities poveikį šiandien prisimenantiems ir, o tai kelia nemenką metodologinį iššūkį, antrinę patirtį (angl. *second-hand experience*) turintiems palikuonims. Pati Rosenthal įtraukia ne tik nukentėjusiųjų, aukų, bet ir kaltųjų bei jų palikuonių pasakojimus⁵¹.

Šiandien atminties tyrimuose jau linkstama išplėsti skirtį tarp *aukos* ir *kaltojo* bei liudininkų, įtraukiant, kaip siūlo Rothbergas⁵², dalyvavusiojo ar implikuoto subjekto (angl. *implicated subject*, tačiau dėl lietuviško vertimo sutarimo nėra) kategoriją. Ją autorius taiko ne tik Holokausto kontekstui, bet ir vėlesnių masinio pobūdžio nusikaltimų atveju išryškėjančiai didesnės dalies visuomenės, stebinčios smurtą iš privilegijuotųjų perspektyvos, pozicijai. Taigi šios minėtos kategorijos, nors visų pirma pasitelkiamos genocido, masinių nusikaltimų atminties kontekste, tampa vertingomis svarstant apie bendresnį palikuonių suvokimą, kuo buvo jų artimieji sudėtingu metu (angl. *difficult past*), sudėtingomis istorinėmis aplinkybėmis. Vis dažniau ir Vidurio ir Rytų Europoje svarstoma apie dalyvavimą nacių veikloje ir metamas iššūkis „didžiajam“ *aukos* (nukentėjimo nuo XX a. represinių režimų) pasakojimui. Nors tai visų pirma svarstymai dėl įsitraukimo vykdant Holokaustą, jie apima ir bendresnius klausimus apie gyvenimą nusikaltimų, represijų kontekste. Pats „sudėtingas metas“ ar „sudėtinga praeitis“, žvelgiant iš atminties perspektyvos, gali būti suvokiamas pasitelkiant tą reikšmę, kuria jį vartoja, pavyzdžiui, Robyn Wagner-Pacifici ir Barry Schwartzas⁵³ ar Vered Vinitzky-Seroussi⁵⁴. „Sudėtinga praeitis“ suvoktina kaip žyminti laikotarpį, dėl kurio

---

⁵⁰ Tom Wengraf, Prue Chamberlayne, Joanna Bornat, „A Biographical Turn in the Social Sciences? A British – European View“, *Cultural Studies – Critical Methodologies* 2, nr. 2 (2002): 245–269.

⁵¹ Rosenthal, „Veiling and denying the past“, 225–238.

⁵² Michael Rothberg, *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford University Press, 2019), 1–28.

⁵³ Robin Wagner-Pacifici, Barry Schwartz, „The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past“, *American Journal of Sociology* 97 (1991): 376–420.

⁵⁴ Vered Vinitzky-Seroussi, „Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials“, *American Sociological Review* 67, No. 1, (February 2002): 30–51.

minėjimo šiandien *galimi* nesutarimai, išreikštos ar glūdinčios įtampos dėl reikšmės teikimo vienam ar kitam praeities aspektui. „Sudėtingos praeities“ sąvoka, nors atminties studijų lauke ji visų pirma atsiranda analizuojant konkrečių įvykių minėjimo praktikas, leidžia laikotarpį iki „lūžio“, buvusį režimą ir jo patirtis įvardyti neprisirišant vien prie *skriaudos* ir *režimo* kategorijų ir mąstant apie skirtingus būdus prisiminti įvairias žmonių, gyvenusių tuo laikotarpiu, patirtis. Todėl tolesnėse disertacijos dalyse, ypač komunikacinės atminties šeimoje kontekste, ši sąvoka yra pasitelkiama.

Buvusio režimo (šios disertacijos kontekste tai sovietmetis) atminties klausimai taip pat atveria individualių pasirinkimų, galimai implikuojančių kaltę ar abejingumą nukentėjusiems nuo režimo, klausimus. Kaip traktuoti liudininkus ar stebėtojus pokario partizaninių kovų kontekste, taip pat – trėmimų, persekiojimų aplinkybes, kuriose be nusikaltusiųjų ir aukų, buvo ir kitų žmonių. Kur buvo seneliai ar jų giminės, ką jie matė ir kaip elgėsi represijų kontekste, koks buvo jų santykis su režimu – klausimai, galintys kilti jų palikuonims ir reikalaujantys atlikti, Anette Kuhn⁵⁵ žodžiais tariant, *atminties darbą*. Nors autorė šią sampratą naudojo apibrėžti šeimos nuotraukų albumo refleksijoms, ji taikytina ir platesnio pobūdžio artimųjų patirčių tiesioginiams ir netiesioginiams permąstymams. Klausimai, kuriuos per savo artimųjų patirtis sprendžia jaunosios, kartos po „lūžio“ atstovai, tampa svarbūs dar ir dėl to, kad jie atspindi šiandienines moralines kategorijas, kuriomis remiantis bandoma spręsti sudėtingos praeities klausimus.

Lietuvos atveju jaunoji, posovietinė karta, kaip tam tikru būdu perimanti sudėtingas represinio režimo, sovietmečio laikotarpio artimųjų – visų pirma, represuotųjų – patirtis, minima psichologijos disciplinos atstovų darbuose. Pavyzdžiui, Danutė Gailienė savo 2008 m. studijoje apie psichologinius sovietinio laikotarpio padarinius užsimena, kad represuotųjų palikuonys su skaudžia savo tėvų ir senelių patirtimi susiduria tiesioginės verbalinės ir neverbalinės komunikacijos metu bei netiesiogiai, pavyzdžiui, per auklėjimo stilių⁵⁶. Kiekybinė represijas patyrusiųjų palikuonių santykio su artimųjų patirtimis analizė leido autorėms įžvelgti pastarųjų didesnę tapatinimąsi su

---

⁵⁵ Anette Kuhn, *Family Secrets. Acts of Memory and Imagination* (London and New York: Verso, 1995), 61–68.

⁵⁶ Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu* (Vilnius: Tyto alba, 2008), 153–159.

savo šeimos istorija, pasididžiavimo, optimizmo motyvą, lyginant su represijų sovietmečiu nepatyrusiųjų vaikais ir anūkais⁵⁷.

Tačiau būtent oficialieji pasakojimai, institucionalizuota atmintis ir jos pasitelkimas darbuose, kur nagrinėjami individualūs ar grupės prisiminimai, kelia ne tik metodologinių klausimų apie tai, kaip pamatuoti jų poveikį ir susieti jį su kitu atminties lygmeniu, bet ir koks tai atminties lygmuo ir kokiais principais jis veikia. Bet kuriuo atveju sutinkama, kad šis lygmuo specifinis jau vien dėl to, kad jis simboliškai legitimuoja laikotarpį arba režimą po „lūžio“. Kitaip tariant, tai, kaip minima netolima praeitis iki pokyčio, tampa savita naujosios santvarkos sąlyga ir pateisinimu. Vėlgi, iš skirtingų disciplinų atėję apibrėžimai gali įnešti konceptualios painiavos: pavyzdžiui, istorikų, taip pat ir politikos mokslų atstovų darbuose dėmesys skiriamas istorinei atminčiai ir plataus pobūdžio istorijos politikos priemonėms⁵⁸; socialinė atmintis⁵⁹ tarsi savaime priskirtina prie sociologų terminologijos. *Atminties režimas*, pasitelktas visų pirma politikos mokslų atstovų⁶⁰, leidžia atminties politikos sprendimus matyti kaip organizuotą visumą. Panašiai, tik kiek platesnį laikotarpį ir įvairesnio pobūdžio atminties procesus žymi ir terminas *atminties kultūra*⁶¹ (nors atminties studijų lauko atstovai, pavyzdžiui, Astrid Erll, linkę vartoti terminą „atmintis kultūroje“). Nikžentaitis, pasitelkdamas atminties kultūros sąvoką, teigia, kad vienas svarbiausių pastarojo laikotarpio Lietuvos atminties kultūros bruožų – komunistinio laikotarpio atmetimas, „antisovietinis turinys“⁶². Galiausiai kolektyvinė atmintis pasitelkiama įvairiuose akademinuose kontekstuose, kur mąstoma arba apie agreguotą prisiminimų sankaupą⁶³, arba apie kultūrinę reprezentaciją. Ši painiava nėra išskirtinė mąstant apie tyrimus, įtraukiančius tokį kompleksiską fenomeną kaip atmintis, nagrinėjama skirtingų disciplinų atstovų, neretai derinant ir skirtingų disciplinų prielaidas. Ji reprezentuoja ir empirinį lygmenį, kur

---

⁵⁷ Eglė Mažulytė, Monika Skėrytė-Kazlauskienė, „Šeimos stiprybė: istorinių traumų patirties poveikis vėlesnėms kartoms“ iš *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė (Vilnius: Eugrimas, 2015), 95–102.

⁵⁸ Raimundas Lopata et al. *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012), 7–10.

⁵⁹ Krukauskienė et al., *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, 10–12.

⁶⁰ Michael Bernard, Jan Kubik, *Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration* (New York: Oxford University Press), 7–37.

⁶¹ Alvydas Nikžentaitis (sud.), *Atminties daugiasluoksnisumas: miestas, valstybė, regionas* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013).

⁶² Nikžentaitis, *Valstybė ir atmintis: atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*, 235.

⁶³ Amy Corning, Valdas Gaidys, Howard Schuman, „Transformative Events and Generational Memory: A Case Study Over Time in Lithuania“, *Sociological Forum* 28, nr. 2 (June 2013): 373–393.

sprendžiama, kaip reikėtų prisiminti ir priminti sudėtingą bendruomenės praeitį, bandoma suvokti atminties ir istorijos santykį ir kitus dalykus.

Daugiausia dėmesio darbuose, kuriuose analizuojama sovietmečio kolektyvinė atmintis (arba paraleliai kultūrinė), skiriama turiniui, kuris neretai apibrėžiamas būtent per vyraujančią aukos, nukentėjimo simboliką, pabrėžiamą tiek lietuvių autorių⁶⁴, tiek, pavyzdžiui, Assmann, Lietuvą ir Lenkiją pavadinusios „pagarsėjusiomis kaip tautos – aukos“⁶⁵. Bandydami konceptualizuoti šį atminties lygmenį, susiduriame su dviem skirtingomis epistemologinėmis (o gal ir ontologinius skirtumus atspindinčiomis) priegomis⁶⁶. Susana Crane istorinę atmintį tapatina su istoriniais naratyvais: jie suteikia turinį kolektyvinei atminčiai, tačiau pati kolektyvinė atmintis formuoja istorinio prisiminimo erdvę⁶⁷. Šia principine suskirstymo logika ir bus vadovaujamasi disertacijoje, bandant apibrėžti kolektyvinę atmintį per santykį su kitais atminčių tipais, išskyrus komunikacinę, analizuojamą atskirai. Tačiau svarbesnė disertacijos kontekste yra Olicko pastaba, kad mes turime mąstyti ne vien apie pozityvistinį poreikį apsibrėžti, bet ir bandyti suprasti, kokius fenomenus ir kaip šis terminas – kolektyvinė atmintis – įjautrina⁶⁸. Todėl svarbu pasitelkti kolektyvinę atmintį bandant suprasti, kaip karta po „lūžio“ dirba *atminties darbą*. Laikomasi prielaidos, iš esmės apimančios skirtingų kolektyvinės atminties tyrėjų dar nuo klasikinių Maurice'o Halbwachso studijų⁶⁹ formuotą požiūrį į prisiminimų priklausymą nuo konteksto, kolektyvinį ir socialinį jų apibrėžimą⁷⁰ (angl. *constraint*). Tai leidžia šios disertacijos kontekste kolektyvinę atmintį suvokti ir per jos atliekamą individualaus ar grupės lygmens prisiminimų proceso struktūravimą.

Politikos mokslų disciplinos atstovus visų pirma domina atminties politikos klausimai. Literatūroje matyti, kad, visų pirma, susitelkiama ties pačiais sprendimais, praleidžiant poveikio matmenį. Kita vertus, štai palyginti

---

⁶⁴ Alvydas Nikžentaitis, Irena Štutienė, „Baltijos kelio dvidešimtmetis: eilinis jubiliejus ar kultūrinės atminties transformacijos pradžia?“, *Lietuvos istorijos metraštis* [Yearbook of Lithuanian History], 2010/1 (2011): 71–83.

⁶⁵ Aleida Assmann, *Is Time Out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2020), 5–19.

⁶⁶ Jeffrey Olick, „Collective Memory: the Two Cultures“, *Sociological Theory* 17, nr. 3, (1999): 333–348.

⁶⁷ Susan Crane, „Writing Individual Back into Collective Memory“, *The American Historical Review* 102, nr. 5 (December 1997): 1373.

⁶⁸ Olick, „Collective Memory: the Two Cultures“, 33.

⁶⁹ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory* (vertėjas, sudarytojas ir įžangos autorius L. A. Coser), (Chicago: The Chicago University Press, 1992), 46–52.

⁷⁰ Aleida Assmann, *Shadows of Trauma. Memory and the Politics of Postwar Identity*, 139.

naujose studijose Felixas Krawatzekas bando jaunųjų Latvijos ir Baltarusijos kartų santykį palyginti su visuomenės kolaboravimo su XX a. okupaciniais režimais (visų pirma nacistiniu) klausimais ir susieja jaunimo nuomonę su tam tikra valstybės atminties politika⁷¹. Kitaip tariant, įtraukiamas politinis, *galios* elementas – priimami tam tikri sprendimai, kaip priminti bendruomenei jos praeitį, – ir pastaroji į juos reaguoja. Tačiau galia šioje vietoje pasireiškia ne tik kaip pats politinis sprendimas. Pavyzdžiui, priimant 2018 m. lapkričio 20 d. Seimo deklaraciją Nr. XIII-1651 dėl Adolfo Ramanausko-Vanago pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu, kurioje nurodoma įstatymu Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos įtvirtinta nuostata, kad Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba „buvo aukščiausia politinė ir karinė struktūra, vadovaujanti šiai kovai, vienintelė teisėta valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje“⁷². Tai vienas iš valstybės dokumentų, netiesiogiai implikuojantis, kaip prisiminti Pokarį ir, nebūtinai tiesiogiai, nurodantis, kokių reikšmių įgyja to meto įvykiai, procesai ir, svarbiausia, individualūs pasirinkimai. Į tam tikrų atminties politikos sprendimų poveikį vertėtų žiūrėti panašiai, kaip kolaboravimo samprata apibrėžta Péterio Aporo, Sándoro Horvtho ir Jameso Marko studijoje, skirtoje kolaboravimo atminčiai ir kolaboravimo su komunistiniu režimu sampratos kaitai. Tiek specialių institutų, kurie užsiėmė kolaboravimo masto tyrimu, veikla, tiek viešosios posovietinių visuomenių diskusijos dėl kolaboravimo proceso traktuojamos kaip turėjusios poveikį formuojantis kolaboravimo atminčiai plačiąja prasme⁷³. Aukščiau apžvelgtas tarpdisciplininis darbų laukas leidžia apibrėžti šios disertacijos nišą: konceptualizuoti kartą po „lūžio“ kaip specifinę atminties bendruomenę, kurios atliekamas atminties darbas leidžia geriau suprasti ir platesnio pobūdžio atminties tendencijas bendruomenėje po transformuojančio „lūžio“.

Pasitelkiant Lietuvos atvejį, šiame darbe analizuojama, kaip formuojasi tam tikra kartos po „lūžio“ samprata („atmintis“) apie buvusį režimą, kitaip tariant, plačiąja prasme, žinojimas apie netolimą, bet jų pačių neišgyventą praeitį. Karta po „lūžio“ – ta, kuri augo buvusį režimą kolektyvinės atminties lygmenyje apibrėžus kaip okupacinį, grįstą represijomis, nuo kurio reikėjo

---

⁷¹ Felix Krawatzek, „Remembering a Contentious Past: Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union“, *East European Politics and Societies and Cultures* 36, nr.1 (February 2022): 298–327.

⁷² 2018 m. lapkričio 20 d. Seimo deklaracija Nr. XIII-1651 dėl Adolfo Ramanausko – Vanago pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu,

⁷³ Péter Apor, Sándor Horvth, James Mark (sud.), *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe* (London: Anthem Press, 2017), 3.

išsivaduoti. Tuo tarpu komunikacinė atmintis jų šeimoje formuojasi esant specifinei genealoginei sąrangai – vyresniosioms šeimos kartoms menant skirtingus buvusio režimo laikotarpius, įskaitant okupacinio režimo pradžią. Bandant konceptualizuoti kartos po „lūžio“ buvusio režimo „atminties“ (žinojimo apie praeitį) formavimąsi, kiek metaforiškai pasitelkiama Foucault *žinojimo archeologijos* samprata⁷⁴, suteikianti savitus rėmus, kuriuose formuluojamos tolesnės disertacijos prielaidos būtent apie kartoje po „lūžio“ vykstančius atminties darbo procesus. Kartos po lūžio „atminties“ turinys (*žinojimas*) matomas kaip tam tikrų specifinių *sąlygų*, glūdinčių sąveikose, rezultatas. Vėlgi, tiek archyvo samprata, kurią naudoja Foucault, tiek pačios sąlygos disertacijoje pritaikomos ir suvoktinos veikia metaforiškai – kaip tam tikri žinojimo (ar praeities iki „lūžio“ sampratos, jos „atminties“) organizavimo *principai*, su kuriais susiduria atminties bendruomenė. Disertacijoje laikomasi prielaidos, kad minėtieji principai atpažįstami ryšiuose, sąveikose tarp skirtingų atminties lygmenų – komunikacinės ir kolektyvinės.

Analizuojant, kaip karta po „lūžio“ atlieka *atminties darbą* – bando sutalpinti skirtingas ją pasiekiančias netolimai praeičiai iki „lūžio“ teikiamas reikšmes, iš komunikacinės (prisiminimai šeimoje) bei kolektyvinio, struktūruojančio lygmens. Šis laikotarpis išgyventas vyresniųjų šeimos kartų, o didelio masto bendruomenė – valstybė – jį, įvairių kolektyvinės atminties tarpininkų pagalba apibrėžia kaip represinį, okupacinį režimą, nuo kurio reikėjo išsivaduoti. **Darbo objektas** – atminties darbas su artimųjų pasakojimais apie išgyventą praeitį – buvusio režimo laikotarpį – ir jam teikiamomis reikšmėmis. **Darbo tikslas** – atskleisti, kaip formuojasi kartos „po lūžio“ buvusio režimo samprata, jų „atmintis“. Disertacijoje pasitelkta prieiga leidžia identifikuoti šio jos turinio formavimosi *principus*. Paties turinio bruožai yra svarbūs, tačiau disertacijoje iš principo siekiama atskleisti, kaip, koku būdu ir tvarka, jie randasi. Principai disertacijoje atsiskleidžia analizuojant kartos po „lūžio“ atminties darbą su savo artimųjų – senelių – pasakojimais. Su išlygomis, kurios aptariamos tiek darbo metodologinėje, tiek išvadų dalyse, šiame darbe formuluojamos teorinės įžvalgos apie kartos po „lūžio“ atminties darbą ir netolimos praeities, buvusio politinio režimo sampratos formavimosi procesą galiotų plačiau, nei Lietuvos atvejui.

Mąstant apie kartos po „lūžio“ „atminties“ turinį, svarbu atkreipti dėmesį į Wulfo Kansteinerio pastabą dėl kartos kaip agentyvios, veikiančiosios (angl.

---

⁷⁴ Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language* (New York: Pantheon Books, 1971).

agency), ar politinės kartos: tai analitiškai patogus konceptas, kurį pasitelkus suderinami ir Mannheimo, ir Halbwachso kartos ir atminties teorijų dėmenys, tačiau jis neturėtų būti taikomas be išlygų. Kitaip tariant, kartos narius nebūtinai vienija nuoseklus kartos mąstymo būdas (angl. *generational thinking*), per kurį pokytis gali būti atpažįstamas⁷⁵. Ši pastaba aktuali tiek dėl atminties turinio, kuris kartoje po „lūžio“ gali skirtis, tiek dėl kartos, kaip atminties *veikėjos*, susiduriančios su tam tikromis vyraujančiomis reikšmėmis, teikiamomis netolimai, bet neišgyventai praeičiai. Vėlgi, darbo tikslas yra suvokti, kaip tas turinys formuojasi, kokios reikšmės, teikiamos praeičiai – buvusiam režimui iki „lūžio“ – susidūria ir koku būdu tas turinys – buvusio režimo iki „lūžio“ „atmintis“ – formuojasi.

Siekiant darbo tikslo, keliami **šie uždaviniai**:

1. Apibrėžti kartą po „lūžio“ kaip savitą atminties bendruomenę kolektyvinės ir komunikacinės atminties visuomenėje po „lūžio“ kontekste;
2. Atlikti teorinių požiūrių į atminties šeimoje procesus ir kolektyvinę atmintį analizę, atsižvelgiant į Foucault *žinojimo archeologijos* sampratą formuluoti teorines prielaidas, leidžiančias analizuoti kartos po „lūžio“ atliekamą atminties darbą;
3. Konstruoti metodologinį instrumentą, paremtą senelių gyvenimo istorijos pasakojimu ir anūkų perpasakojimu, leisiantį „prieiti“ prie skirtingų atminties lygmenų nedidelėje bendruomenėje - šeimoje;
4. Rasti tinkamą interpretacinės analizės būdą, leisiantį fiksuoti prasmės teikimo praeičiai „kelionę“ tarp liudininkų, pasakojančių apie praeitį, struktūruojančio kolektyvinės atminties lygmens prasmių ir kartos po „lūžio“ prasmės teikimo praeičiai sistemos;
5. Identifikuoti tematinis pjūvius, kurie iššaukia anūkų kartos/ kartos „po lūžio“ poreikį suderinti komunikacinio ir kolektyvinio lygmens praeičiai teikiamas reikšmes;
6. Interpretacinės analizės metu išskirti atminties darbo strategijas, kurios leidžia suvokti, kokiais principais remiantis organizuojamas kartos po „lūžio“ žinojimas apie buvusį režimą – jo „atmintis“.

Darbo pirmajame skyriuje formuluojamos teorinės prielaidos, leidžiančios konceptualizuoti kartos po „lūžio“ atminties formavimosi

---

⁷⁵ Wulf Kansteiner, „Generation and Memory: A Critique of the Ethical and Ideological Implications of Generational Narration, iš *Writing the History of Memory*, sud. Stefan Berger, Bill Niven (London: Bloomsbury, 2014), 111–134.

procesą. Pasitelkiama Foucault *archyvo* (*archyvavimo*) ir sąlygų tam tikram žinojimui rasti samprata leidžia mąstyti apie principus, formuojančius tam tikrą žinojimą apie neišgyventą praeitį. **Antrajame** – metodologiniame – skyriuje pristatomos kartos po „lūžio“ atminties darbą analizuoti tinkamo metodologinio instrumento paieškos, duomenų rinkimo principai ir interpretacinės analizės gairės. **Trečiajame** skyriuje pristatomi empirinio tyrimo rezultatai – identifikuojami teminiai pjūviai, reikalaujantys kartos po „lūžio“ atminties darbo. Išskiriamos ir pristatomos strategijos, leidžiančios suvokti principus, kuriais formuojasi jos buvusio režimo „atmintis“. **Darbo metodologija** bendrąja prasme remiasi Haraldo Welzerio⁷⁶ tyrimuose pasitelkta, iš Frederico Bartletto⁷⁷ psichologijos eksperimentų praktikos ateinančia *pasakojimo* ir *perpasakojimo* logika. Prisiminimų procesą apibrėžiant kaip veiksmą, procesą, trečiosios, anūkų, kartos atliekamas šeimos pokalbių apie praeitį metu išgirstos senelių gyvenimo istorijos perpasakojimas leidžia suvokti, kaip skirtingų šeimos kartų konstruojamos ir interpretuojamos netolimos praeities reikšmės nugula į trečiosios kartos pasakojimą apie praeitį. Jis įgalina analizuoti struktūruojantį kolektyvinės atminties poveikį tiek individualiam, tiek prisiminimo grupėje – šeimoje – procesui. Tai empiriškai apčiuopiama būtent analizuojant reikšmės, teikiamos netolimai praeičiai, „kelionę“ skirtingų šeimos narių pasakojimuose apie praeitį. Duomenų surinkimui pasitelkiant biografinius metodus ir pusiau struktūruotus interviu, analizuojama 16 Lietuvos šeimų, sudarytų iš trijų (išimtiniais atvejais – dviejų) šeimos kartų bei 46 pasakojimai apie sovietmetį.

Darbo ginamieji teiginiai:

1. Artimųjų patirtys sudėtingų istorinių laikotarpių / režimų metu reikalauja specifinio pobūdžio atminties darbo, atliekamo kartos, augusios ir brendusios jau po „lūžio“ – sudėtingų, transformuojančio pobūdžio režimų pokyčių valstybėje;
2. Visuomenėje, išgyvenusioje „lūžį“, kolektyvinė atmintis ir joje reprezentuojama buvusio režimo praeities kanonizuota versija struktūruoja prisiminimo procesus šeimoje: turinį ir jo radimosi būdus;
3. Kartos po „lūžio“ atminties darbas perpasakojant senelių laikotarpio iki „lūžio“ gyvenimo istoriją leidžia identifikuoti atminimo

---

⁷⁶ Harald Welzer, „Re-Narrations. How Pasts Change in Conversational Remembering“, *Memory Studies* 3, nr. 1 (January 2010): 5–17.

⁷⁷ Frederic Bartlett, *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932), 5–10.

principus, kurie organizuoja buvusio režimo sampratą, „atminties“ turinį.

4. Kanonizuotoje praeities iki „lūžio“ versijoje ignoruojamas kolaboravimo ir prisitaikymo galimybių diapazonas, kartą po „lūžio“ verčiantis svarstyti, ar artimieji buvo „teisingoje“ pusėje ir nutylėti, jei jų pasirinkimai, sprendimai kelia abejonių.
5. Tai, kas tematiškai anūkų akcentuojama permaštant artimųjų patirtis režime iki „lūžio“, priklauso nuo struktūruojančio kolektyvinės atminties lygmens: sureikšmintos skriaudos okupacijos pradžioje ir džiaugsmingo laisvėjimo bei išsilaisvinimo kategorijos skatina artimuosius matyti kaip patyrusius skriaudų dėl režimo, laukusius bei siekusius laisvės ir dėl to rizikavusius;
6. Artimųjų (senelių) paveikslas, konstruojamas kartos po „lūžio“, reprodukuoja dabartyje kanonizuotus, gero, teisingo elgesio okupacinio režimo metu brožuus.
7. Kartos po „lūžio“ atliekamas atminties darbas susijęs su dvejobo pobūdžio tapatinimusi, „priklausymu“ tam tikroms praeities versijoms: iš vienos pusės, šeimai, šaknims, iš kitos – didelio masto bendruomenei, valstybei.
8. Karta po „lūžio“ ne mechaniškai susitapatina (internalizuoja) su kanonizuota okupacinio, represijomis grįsto režimo versija, *aukos*, *nukentėjimo* pasakojimais, o jų kontekste bando įprasminti artimųjų patirtis įvairių strategijų – bandymo suprasti, pateisinimo, naujos reikšmės priskyrimo, laviravimo tarp reikšmių ar sustiprinimo – pagalba.

I. KARTOS PO „LŪŽIO“ TURIMOS „ATMINTIES“ FORMAVIMOSI TEORINĖS PRIELAUDOS

Bandant suvokti ir konceptualizuoti kartos po „lūžio“ atminties formavimosi procesą, t. y. koku būdu jie ir jos įprasmina įvykius, procesus, vykusius buvusioje santvarkoje, kurios liudininkais jie nebuvo, verta pradėti nuo visuomenės genealoginės sąrangos – kartų išsidėstymo, suponuojančio tam tikras komunikacinės atminties (vadovaujantis visų pirma Assmannų⁷⁸ ir Welzerio⁷⁹ pasitelkiamomis sampratomis), raiškos ir sklaidos sąlygas. Bendruomenėje, išgyvenusioje tokio pobūdžio „lūžį“, transformuojančius pokyčius, kaip Lietuvos atveju, labai specifiskai išsidėsto šeimos kartos – senelių, tėvų ir anūkų. Šiame darbe karta po „lūžio“ visų pirma suvokiama per savo, kaip *šeimos kartos*⁸⁰, nuotolį nuo įvairiu metu gyvenusiųjų iki „lūžio“ (Lietuvos atveju – tų, kurie pamena laikotarpį iki sovietmečio). Tie, kurie dar turėjo savų laikotarpio *iki* okupacinio režimo prisiminimų, nuo jų neturinčiųjų – gimusių keleri metai iki „lūžio“, jam vykstant ar jau po jo nutolę per vieną šeimos kartą, kai kuriais atvejais ir per dvi. Jei žvelgtume iš Lietuvos šeimos kartų perspektyvos, jie turi galimybę susidurti su savo artimųjų – senelių, patyrusių gyvenimą iki okupacinio režimo, t. y. galinčiais prisiminti tarpukarį, ir tėvų, kurie gimė ir augo sovietmečiu, prisiminimais ir juose figūruojančiomis praeičiai teikiamomis *reikšmėmis*. Greta komunikacinės atminties lygmens, jie susiduria su tam tikromis netolimai praeičiai teikiamomis *reikšmėmis*, kurias siūlo įvairaus pobūdžio institucionalizuoti būdai prisiminti valstybės lygiu – visų pirma, mokyklinis lavinimas ar ugdymo procesas, minėtinos dienos ir ritualizuotos minėjimo praktikos, paminklai, muziejai ir kiti atminties tarpininkai.

Kartos pasitelkimas savaime numato problemines diskusijas dėl paties kartos reiškinio, tad reikia apibrėžti disertacijoje vartojamą jos sampratą. Kaip teigia Davidas Kertzeris, kartos reiškinys įneša daug konceptualinės painiavos, todėl verta minėti bent keturias jam priskiriamas reikšmes: kaip giminystės kilmės principą, kaip kohortą, kaip gyvenimo eigos etapą ir kaip

---

⁷⁸ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, in: *Cultural Memories. The Geographical Point of View (Knowledge and Space 4*, ed. Peter Meusburger et al. (London, New York: Springer, 2011), 22.

⁷⁹ Harald Welzer, „Communicative Memory“, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid Erll, Ansgar Nünning (Berlin, New York: De Gruyter, 2008), 285–296.

⁸⁰ Jane Pilcher, „Mannheim’s Sociology of Generations: an Undervalued Legacy“, *British Journal of Sociology* 45, nr. 3 (September 1994): 483–485.

istorinį periodą⁸¹. Kaip jau minėta, disertacijoje akcentuojamas *šeimų kartos* dėmuo ir tam tikras minėtas genealoginis atstumas nuo kitų, vyresnių, šeimų kartų, patyrusių gyvenimą iki „lūžio“. Pats *žinojimas* apie laikotarpį iki „lūžio“, buvusio režimo laikotarpį, nėra tiesiog žinios apie nutolusius, svetimus istorijos periodus. Kuhn savo knygoje atkreipė dėmesį į literatūrologo Burkhardto Lindnerio, analizuojančio Walterio Benjamino darbus, išvalgą apie tam tikro istorinio laikotarpio suvokimą bandant apie jį mąstyti per artimųjų patirtis:

*Tas laikotarpis, patiriamas per šeimų istorijas, tėvų ir senelių pasaulį, kokybiškai skiriasi nuo ligtolinio laiko. Čia istorinė vaizduotė susiduria su socialinėmis šaknimis – ir ta sandūra skiriasi nuo to, kas įsivaizduojama apie kitas praeities epochas.*⁸²

Bet kartą reikia matyti ir kaip bendro patyrimo bendruomenę, atminties bendruomenę, kurios „kritinio amžiaus“ patirtys įgytos tam tikromis išorės aplinkybėmis – kultūriniame, socialiniame, politiniame kontekste. O svarbiausia – tam tikrame reikšmių, teikiamų praeičiai, vyraujančių pasakojimų apie laikotarpį iki „lūžio“, kontekste. Čia aktuali Kertzerio cituojamo Rosowo pastaba dėl kohortos efekto – tam tikrai kartai būdingo atsako į tuos pačius reiškinius, nebūdingo kitų kartų atstovams ir atstovėms⁸³. Pasitelkiant šią išvalgą, kartos atsaką galima suprasti plačiau – kaip tam tikrą *santykio* su juos pasiekiančiais reiškiniais, skirtingai įreikšminančiais praeitį, kūrimą. Čia *santykis* suvokiamas tiek kaip būdinga kartos atstovų reakcija, tiek kaip faktas, kad reakcija atsiranda jiems susiduriant su *tais pačiais* reiškiniais.

Kaip teigia Mannheimas, kartų klausimą pirmasis ėmėsis analizuoti iš sociologinės perspektyvos, priklausymas kartai reiškia, kad individui atsiveria tam tikras patirties laukas, veikiantis mąstyseną, elgesį, emocijų struktūrą⁸⁴. Kartos socialiai reikšmingą egzistavimą, jos vietą suponuoja ne tai, kad žmonės tuo pačiu metu išgyvena bendrą gyvenimo ciklo periodą – jaunystę ar senatvę, bet tai, kad jie kartu išgyvena konkrečius *įvykius, aplinkybes*⁸⁵.

---

⁸¹ David I. Kertzer, „Generation as a Sociological Problem“, *Annual Review of Sociology* 9 (1983): 126.

⁸² Burkhardt Lindner, „The Passagen-Werk, the Berliner Kindheit and the Archeology of the Recent Past“, *New German Critique*, Second Special Issue on Walter Benjamin, nr. 39 (Autumn 1986): 43.

⁸³ Kertzer, „Generation as a Sociological Problem“, 130.

⁸⁴ Mannheim, „The Sociological Problem of Generations“, 276–322.

⁸⁵ Ten pat, 297–298.

Mannheimas pabrėžia paauglystės, ankstyvos jaunystės reikšmę (maždaug 15–25 m.), vėlesni autoriai brėžia 10–30 (ar net 35) metų ribą⁸⁶. Labai svarbus paauglystės ir ankstyvosios jaunystės amžiaus tarpsnis: tuo metu formuojasi asmenybės bruožai ir sociopolitinė orientacija. Paauglystės ir ankstyvosios jaunystės metų svarbą formuojantis istorinės situacijos interpretacijos rėmams, būdingiems kartai, aiškindamas Michaelis Corstenas⁸⁷ nurodo į konkrečiu laikotarpiu tam tikruose kultūriniuose rateliuose gimstančias diskursyvines praktikas, arba semantines tvarkas. Kartos po „lūžio“ atveju šios išvalgos svarbios mąstant apie praeities, laikotarpio iki „lūžio“ sampratos turinį. Mąstant apie atstumą laike ir nuotolį nuo buvusio režimoo, karta po „lūžio“ nėra patyrusi laikotarpio iki „lūžio“ arba yra patyrusi ankstyvoje vaikystėje – jos atstovai ir atstovės nesusidūrė su buvusios sistemos struktūromis, visų pirma ugdymo sistema. Nors čia galima kalbėti apie ankstyvąją ikimokyklinį ugdymą, vertėtų pasitelkti vokiečių tyrėjų pastabą apie tai, ką reiškia „būti patyrus gyvenimą Vokietijos Demokratinėje Respublikoje“, – tai būti susidūrus su švietimo ir ugdymo sistema, visų pirma, mokykla⁸⁸.

Kartos (mąstant tiek apie kartą po „lūžio“, tiek apie kitas atminties kartas tokioje visuomenėje) ribos gali svyruoti laike, jos narių prisiminimų turinys neturi būti identiškias, o praeities vertinimai tapatūs. Kitaip tariant, disertacijoje laikomasi bendresnio požiūrio: kartos atstovai ir atstovės gali skirtis savo nuostatomis, pažiūromis, tačiau juos ir jas jungia specifinio pobūdžio bendrystė – tai, kad jų *žinojimas* apie netolimą praeitį, buvusį režimą, jų „atmintis“ organizuojama tam tikru būdu, remiantis tam tikrais principais, glūdinčiais, kaip atskleidžiama tolesnėse disertacijos dalyse, sąveikose tarp komunikacinės ir kolektyvinės atminčių. „Principai“ galėtų sietis su tuo, ką Foucault laikytų žinojimo radimosi sąlygomis (tai, ko gero, atitiktų bendresnio pobūdžio „galimumo sąlygas“). Vėlgi, principų kontekste svarbu turėti omenyje du aspektus: genealoginę visuomenės sąrangą (karta po „lūžio“ – trečioji ar, kai kuriais atvejais, ketvirtoji šeimose, kur seneliai dar mena laikotarpį iki buvusio režimo pradžios) bei tam tikrą struktūrinio lygmens kanonizuotą praeities versiją. Šioje disertacijoje *priklausymas* kartai remiasi veikiau šeiminio panašumo logika Ludwigo Wittgensteino siūlyta prasme⁸⁹. Remiamasi prielaida, kad karta po „lūžio“ įvardytina savita

---

⁸⁶ Schuman ir Corning, *Generations and Collective Memory*, 102–103.

⁸⁷ Corsten, „The Time of Generations“, 252–253.

⁸⁸ Hillebrand, „Ostdeutsche Selbstwahrnehmungen und Identitätskonstruktionen“, 121.

⁸⁹ Hjelmar Wennerberg, „The Concept of Family Resemblance in Wittgenstein’s Later Philosophy“, *Theoria* 33, nr. 2, (August 1967), 107.

atminties bendruomene būtent dėl būdo, principų, kurie organizuoja jų buvusio laikotarpio, režimo iki „lūžio“, sampratą, jų „atmintį“. Tos pačios šeimos atstovai gali priklausyti skirtingoms atminties kartoms, nes, nors ir reaguodami, girdėdami tuos pačius pasakojimus artimiausioje aplinkoje, savo paauglystėje, ankstyvojoje jaunystėje jie gali nebūti susidūrę su ta pačia kanonizuota netolimos praeities – buvusio režimo – versija.

Disertacijoje vartojama sąvoka *netolima praeitis* – tai Assmanno pasitelkta, istoriko ir antropologo Jano Vansinos⁹⁰ studijose aptinkama *recent past* samprata. Tai praeitis, kurios gyvų, autobiografinių prisiminimų turinčių liudininkų dar esama, apie kurią kalbama ar galėtų būti kalbama⁹¹. Iš principo tai sutampa su komunikacinės atminties ribomis, kurias nubrėžia Assmannas savo darbuose ir vartojama būtent šia prasme. Aleida Assmann irgi pasitelkia komunikacinę atmintį kaip tai, kas prisimenama ir diskutuojama kasdienybėje, tačiau šiame kontekste yra linkusi vartoti ir socialinės atminties sąvoką⁹². Būtent sovietmečio (atminties) studijų kontekste galimos ir kitos *netolimos praeities* sampratos, pavyzdžiui, Irinos Prochorovos netolima praeitimi laikomas pats „lūžio“ laikotarpis⁹³. Tačiau šioje disertacijoje visas laikotarpis iki „lūžio“ (Lietuvos atveju – visas sovietmetis) laikomas netolima praeitimi. Ši sąvoka pasitelkiama būtent tuomet, kai analizuojama komunikacinės atminties erdvė liudininkams dalinantis prisiminimais (išsamiau pristatoma šio skyriaus 1.2 dalyje). Taigi ir pati buvusio režimo pradžia iš principo suvokiama kaip *netolima praeitis* – ją dar turi galimybę prisiminti ir apie ją palikuonims priminti vyriausieji šeimos nariai. Žvelgiant iš pačios kartos po „lūžio“ perspektyvos, jie savo kasdienybėje galėjo susidurti su liudininkais, menančiais Antrąjį pasaulinį karą ir sovietmečio pradžią.

Į *žinojimą*, buvusio režimo sampratą, įeina dvejopas tapatybinis dėmuo, susijęs su konceptualiai skirtingais tapatinimosi objektais. Viena vertus, tai šeimos, *šaknų*, artimųjų patirtys ir tapatinimasis su jomis. Kita vertus, mąstant apie kolektyvinės atminties funkciją ir bendruomenės tapatumą, – tai priklausymas, tapatinimasis su tam tikrais pasakojimais apie valstybės, didelio masto bendruomenės, praeitį ir su praeičiai teikiamomis reikšmėmis. Šie tapatinimosi objektai ir intencijos bei iš to galimos daryti prielaidos apie

---

⁹⁰ Jan Vansina, *Oral Tradition as History* (James Currey Publishers, 1985), 192–193.

⁹¹ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, 112.

⁹² Aleida Assmann, „Re-framing Memory: Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past“, in: *Performing the Past: Memory, History and Identity in Modern Europe*, ed. Karin Tilmans et al. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 41–42.

⁹³ Irina Prochorova, Nedavnee proshloye kak vyzov istoriku, *NLO* 2007 (1)
<https://magazines.gorky.media/nlo/2007/1/nedavnee-proshloe-kak-vyzov-istoriku.html>

komunikacinės atminties lygmenį šeimoje pristatomi 1.2 ir 1.3 šio skyriaus dalyse. Tačiau jau čia svarbu sudėlioti kai kuriuos akcentus. Susidurdami su pokalbiais apie praeitį komunikacinės atminties lygmeniu ir vienoje iš pirminių, pagrindinių jos raiškos erdvių, kurioje kartos permąsto praeities reikšmę (vok. *Sinn*) ir svarbą, vertę (vok. *Bedeutung*) – šeimoje⁹⁴, – matyti, kad kartos po „lūžio“ atstovai ne tik gauna informacijos, žinių apie netolimą praeitį. Jie formuojasi tam tikrą artimųjų *tuo praeities periodu* paveikslą, įskaitant ir moralines elgesio, laikysenos, pasirinkimų kategorijas. Laikotarpis iki „lūžio“ – sudėtingas etapas, pasižymėjęs savita visuomenės sankloda. Taigi komunikacinė atmintis šeimoje – ne tik erdvė, galimybė sužinoti apie praeitį, tai galimybė sužinoti apie artimuosius tuo metu, kuris kolektyviniu lygmeniu įgyja okupacinio režimo, represinės santvarkos, kurios metu žmonės patyrė skriaudų, nukentėjo, bruožus. Taigi karta po „lūžio“, augdama vykstant transformacijai, giluminiams įvairaus pobūdžio pokyčiams, susidūrė ir su atminties politikos priemonėmis formuojama specifine praeities laikotarpio – senelių ir tėvų gyvenimo aplinkybių – samprata, ir su tuo, kaip netolima praeitis minima (įtraukiant ir tai, kas nutylima) artimųjų rate. Visos visuomenės kartos susiduria su šiomis *naujomis* aplinkybėmis po transformuojančio „lūžio“, tačiau jos tą patiria skirtingu savo gyvenimo metu. Čia galima pasitelkti tiek Mannheimo, tiek kitų autorių, pavyzdžiui, Ericho Blocho⁹⁵, išvalgą apie nebendralaikišką bendralaikiškumą (angl. *the non-contemporaneity of contemporaneous*).

Bandant suprasti *žinojimo formavimosi* kontekstą, reikšmių, reprezentuojančių netolimą praeitį, su kuriomis susiduria karta po „lūžio“, kilmės, konstravimo erdvę ir tolesnes prielaidas verta ieškoti teorinio žiūros kampo, kuris leistų koncentruotis ne į konkretų atminties turinį, bet veikiau žiūrėti į tai, kas tą turinį apibrėžia.

1. Buvusio režimo „atminties“ formavimosi principai

Bandant konceptualizuoti kartos po „lūžio“ buvusio režimo sampratos formavimąsi, verta pasitelkti būtent Foucault žinojimo *archeologijos* sampratą. Vėlgi, svarbu pabrėžti, kad ji pasitarnauja veikiau kaip gaubtas tolesnėms darbo teorinėms prielaidoms formuluoti, leidžiantis kartos po „lūžio“ buvusio režimo sampratos formavimąsi matyti kaip grindžiamą savitais principais, tam tikra tvarka. Tai siejasi tiek su jau minėta genealogine

---

⁹⁴ Welzer ir Lenz, „Opa War Kein“, 15.

⁹⁵ Ernst Bloch, „Non-synchronism and the Obligation to its Dialectics“, *New German Critique* 11 (Spring 1977): 22–38.

sąranga ir atstumais šeimoje tarp kartų (dvi ar kartais trys buvusio režimo liudininkų šeimos kartos), tiek su augimu tam tikrų reikšmių, diegiamų kolektyvinės atminties mediatorių pagalba, kontekste. Tačiau, mąstant apie diskursyvinį lygmenį, būtent jame turėtų išryškėti ribos ir principai, kas gali būti „prisiminta“ apie buvusį režimą bandant susieti artimųjų papasakotas arba nutylėtas patirtis ir tai, kaip praeitį primena valstybė. Išskant teorinių žiūros taškų į kartos po „lūžio“ buvusio režimo sampratos formavimąsi, Foucault archyvas ar, greičiau, archyvavimas čia tampa aktualia sąvoka, leidžiančia žinojimą, buvusio režimo sampratą, jo „atmintį“ suvokti kaip tai, kas randasi tam tikros tvarkos apibrėžtyje. Metaforiškai atminties tyrimui pritaikoma Foucault archyvo / archyvavimo samprata skatina būtent sąveikose tarp to, ką primena valstybė ir artimieji, išvelgti tvarką, leidžiančią rasti tam tikrai kartos po „lūžio“ turimai buvusio režimo sampratai. Skirtingų Foucault darbų prielaidos pasitelkiamas įvairaus pobūdžio su atmintimi susijusiuose darbuose. Pavyzdžiui, Mälksoo naudoja „genealoginę prieigą“ aiškindama Vidurio-Rytų Europos šalių bandymus į europinį atminties diskusijų lygmenį įtraukti ir komunistinio režimo nusikaltimus⁹⁶. Sergueui’us Oushakine’as savo darbe apie Samizdato retorikos neištrūkimą iš sovietinio režimo diskurso rėmų, mimetinę rezistenciją, taip pat aiškina pasitelkdamas Foucault: rezistencija yra neatsiejama galios santykių dalis⁹⁷. Šioje disertacijoje, bandant konceptualizuoti kartos po „lūžio“ buvusio režimo sampratos formavimąsi, pasitelkiamas būtent Foucault požiūris į tai, kaip randasi žinojimas. Vėlgi, nėra siekiama ištraukti į platesnes diskusijas apie Foucault pasiūlytą *archeologijos* sampratą, veikiau – parodyti jos logikos pasitelkimo galimybes analizuojant, kaip organizuojamas (*archyvuojamas*) kartos po „lūžio“ žinojimas, jos buvusio režimo „atmintis“ bei formuluojant tolesnes disertacijos teorines prielaidas apie komunikacinės ir kolektyvinės atminties sąveiką.

Foucault *žinojimo archeologija*, *archyvas* – ankstyvųjų jo darbų logiką grindžiantis principas, pristatytas knygoje *The Archeology of Knowledge and the Discourse on Language*. Apie tam tikrą būtent *archyvo* ir *atminties* santykį autorius užsimena savo paskaitose ir interviu⁹⁸ – archyvas nurodo taisykles ir

---

⁹⁶ Maria Mälksoo, „Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe“, *International Political Sociology* 8, nr. 1 (2013): 82–99.

⁹⁷ Sergueui Oushakine, „The Terrifying Mimicry of Samizdat“, *Public Culture* 13, nr. 2 (2001): 191–214.

⁹⁸ Michel Foucault, „Politics and the Study of Discourse“, in: *The Foucault Effect. Studies in Governmentality. With two lectures by and an interview with Michel Foucault*, ed. Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller (Chicago: The University of Chicago Press, 1992), 60.

leidžia suvokti ribas, kokie teiginiai priimami kaip validūs, o kurie – kaip svetimi, koks ryšys tarp dabartinių ir ankstesniųjų. Svarbu paminėti, kad jo *archyvo* samprata konceptualiai skiriasi nuo atminties studijų lauke egzistuojančių šios sąvokos kontekstų, pavyzdžiui, Aleidos Assmann *archyvo*. Archyvą atminties kontekste Assmann suvokia kaip tai, kas saugoma, nenaudojama, glūdi praeityje, o štai *kanonas* (kanonizuota praeities versija yra reikšminga sąvoka šioje disertacijoje) – tai per įvairius artefaktus, tekstus, simbolius aktyviai pasitelkiama praeitis šiandienos bendruomenės tapatybinėms reikmėms atliepti⁹⁹. Pagal Foucault sampratą, *archyvas* susijęs su žinojimo, tam tikro diskurso, atsiradimo sąlygomis, jo organizavimo būdais. Tai – *taisyklės*, sistema, reguliuojanti teiginių, kaip unikalų įvykių, atsiradimą. Kita vertus, archyvas nevienija to, kas buvo pasakyta tam tikra tema, į visumą, jis apskritai reguliuoja tai, kas *gali* būti pasakyta, – apibrėžia sakymo galimybes (pranc. *l'énunciabilité*)¹⁰⁰. Foucault kaip istoriką domino lūžiai, netęstinumai – kitaip tariant, diskurso plotmėje diskurso egzistavimas grindžiamas ne teiginių vientisumu, rišlumu, bet veikiau trūkiais, prieštaromis ir panašaus pobūdžio netolygumais¹⁰¹. Kitaip tariant, bandydami suvokti tam tikro žinojimo radimosi sąlygas, mes turime suvokti prieštaras, ribas ir neatitikimus.

Anot Foucault, *archyvas* formuojasi iš skirtingų elementų sąveikų ir ryšių, jis lemia tam tikro diskurso egzistavimą. Archyvas, egzistuojamas „už teksto“, apibrėžia teiginių atsiradimo būdą, tam tikrų dalykų galimybių būti pasakytiems, paskelbtiems sistema¹⁰². Tai – ne iškaltas, fiksuotas ir stabilus reikšmių rinkinys, kurio kontekste formuojasi tam tikras diskursas ar, plačiau žvelgiant, tam tikras *žinojimas*. Archyvas glūdi ir gali būti suvokiamas per įvairaus pobūdžio *sąveikas*, *ryšius* tarp skirtingų diskurso elementų. Jis ir organizuoja šių sąveikų pobūdį, ir, kaip teigia Leonard Lawlor ir Jonathan Nale, lemia, ką, kas ir kaip sako tam tikru istoriniu periodu¹⁰³. Net iš principo tolimi teiginiai gali priklausyti tam pačiam diskursui, nes kalbama apie *radimosi sąlygas*, o ne apie tai, kad jų konstrukcija panaši. Archyvas leidžia teiginiams tam tikru istoriniu periodu *rastis* ir *būti priimtiems*. Diskursų gali

---

⁹⁹ Aleida Assmann, „Canon and Archive“, in: *Media and Cultural Memory Studies*, ed. Astrid Erll, Ansgar Nünning, (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 98–99.

¹⁰⁰ Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, 129–130.

¹⁰¹ Ten pat, 151–152.

¹⁰² Ten pat, 129.

¹⁰³ Leonard Lawlor, John Nale, *The Cambridge Foucault Lexicon*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 22-23.

būti daug ir įvairių, bet jų tarpusavio ryšius nustato archyvas¹⁰⁴. Priimamumo sąlyga irgi labai svarbi mąstant apie atminties klausimus – tai, kas gali būti pasakyta, būdas, kuriuo gali būti priminta apie tam tikrą praeities elementą, įvykį ar procesą. Pereinant prie konkretesnių pavyzdžių iš Lietuvos atvejo, galimybė rasti partizanų festivaliui (savotiškai diskursyvinei praktikai) tam tikru metu tampa nekvėstionuotina – tokio pobūdžio edukacinės-pramoginės praktikos įgyvendinamos, gali sulaukti valstybinių institucijų paramos. *Stribų* festivalio galimybė teoriškai irgi egzistuoja, bet, mąstant apie *priimamumą*, laikotarpiu po „lūžio“ tokio pobūdžio diskursyvinės praktikos radimosi galimybės daugiau nei ribotos.

Šiuo rakursu žvelgiant į kartos po „lūžio“ atminties formavimąsi, pasitelkiami jau minėti atminties lygmenys – kolektyvinė ir komunikacinė. Gali egzistuoti ir kiti atminties tipai, tačiau, atsižvelgiant į jau minėtą *tapatinimosi* dėmenį, toliau bus kalbama apie šiuodu. Laikomasi prielaidos, kad tai, kokios reikšmės pasieks ir bus priimtos kartoje po „lūžio“, reguliuojama tam tikros tvarkos, tam tikrų principų. Žinojimas apie netolimą praeitį, savotiška to laikotarpio „atmintis“ būdinga grupei žmonių, augusių jau po simbolinio „lūžio“ momento – po simbolinio atsiskyrimo nuo praeities okupacinio režimo, išlaisvėjimo ir Nepriklausomybės atkūrimo. Pats turinys gali skirtis, gali būti labiau sureikšminami vieni ar kiti praeities aspektai, tačiau savitas būdas, principai, kuriais tam tikros reikšmės *patenka* į žinojimo lauką, būdingas būtent kartai po „lūžio“. Taigi karta po „lūžio“ tampa savita atminties bendruomene: net jei ir turi turinio atžvilgiu kiek skirtingas sampratas, tą turinį generuojančios taisyklės, žinojimo *archyvavimas* būdingas būtent šiai kartai.

Mąstant apie visuomenę po giluminių transformuojančio pobūdžio pokyčių, buvusiam režimui teikiamos reikšmės, praeities reprezentacijos, veikiančios kolektyviniu lygmeniu, susiduria su liudininkų prisiminimais. Kitaip tariant, susiduria su tuo, kas prisimenama kasdienybės lygmeniu komunikuojant apie praeitį. Šioje disertacijoje, susitelkiant į kartos po „lūžio“ „atminties“ formavimąsi ir sekant Foucault žinojimo archeologijos sampratą, svarbios ne tiek kiekviename iš šių lygmenų esančios praeities versijos, konkrečios reikšmės, teikiamos tam tikriems laikotarpio iki „lūžio“ įvykiams, veikėjams, procesams, bet tai, kaip vienos reikšmės *sąveikauja su kitomis*. Tai leidžia daryti prielaidą, kad būtent reikšmių, priskiriamų praeičiai, sąveikos leis suvokti, kokiū būdu karta po „lūžio“ įgyja tam tikrą laikotarpio iki „lūžio“,

---

¹⁰⁴ Richard A. Lynch, „Statement“, iš: *The Cambridge Foucault Lexicon*, sud. Leonard Lawlor ir John Nale (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 3.

buvusio režimo laikotarpio, sampratą. Pavyzdžiui, darosi aktualios taisyklės ir būdai apibrėžti, kas šiandien suvokiama kaip laikotarpio auka, agresorius, ką reiškia kaltė, nukentėjimas ar gėda turint omenyje, kad būtent artimųjų patirtys irgi atsидuria šiose kategorijose.

Pasitelkdami Foucault siūlomą žinojimo radimosi logiką ir archyvo/archyvavimo, kaip organizuojančio teiginių (šiuo atveju tai teiginiai apie praeitį) visumą, kartos po „lūžio“ atminties formavimosi principus galime laikyti būdingais tam tikram laikotarpiui, kai visuomenė išgyvena transformaciją ir jaunosios šeimos kartos socializuojasi, valstybės lygiu diegiant tam tikrą kanonizuotą praeities versiją. Kaip jau minėta, tam tikros taisyklės veikia tai, kas atsiranda jų sampratoje apie buvusį režimą iki „lūžio“ per įvairaus pobūdžio ryšius, sąveikas. Mąstant apie tokį kolektyvinės atminties traktavimą iš principo nėra nutolstama nuo Halbwachso¹⁰⁵ ar vėlesnių, pavyzdžiui, Assmann¹⁰⁶, darbų logikos apie kultūrinio, socialinio konteksto poveikį prisiminimo procesams. Kartos po „lūžio“ „atminties“ formavimosi klausimai reprezentuoja ir platesnius atminties iššūkius, su kuriais susiduria visuomenė, po „lūžio“ bandydama dorotis su buvusio režimo patirtimis.

Norint prieiti prie žinojimo apie praeitį, „atminties“ formavimosi principų, kaip jau minėta, reikia gilintis į sąsajas ir sąveikas, reikšmių ribas, papildymą ir nustūmimą į užribį. Kaip teigia Colin Koopman ir Tomas Matza, Foucault svarbios jo tyrinėjamų praktikų ribos – tai, kas nebepakliūva į diskursus. Remiantis šiais autoriais, Foucault archeologija, kaip ir genealogija, taikoma siekiant „iškasti“ istorines sąlygas, leidžiančias rasti kompleksiškiems mūsų dabarties objektams¹⁰⁷. Svarstant apie skirtingus atminties lygmenis, disertacijoje laikomasi prielaidos apie kolektyvinės atminties atliekamą struktūravimą (plačiau aptariamą šio skyriaus trečiojoje dalyje) – ji gali konfigūruoti prisiminimo procesus ir tai, kas neperduodama jaunesnėms kartoms, kas lieka kartos po „lūžio“ atminties paraštėse. Atminties kontekste užmarštis yra integrali dalis – kažkas prisimenama tuo pačiu kažką užmirštant. Foucault archyvavimo samprata leidžia traktuoti užmarštį kaip tas praeities reikšmes, kurios atsiranda už kartos po „lūžio“ *archyvo* ribų. Net jei jos artikuliuojamos komunikacinės atminties lygmeniu, jų karta po „lūžio“ nepriima, jos nepatenka į tos kartos reikšmių, teikiamų praeičiai, lauką. Tokio pobūdžio mąstymo kryptis siejasi ir su vėliau Foucault

---

¹⁰⁵ Halbwachs, *On Collective Memory*, 46–51.

¹⁰⁶ Aleida Assmann, *Shadows of Trauma: Memory and Politics of Postwar Identity*, 139.

¹⁰⁷ Colin Koopman, Tomas Matza „Putting Foucault to Work: Analytic and Concept in Foucaultian Inquiry“, *Critical Inquiry* 39, nr. 4 (Summer 2013), 826.

darbuose analizuotais galios ryšiais¹⁰⁸: galios išraiškos glūdi ryšiuose ir sąveikose, kreipiančiose subjekto elgesį norima linkme, o ne tiesiogiai veikiančiose galios institucijose.

2. Komunikacinė atmintis šeimoje: erdvė, ryšiai ir tapatinimosi pagrindas

Komunikacinė atmintis šeimoje, jos prisiminimų erdvė neatsiejama nuo kartos po „lūžio“ atminties formavimosi proceso. Janas Assmannas (Aleida Assmann komunikacinę atmintį labiau linkusi sugretinti su socialine¹⁰⁹) komunikacinę atmintį išskiria kaip vieną iš atminties tipų, kuri kuriasi per žodinę sąveiką tarp grupių narių, o viena iš tokių galimų grupių tampa šeima. Tai leidžia šį lygmenį supriešinti su kolektyvinėmis formomis – kultūrine ar politine atmintimi¹¹⁰. Antras Jano Assmanno pabrėžiamas šio lygmens atminties bruožas – jos trukmė, apie 80–100 m., taigi ji apima maždaug tris šeimos kartas¹¹¹. Šį atminties lygmenį, palyginti su kitais, autoriai analizavo mažiausiai, tačiau jis užima svarbią vietą bandant analitiškai atskirti individuose, tarp individų ir „už jų“ glūdinčius atminties lygmenis. Šeima tampa grupe, su kuria komunikacinės atminties samprata susieja pirmiausia.

Šeima ir atmintis šioje disertacijoje svarbios dėl dviejų priežasčių. Pirmą, šeimos prisiminimai siejasi su jos kaip grupės tapatybiniu pagrindu – t. y. šeima gali suvokti save bendrų šeimos narių patirčių, kartu ir bendrų prisiminimų pagrindu. Čia jaunoji šeimos karta iš principo tampa ta, kuri įsitraukia į bendrų prisiminimų erdvę. Antra, atsižvelgiant į komunikacinės atminties specifiką – to, ką apie netolimą konfliktinę praeitį prisimena jos liudininkai, – šeima tampa pirmine erdve, kurioje kartos po „lūžio“ atstovai susiduria su konkrečiais prisiminimais, reprezentuojančiais savitą praeities laikotarpio vaizdą. Juos pasiekia tam tikra praeities versija, pateikiamą artimųjų.

Pirmuoju atveju, mąstant apie šeimos prisiminimus ir tapatumą, pastarasis suvoktinas labiau ne per politikos moksluose įprastesnę skirtį tarp „aš / mes“ ir „kitas“, tačiau per tai, ką Timothy Owensas su kolegomis įvardija kaip vieną iš trijų teorijų grupių, nagrinėjančių tapatumo sampratą – tapatumo

---

¹⁰⁸ Michel Foucault, „The Subject and Power“, *Critical Inquiry* 8 (Summer 1982), 777–795.

¹⁰⁹ Aleida Assmann, „Re-framing memory“, 41–42.

¹¹⁰ Jan Assmann, „Collective Memory and Cultural“, 125–133.

¹¹¹ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, 117.

kaip savęs, stabilios struktūros, integralumo suvokimą¹¹². Būtent šeimos atmintis, ar atmintis šeimoje – taip šeimos ir atminties sąvokas linkstama sieti šioje disertacijoje, – prisideda prie šio integralumo užtikrinimo, nors tas indėlis nėra savaime suprantamas. Dar Halbwachsas analizavo šeimos vaidmenį atminties kontekste: ji autoriaus matoma kaip turinti savitą kolektyvinę atmintį, kuri vienija ją, veikia jos narius ir gyvuoja tiek, kiek gyvuoja pastarieji¹¹³. Astrid Erll pabrėžia, kad Halbwachsu šeimoms atminties sampratoje svarbiausi šie aspektai: šeima kaip pirminiai socialiniai rėmai (pranc. *cadres sociaux*) tiek tiesiogiai, tiek metaforiškai; šeima kaip atminties bendruomenė, turinti savo specifines atminties praktikas, turinį, charakteristikas ir funkcijas. Galiausiai – šeima kaip jungtis tarp individualios atminties ir platesnių kolektyvinės atminties formų, pavyzdžiui, religijos¹¹⁴. Tai, ką Halbwachsas įvardijo *giminyste* galima priskirti prie šeimos tapatumo, vidinių šeimos saitų, formuojančių ryšį tarp jos narių. Bendri prisiminimai – viena iš priemonių sutvirtinti tą ryšį; šeimos nario prisiminimai gali tapti visos grupės prisiminimais ir egzistuoti tol, kol gyvi jos nariai¹¹⁵. Halbwachsas užsimena ir apie šeimos kartas: pavyzdžiui, senelių prisiminimai anūkus pasiekia tiek, kiek leidžia palikuonių aplinkos (visų pirma tėvų – vaikų) mąstymo rėmai. Erll atkreipia dėmesį į tai, kad dauguma darbų, dar nuo klasikinių Halbwachso studijų, sąmoningai ar nesąmoningai pirmiausia remiasi „europietiška vidurinės klasės branduoline šeima kaip savo mentaliniu modeliu“. Implikacijos pakankamai aiškios: ganėtinai siauras apibrėžimas įtraukia tėvus, vaikus, anūkus, artimiausius gimines¹¹⁶. Tačiau ši samprata nėra vienareikšmė XXI a. kontekste, nes branduolinė šeima šiandien visų pirma suvoktina kaip tėvai (sutuoktiniai ar partneriai) ir vaikai, o seneliai ar proseneliai, per santuokinius ar partnerystės ryšius įgyti artimieji tarsi lieka nuošaly. Bet kuriuo atveju kraujo ar santuokos ryšiai nėra lemiantys šeimą – jau vien dėl to, kad egzistuoja kohabitacija, vaikų socializacijos kontekste gali būti svarbūs ir viename namų ūkyje gyvenantys, bet tolimais giminystės saitais susiję ar nesusiję asmenys. Mąstant apie komunikacinę atmintį ir šeimą kaip vieną iš grupių, kurioje ta atmintis kuriasi, svarbu neatmesti ir kitų žmonių, nepatenkančių į kategoriją tėvai–seneliai–anūkai, tačiau galinčių

---

¹¹² Timothy Owens, Dawn T. Robinson ir Lynn Smith-Lovin, „Three Faces of Identity“, *Annual Review of Sociology* 36 (2010): 478.

¹¹³ Halbwachs, *On Collective Memory*, 73–83.

¹¹⁴ Astrid Erll, „Locating Family in Cultural Memory Studies“, *Journal of Comparative Family Studies* 42 (May / June 2011): 304–308.

¹¹⁵ Halbwachs, *On Collective Memory*, 63.

¹¹⁶ Erll, „Locating Family in Cultural“, 303.

aktyviai dalyvauti trečiosios kartos socializacijos procese tam tikru jų gyvenimo periodu. Tų žmonių prisiminimus apie netolimą praeitį jaunoji karta irgi gali būti susirinkusi.

Kaip teigia Katie Barclay ir Nina Koefoed, atmintis šeimoje, viena vertus, yra labai ryškiai asmeninė: mes, paveldėdami tėvų ir senelių prisiminimus, paveldime ir tapatumą – tai, *kas mes* ir *iš kur* ateiname. Tačiau, kita vertus, šią grandinę paveikia du veiksniai – situacijos, kai tarp artimųjų nuslepiamos tam tikros praeities patirtys, ir platesnės socialinės struktūros ar kultūrinis kontekstas, kuriame artimųjų prisiminimai permąstomi¹¹⁷. Bandant suprasti sąlygas ir būdus, kaip šeimos nariai gali tapatintis su šeimos kaip grupės prisiminimais, pravartu įtraukti *socializacijos* sampratą. Atminties tyrimo kontekste aktuali specifinė socializacijos forma, Aviataro Zerubavelio įvardijama kaip *mnemoninė socializacija*. Jis pabrėžia atminties socialumą ir iš principo kliaujasi tiek Halbwachso, tiek kitų autorių prielaidomis, tačiau kartu atkreipia dėmesį į kognityvinį-sociologinį atminties šeimoje aspektą ir savitą šeimos prisiminimų *kontekstą*, kuriame gimstama ir kurio aplinkoje augama. Kitaip tariant, vaikai patenka į jau egzistuojančią prisiminimų tradiciją šeimoje, augdami su ja tapatinasi, patys mokosi prisiminti, bet kartu jau yra užmiršę – kai kurie šeimos prisiminimai jiems jau nebeprieinami, jei nutylimi vyresniųjų šeimos narių¹¹⁸. Ši išvalga svarbi bandant suprasti, kad tai, kaip šeimoje prisimenama, gali turėti savitą tradiciją, šabloną – kitaip tariant, susiformavusį socialiai pagrįstą įprotį, kaip ir ką jaunosioms kartoms priminti ir ko nepriminti apie praeitį.

Visi šeimų pokalbiai apie praeitį turi savitą nutylėjimų, šeimos paslapčių ar iš kartos į kartą perduodamų istorijų – tai galėtų būti laikoma šeimos, kaip grupės, tapatybiniu pagrindu. Tai neleidžia teigti, kad šeimos narių prisiminimai apie praeitį ar šeimos narių „praeitis“ – vienintelis grupę vienijantis tapatybinis pagrindas, jų nuolatos permąstomas. Tačiau tai leidžia daryti prielaidą, kad šeimos narių praeitis – tai *tam tikras būdas* jai save apsibrėžti ir tą būdą perduoti ateities kartoms. Kuomet šeimos narių patirtys susijusios su sudėtingais istoriniais tarpsniais, karais, konfliktais (o atminties studijos visų pirma nagrinėja tokio pobūdžio patirčių refleksijas individo, grupės ar didesnės bendruomenės – valstybės lygmeniu¹¹⁹), jų prisiminimo

---

¹¹⁷ Katie Barclay, Nina Javette Koefoed, „Family, Memory and Identity: an Introduction“, *Journal of Family History* 46, nr. 1 (2020): 3–12.

¹¹⁸ Eviatar Zerubavel, „Social Memories: Steps to a Sociology of the Past“, *Qualitative Sociology* 19, nr. 3 (1996): 285–289.

¹¹⁹ Ann Rigney, „Remembering Hope: Transnational Activism Behind the Traumatic“, *Memory Studies* 11, nr. 3 (2018): 369.

procesas šeimoje gali įtraukti tiek traumines patirtis, nukentėjimo, skriaudos, tiek atsakomybės ar kaltės matmenį. Tiek tai, kaip palikuonys reaguoja į tokių patirčių prisiminimus, tiek tai, kaip reaguoja patys prisimenantieji (ar nutylintieji), priklauso ir nuo skirtingų šeimos narių artimumo ryšių.

Kaip teigia Paulas Thompsonas, šeimą reikėtų matyti ir kaip socialinę grupę, sudarytą iš individų, jų tarpusavio ryšių ir santykių tarp skirtingų narių¹²⁰. Welzeris ir kolegos šeimą mato kaip skirtingų individų, priklausančių skirtingoms kartoms, bendruomenę, tačiau vienais svarbiausių atributų, jungiančių šią bendruomenę, tampa *lojalumo*, artumo saitai¹²¹. Tai, kad šeimos narius sieja prierašumas, tampa svarbu jiems permąstant artimųjų patirtis ir apie jas pasakojant. Tai nenuneigia galimybės, kad praeities klausimais galima laikytis skirtingų pozicijų, ir šeimoje kylančių ginčų, nesutarimų dėl to, kaip kalbėti apie praeities įvykius, žmones, procesus, bet visgi tampa svarbiais atspirties taškais nagrinėjant santykio su oficialiaisiais, struktūrinio lygmens pasakojimais formavimosi procesą. Šis šeimos kaip darinio, kurio nariai susiję švelniais prierašumo saitais, traktavimas sulaukė kritikos dėl kiek idealizuoto požiūrio į šeimą kaip į neginčijamai saugią erdvę prisiminti ir interpretuoti praeitį, susijusią su narių patirtimis. Janas Lohlas¹²², kritiškai analizuodamas Welzerio požiūrį į šeimos vaidmenį, atkreipia dėmesį į darbus, parašytus laikantis psichoanalizės perspektyvos: šeimos ryšiai prisiminimų kontekste gali būti grįsti ne švelnumo principais, o lojalumu, formuojamu jėgos ir agresijos, nebūtinai atviros. Vaikų ir anūkų pasąmonės įtraukiamos į sudėtingą senelių bandymo susitvarkyti su savo praeitimi procesą, kai į santykį su palikuonimis projektuojamos tos nuosavų patirčių pusės, kurių nenorima pripažinti (pavyzdžiui, nustumiama į užmarštį dėl šiandien nusikalstamoms priskirtinų veikų). Tas iliustruojama, pavyzdžiui, Rosenthal studijoje apie prisiminimus šeimoje, kurioje, kaip galima įtarti, vyriausiųjų kartų atstovai prisidėjo prie Holokausto vykdymo: tam tikrų temų šeimoje tiesiog nekyla, palikuonys bijo sukelti artimųjų pyktį, o kartu nesąmoningai perima nujaučiamą vyresniųjų kaltę¹²³. Kitaip tariant, vaikai pasąmonėje išmoksta, kaip elgtis, kaip nesuerzinti tėvų, atitikti jų lūkesčius kalbant apie sudėtingą

---

¹²⁰ Paul Thompson, „Family Myth, Models and Denials in the Shaping of Individual Life Paths“ iš *Between Generations. Family Models, Myths & Memories*, ed. Daniel Bertaux, Paul Thompson (London and New York: Routledge), 36.

¹²¹ Welzer, „Re-Narrations. How Pasts“, 5–17.

¹²² Jan Lohl, „Totally Average Families“? Thoughts on the Emotional Dimension in the Intergenerational Transmission of Perspectives on National Socialism“, in: *Peripheral Memories. Public and Private Forms of Experiencing and Narrating the Past*, ed. Elisabeth Boesen et al., Transcript Verlag: Bielefeld, 2012, p. 33–49.

¹²³ Rosenthal, „Veiling and Denying the Past“, 228–231.

praeitį ar, kaip minėtuojau Rosenthal studijos atveju, tokių pokalbių vengti. Toks įgūdis pasiekia netgi anūkų kartą. Taigi tapti lojaliems atminties, pasakojimų apie praeitį šeimoje kontekste galima ir dėl to, kad palikuonys priversti, nebūtinai tiesiogiai panaudojant jėgą, išmokę, kaip derėtų kalbėtis apie artimųjų patirtį, ar ką nutylėti. Lohlas, kaip ir Rosenthal, visų pirma remiasi ribiniais atvejais – buvusių nacių režimo pareigūnų ir jų aplinkos patirčių perdavimu palikuonių kartoms šeimose. Tačiau jų išvados išlieka aktualios mąstant apie šeimos ryšius ir atminties perdavimą bendruomenėse, išgyvenusiose sudėtingus režimų pokyčius XX a., kaip Lietuvos atveju. Greta nukentėjusiųjų, patyrusių skriaudą patirčių atsiranda ir kitokių: tiek tų žmonių, kurie augo jau pačiai buvusiai santvarkai (režimui iki lūžio) keičiantis, represijų mastams mažėjant, tiek tų, kurie, mąstant formaliomis kategorijomis, nenukentėjo.

Tų, kurie šiandien tapatintūsi su *nukentėjusiais*, atminties perdavimą apsunkina objektyvios trauminės patirtys, galimai pasireiškiančios per emocinį nutolinimą, sunkesni vaikų emocinių poreikių atliepimą, taip pat polinkį į depresiją, alkoholizmą ar kitas destruktines būsenas. Rasa Bieliauskaitė su kolegomis, analizuodama sovietmečio įtaką visuomenės psichologinei būklei, atkreipia dėmesį į represijų padarinius vyresniosioms vyrų kartoms: sudėtingas tėvų ar senelių Antrojo pasaulinio karo patirtys ir nenoras apie jas kalbėti artimųjų aplinkoje sieja su jaunesniųjų šeimos kartų fragmentiškais ryšiais su šiais artimaisiais¹²⁴. Taigi galima spėti, jog trauminės vyresniųjų šeimos narių patirtys apsunkina atminties perdavimo procesą būtent per vyresniųjų nenorą kalbėtis apie praeitį ir palikuonių nenorą „išprovokuoti“ skaudžius artimųjų prisiminimus. Kita vertus, Bieliauskaitė atkreipia dėmesį į tai, kad atkūrus Nepriklausomybę nukentėjusiųjų patirtys iš principo buvo išgirstos, priimtos ir pagerbtos valstybės lygmeniu, apie jas kalbėti artimųjų rate tapo paprasčiau ir dėl pakitusios politinės santvarkos. Jaunųjų kartų atstovai galėjo sužinoti apie artimųjų patirtis, jomis didžiulis¹²⁵. Analizuodamos tėvų ir senelių patirtų represijų poveikį palikuonims, Eglė Mažulytė ir Monika Skėrytė-Kazlauskienė randa ryšį tarp tapatinimosi su savo sudėtinga šeimos istorija ir didesnio viltingumo dėl ateities, optimizmo, psichologinio atsparumo – kitaip tariant, jų pasirinkta metodologija leidžia matyti, kad istorinės artimųjų traumos ateities kartas gali

---

¹²⁴ Rasa Bieliauskaitė, Dovilė Grigienė, Jonas Eimontas, Neringa Grigutytė, „Nepriklausomybės pokyčių vertinimas: trys kartos Lietuvoje“, in: *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė (Vilnius: Eugrimas, 2015), 79.

¹²⁵ Bieliauskaitė et al., „Nepriklausomybės pokyčių vertinimas“, 59.

veikti pozityviai¹²⁶. Vis dėlto prielaidos apie didžiavimąsi ir pozityvumą galiotų visų pirma tiems, kurių artimieji buvo nukentėję nuo represijų, patyrė persekiojimą.

Grįžtant prie skirtingų sudėtingų istorinių laikotarpių patirčių, greta *nukentėjusiųjų* randasi ir kitos kategorijos: pavyzdžiui, tie, kurių veikla, sprendimai ir bendresnio pobūdžio elgesys veikiau sietusi su *kalte* – darbu represinėse struktūrose, išdavimu ar pagalba agresoriams. Tai ypač aktualu, Lietuvos atveju, mąstant apie Pokario kontekstą, partizaninį pasipriešinimą, jo malšinimą, trėmimų organizavimą, persekiojimą. Kolaboravimo aspektas turėtų būti suvokiamas ir vertinamas atsižvelgiant į laikotarpį – kaip teigia Kęstutis Girmius, Lietuvos atveju kolaboravimas pokariu įgyja kitokią reikšmę nei vėlesniais sovietizacijos etapais¹²⁷. Tačiau šeimos narių pasakojimuose, ar, šiuo atveju, nutylėjimuose, artimųjų kolaboravimo aspektai gali būti suvokiami kaip atsieti nuo konkretaus istorinio laikotarpio – kitaip tariant, gali egzistuoti tam tikros pasakojimų nuotrupos nežinant tikslaus laiko. Be to, šeimose pinasi įvairūs atvejai, greta darbo formaliose represinėse struktūrose, galima būti įsitraukus verbuojamam, įskusti aplinkinius ir sulaukti tiesioginio arba užslėpto bendruomenės pasmerkimo. Darbas represinėse struktūrose, kaip matyti iš Lohlo minimų tyrimų, paveikia ryšius su artimaisiais. Autoriai atkreipia dėmesį ne vien į galimus smurto proveržius, emocinį uždarumą ar aršią discipliną auklėjant vaikus¹²⁸, o ir į pasąmonėje glūdintį *kaltės* motyvą, į kurio apdirbimą nesąmoningai įtraukiami ir palikuonys – vaikai ir net anūikai. Sudėtinga kalbėti apie kaltę, kuri nebūtinai yra pripažinta ir įsisąmoninta paties kaltojo, ypač atsižvelgiant į režimų pokytį, formuojantį naujas, kitokias kaltės sampratas, nei buvo gajos buvusio režimo iki „lūžio“ metu. Be to, kaip teigia, Jonathan Dunnage, iš metodologinės perspektyvos nėra paprasta analizuoti kaltųjų prisiminimus ir, juo labiau dėl etinių klausimų, jų palikuonių santykį su artimųjų patirtimis. Kita vertus, XX a. Antrojo pasaulinio karo patirčių ir okupacinių režimų liudininkai jau pasitraukia, todėl įtraukti ir kaltųjų pasakojimus, jų praeities versiją lieka svarbu¹²⁹. Taigi atminties ar prisiminimų šeimoje atveju tikėtini skirtingo masto, skirtingų paskatų nulemti skirtingų šeimų kartų *nutylėjimai*, įtraukiant ir jauniausiąją

---

¹²⁶ Eglė Mažulytė, Monika Skėrytė-Kazlauskienė, „Šeimos stiprybė: Istorinių traumų patirties poveikis vėlesnėms kartoms“, in: *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė (Vilnius: Eugrimas, 2015), 86-108.

¹²⁷ Kęstutis Girmius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis židinys – Aidai* 5 (1996), 268–279.

¹²⁸ Lohl, „Totally Average Families“, 42–45.

¹²⁹ Jonathan Dunnage, „Perpetrator Memory and Memories About Perpetrators“, *Editorial to Memory Studies* 3, nr. 2 (2010), 91–94.

kartą, augusią laikotarpiu, kai jau buvo aiškiai apibrėžtos nukentėjusiųjų nuo represinio režimo bei, iki tam tikro laipsnio, kaltųjų kategorijos. Greta ribinių *kaltųjų* patirčių šeimos prisiminimų procese gali figūruoti ir jį veikti vyresniųjų artimųjų patirtys, nepakliūvančios nei į formalias nukentėjusiųjų, nei į aukų kategorijas, arba tam tikrais laikotarpiais galinčios sietis su viena, o vėliau – su kita kategorija.

Mąstant apie disertacijos tikslus, svarbu suvokti ne seną tradiciją šeimoje kalbėti ar nekalbėti apie tam tikras praeities patirtis, bet veikiau priimti pačią sąlygą, kad sklandaus atminties perdavimo funkcija galėjo būti paveikta ar visai suardyta dar *anuomet*, buvusio režimo laikotarpiu, kuomet apie praeitį kalbėti bijota, nenorėta ar vengta. Tai galiotų tiek nukentėjusiesiems, tiek prisidėjusiesiems prie represinės politikos įgyvendinimo, taip pat likusiems nuošalyje. Tačiau darbe laikomasi prielaidos, kad prisiminimo procesas šeimoje yra *dabarties konstruktas*. Kitaip tariant šiandien ir pats nekalbėjimo *anuomet* fakto pabrėžimas, jei jis atsiranda šeimos komunikacinės atminties erdvėje, suvokiamas kaip aktualus siekiant priminti, perduoti *tam tikrą* praeities versiją. Čia aktuali kritiška Welzerio įžvalga apie prisiminimų šeimoje, taip pat individualių prisiminimų autentiškumą: tai, ką prisimename ir susiejame su savo pačių išgyvenimais ar praeityje girdėtais artimųjų pasakojimais, gali būti importuota iš kitur. Pavyzdžiui, karo dalyviai savo išgyvenimams nesąmoningai pritaiko filmuose matytas scenas, tuo tarpu šeimoje tai apmąstoma jau kaip šeimos nario patirtys, kiekvieno iš klausančiųjų ar išitraukiančiųjų perinterpretuojamos savaip¹³⁰. Svarbi ir Olgos Shevchenko ir Oksanos Sarkisovos įžvalga apie sovietinio laikotarpio šeimos albumus ir jaunesniųjų šeimos kartų santykį su juo: anūkų karta sureikšmina tas fotografijas, kurios joms šiandieniniame kontekste atrodo svarbios, priskirdama net visai priešingas reikšmes, nei vyresni jų artimieji. Autorės pateikia įdomią iliustraciją apie jaunųjų kartų santykį su tuo, kas *išplėšta* – senelių kartos baimė nukentėti ir su tuo susijusi albumo *pertvarka* anūkų interpretuojama kaip tiesiog *anuomet* jaunų žmonių santykių aiškinimosi raiškos būdai¹³¹. Nors pastaruoju atveju objektas yra šeimos fotografijos, tačiau autorės išryškina šeimos pasakojimų ar nutylėjimų „už“ jų svarbą.

Atmintis įforminama visų pirma per pasakojimą – jis tampa vienu pagrindinių atminties mediatorių (angl. *memory medium*) šeimos kontekste.

---

¹³⁰ Welzer, *Das kommunikative Gedächtniss. Eine Theorie der Erinnerung* (München: Beck, 2002), 91.

¹³¹ Oksana Sarkisova, Olga Shevchenko, „Soviet Past in Domestic Photography: Events, Evidence, Erasure“, in: Olga Shevchenko (ed.), *Double Exposure. Memory&Photography* (Abingdon: Routledge, 2017), 163–167.

Kiek kitokia pasakojimo samprata pateikiama kitoje disertacijos dalyje, kuomet kalbama apie valstybinio lygmens pasakojimus. Šeimos narių išgyventos patirtys suteikia turinį šeimos pasakojimams, tačiau tas turinys nėra stabilus ir nekintantis – jis gali būti perkonstruotas atsižvelgiant į esamą kontekstą, kuriame atsiduria¹³². Mąstant apie laikotarpį po „lūžio“ ir prisiminimo procesą šeimoje, tai leidžia daryti prielaidą, kad ir vyresniųjų šeimos narių – laikotarpio liudininkų – komunikacinės atminties erdvėje formuojamos praeities reikšmės nėra autentiškos: jos kinta priklausomai nuo aplinkybių ir kaip subjektyviai suvokiamas prisimenančiojo poreikis tą kontekstą atliepti.

3. Kolektyvinės atminties lygmuo ir kanonizuota praeities versija

Šioje dalyje verta apžvelgti kelias sampratas, iš principo atspindinčias, ką institucionalizuotai siekiama priminti apie praeitį. Plačiąja prasme kalbama būtent apie *kolektyvinę atmintį*, kur kolektyviškumas suponuoja, kad didelio masto bendruomenė, valstybė, save apibrėžia, pasakoja tam tikru būdu. Kaip jau minėta, Olickas aptaria dvi konceptualiai skirtingas prieigas prie kolektyvinės atminties fenomeno. Pirmoji ši atminties lygmenį (ar tipą) traktuoja kaip surinktąją (angl. *collected*). Ji – tai agreguota visuomenėje cirkuliuojančių prisiminimų apie tam tikrą praeities etapą versija¹³³. Šį požiūrį pasitelkia, pavyzdžiui, Howardas Schumanas ir Amy Corning, analizuodami *kolektyvinius prisiminimus* visuomenėje – jos prisiminimų profilį galima analizuoti kiekybiškai¹³⁴. Antruoju atveju kolektyvinė atmintis suvokiama kaip savotiška *sui generis*, esanti anapus individo, taigi įvairaus pobūdžio materialiose ir nematerialiose reprezentacijose¹³⁵. Tai, kas tam tikru laikotarpiu aktualizuojama per kolektyvinės atminties tarpininkus – reikšmės, teikiamos tam tikriems įvykiams, procesams, veikėjams, herojams, – priskirtina Assmann minimam *kanonui*¹³⁶. Kitaip tariant, *kanonizuota praeities versija* yra tai, kas glūdi kolektyvinės atminties tarpinikuose; gyva, šiandienos bendruomenės poreikius atliepianti, įveiklinta praeitis. Nors Aleida Assmann vartojo kanono sąvoką kalbėdama apie kultūrinę atmintį ir ją matė

---

¹³² Welzer, *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*, 169–176.

¹³³ Olick, „Collective Memory: the Two“, 338–341.

¹³⁴ Schuman ir Corning, *Generations and Collective Memories*, 19–20.

¹³⁵ Olick, „Collective Memory: the Two“, 333.

¹³⁶ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, 98–99.

greta politinės, iš principo konceptualiam lygmenyje abi jos sudaro kolektyvinę atmintį¹³⁷.

Kiti atminties studijų lauko atstovai irgi vartoja panašias sąvokas. Welzeris ir Claudia Lenz renkasi sąvokas *viešoji* (vok. *öffentliche*) atmintis, *oficialieji istorijos aiškinimai, pagrindiniai pasakojimai*, tačiau geriausiai jų prieigą iliustruoja *žodyno* metafora, vartojama greta šeimoje perduodamos atminties, apibūdinamos kaip *albumas*. *Žodynas* turi galią suteikti interpretacinius rėmus tam, kaip bendruomenės, kolektyvo nariai turėtų matyti praeitį. Šeima, autorių nuomone, irgi suteikia rėmus, joje sprendžiama, kas tinka perduoti ateities kartoms, bet ji veikiau iliustruoja (sueda į *albumą*), papildo arba užginčija tai, kas ateina iš oficialiųjų pasakojimų. Čia svarbi priartinimo funkcija: lengviau mąstyti apie tai, kas primenama ugdymo priemonių, muziejų ekspozicijų, atmintinų dienų būdu, kai tai galima aptarti artimoje aplinkoje esant gyviems minimos praeities liudininkams¹³⁸. Kolektyvinė atmintis, glūdinti kitapus individo ir suvokiama pasitelkiant atminties tarpininkus, nėra statiška, jai būdingas gebėjimas atliepti bendruomenės, per šią atmintį vienijamos ir apibrėžiamos, poreikius tam tikru metu. Panašiai Jamesas Wertschas vartoja *naudingos praeities* (angl. *usable past*)¹³⁹ sąvoką – tos praeities versijos, kurios atitinka dabarties bendruomenės poreikius, yra vertingos ir „įdarbinamos“ pasitelkus įvairaus pobūdžio atminties politikos priemones.

Įdomu, kad būtent *galią priminti*, reprezentuojančią kolektyvinės atminties poveikio diapazoną, gerai iliustruoja kritikės Jūratės Visockaitės 2019 m. viename iš kultūros žurnalų pateikta išvalga apie partizanų tematiką šiandieniniame Lietuvos kine: „Vadinamoji kolektyvinė atmintis kaip juodas debesis užgula literatūrą ir menus – šablonai gimsta net ir jiems priešinant.“¹⁴⁰ Kitaip tariant, kolektyvinė atmintis yra už prisimenančiojo, netgi konceptualiai už atminties politikos sprendimų ribų, bet atminties politikos priemonės laikytinos vienomis iš kolektyvinės atminties reprezentacijų. Taigi ji gali būti identifikuota per *poveikį* ir sukliamą reakciją. Kitaip tariant per tai, kaip pasireiškia kituose, lengviau empiriškai „užčiuopiamuose“ atminties lygmenyse – pavyzdžiui, komunikacinės atminties lygmeniu šeimoje.

---

¹³⁷ Aleida Assmann, „Reframing Memory. Between individual“, 41–42.

¹³⁸ Welzer ir Lenz, „Opa in Europa. Erste“, 1–15.

¹³⁹ James Wertsch, *Voices of Collective Remembering* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 45.

¹⁴⁰ Jūratė Visockaitė, „Jie žiūri į mus“, *Literatūra ir menas* 21 (2019 lapkritis), <https://literaturairmenas.lt/kinas/jurate-visockaite-jie-ziuri-i-mus>.

Ši prielaida tam tikra prasme pasitelkiama ir Aleidos Assmann darbuose, kuriuose analizuojamos Vokietijos nacistinės praeities atminties konfigūracijos, nors autorė ir yra linkusi kolektyvinės atminties sąvoką vartoti ribotai, verčiau pasitelkti dvi kolektyvinės atminties „formas“ – politinę ir kultūrinę. Vienas iš jos siūlomų poveikio pavyzdžių, analizuojant Vokietijos atvejį ir Holokausto atminties konfigūracijas, – į viešąją erdvę skirtingi nacių režimo liudijimai (memuarų forma) ir reakcijos į juos. Memuarai, ne autentiški, o veikiau paties prisimenančiojo fantazijos vaisius, tampa priimtini. Net ir nebūdami tikri, jie pataiko į tas patirčių kategorijas, kurias sugestijuoja tuo metu priimtina praeities versija, ir taip sulaukia didžiulio visuomenės susidomėjimo ir palaikymo. O štai tikri liudijimai, reprezentuojantys tą praeities versiją, kuri mažiau priimtina ir neatitinka kanonizuotos sampratos, atmetami¹⁴¹.

Kanonas Assmann suvokiamas kaip aktyvi, darbinė atmintis. Tai kultūrinės atminties dalis, formuojanti, paremianti kolektyvinę tapatybę. Kanonizacijos procesas – terminas, leidžiantis apibūdinti atrankos procedūrą, leidžiančią tam tikrus praeities relikthus pripažinti *prisimintiniais*. Kanonizacijos sąvoką Assmann taiko kultūrinei atminčiai ir nurodo į ilgalaikį, šimtmečius trunkantį procesą, kurio metu tam tikri reliktai – istorijos, religijos ir meno – išlieka kaip vertingi praeities simboliai, nuolat aktyviai naudojami tapatybei palaikyti. Kita vertus, jei pereitume prie kolektyvinės atminties, kanono sąvoka čia irgi tiktų, tiesa, atsižvelgiant į konceptualiai kitokius laiko rėmus – kultūrinės atminties apimtį Assmann mato kaip platesnę¹⁴². Tai nėra vien tik reikšmių iškalimas akmenyje, kitaip tariant, kolektyvinės atminties suvokimas tik kaip tam tikro *turinio* – pasakojimų apie bendruomenės praeitį rinkinio, reprezentuojančio šiandieninę bendruomenę, – palaikymą yra ribotas. Tai konceptualiai kirstūsi su atminties kaip daugialypio, dinamiško ir kintančio fenomeno, kuriam būdingas ir selektyvumas, samprata. Kaip teigia Assmann, selektyvumas susijęs su kaita to, ką reikia užmiršti ir ką prisiminti, – tai neatsiejama tiek individualaus, tiek kolektyvinio lygmens atminties dalis¹⁴³.

---

¹⁴¹ Aleida Assmann, *Shadows of Trauma: Memory and Politics of Postwar Identity*, 97–141.

¹⁴² Aleida Assmann, „Canon and Archive“, 97–109.

¹⁴³ Aleida Assmann, *Shadows of Trauma: Memory and Politics of Postwar Identity*, 22.

4. Buvusio režimo reprezentacijos kolektyvinės atminties lygmenyje ir kartos po „lūžio“ atminties darbas

Kaip nurodo Welzeris, šeima, artimųjų grupė, taip pat yra erdvė, arena, kurioje tam tikri pasakojimai apie praeitį yra skirtingų šeimos narių konstruojami, perkonstruojami, interpretuojami priklausomai nuo to, kas tuo metu aktualu atsižvelgiant į oficialius, institucionalizuotus pasakojimus¹⁴⁴. Welzeris kliaujasi oficialiaisiais pasakojimais ir konceptualizuoja, kaip valstybės, pasitelkiančios atminties politiką, būdai priminti veikia ir kito lygmens atminties procesus. Čia šeima tampa bene svarbiausia erdve, kurioje formuojasi ir yra perduodama komunikacinė atmintis, taip pat vieta, kurioje interpretuojamos oficialiuosiuose, pagrindiniuose (vok. *Basiserzählung*) pasakojimuose pasitelkiamos praeities reikšmės. Lyginamasis kelių Europos valstybių tyrimas parodė, kad palikuonių kartoms lengviau kliautis, taip pat ir tapatintis su pagrindiniais pasakojimais ten, kur jie ne tokie probleminiai, labiau įtraukiantys, kitaip tariant, nėra *nusikaltusiojo* pasakojimai (kaip kad yra Vokietijos atveju)¹⁴⁵. *Aukos* pasakojimas, pripažįstamas vienu iš vyraujančių Vidurio ir Rytų Europos valstybių pasakojimų apie XX a. okupacines patirtis, šiuo atveju suvoktinas kaip įtraukesnis – kolektyviniu lygmeniu veikianti aukos samprata gali apimti *įvairaus pobūdžio* patirtis konfliktinio pobūdžio praeityje.

Grįžtant prie *kolektyvinės atminties* fenomeno ir tos kanonizuotos praeities versijos, su kuria iš išorės susiduria prisimenantieji ir, visų pirma, laikotarpio iki „lūžio“ patirties neturintieji, šis konceptas leidžia į kolektyvinį lygmenį pažiūrėti plačiau, apimti ne vien mokymą, ugdymą apie praeitį, bet ir įvairaus pobūdžio atminties vietas, atmintinas dienas, minėjimų praktikas ir kitokio pobūdžio kolektyvinės atminties reprezentacijas, pasiekiamas per materialius ar nematerialius atminties tarpininkus. Tačiau, greta *būdu* pasiekti kanonizuotą praeities, laikotarpio iki „lūžio“ versiją, svarbu aptarti, kokios reikšmės, kokios praeities versijos identifikuojamos kitų atminties tyrėjų.

Analizuodami Lietuvoje vyraujančias, įvairių atminties tarpininkų būdu diegiamas buvusio režimo reikšmes, skirtingų disciplinų atstovai renkasi skirtingas sąvokas, pavyzdžiui, Monika Frėjutė-Rakauskienė et al. kai

---

¹⁴⁴ Welzer ir Lenz, „Opa in Europa“, 1–15.

¹⁴⁵ Claudia Lenz, „Vom Widerstand zum Weltfriede. Der Wandel nationaler und familiärer Konsenserzählungen über die Besatzungszeit in Norwegen“, in: *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007), 32–36.

kuriuose savo darbuose vartoja sąvoką *valstybės* ar *oficialusis pasakojimas*¹⁴⁶. Kadangi disertacijoje jau buvo minima *pasakojimų šeimoje* sąvoka, svarbu brėžti skirtį tarp kelių pasakojimo sampratų. Mąstant apie kolektyvinės atminties tarpininkus ir kaip vienus iš jų matant valstybinius pasakojimus, vertinga kliautis istorikės (istoriografijoje dažnesni terminai *istorinis pasakojimas* ar *istorinė atmintis*) Crane apibrėžimu: pasakojimas kuriasi kolektyvinės atminties apibrėžtoje prasminėje erdvėje¹⁴⁷. Pasakojimuose glūdinčios praeities reikšmės atspindi, ką siekiama priminti *visoms* atminties kartoms ir apibrėžti bendruomenės santykį su konfliktinės praeities laikotarpiu. Tačiau, grįžtant prie šios dalies pradžioje aptartos kartos po „lūžio“ specifikos ir kritinio amžiaus patirčių, į tai, ką sugestijuoja kolektyvinės atminties lygmuo, ši turėtų reaguoti specifiniu būdu. Welzerio tyrimų Vokietijoje atveju jaunoji karta suvokiama kaip dirbanti su senelių pasakojimais, kuomet oficialieji pasakojimai primena apie nacių žiaurumus ir Vokietijos kaltę. Atsižvelgiant į visuomenę po „lūžio“, režimo iki „lūžio“ atminties turinys visų pirma siejamas su nukentėjimo, aukos pasakojimu.

Grįžtant prie kolektyvinės atminties turinio ir visuomenės, išgyvenusios „lūžį“, – Lietuvos – atvejo, sovietinio režimo aukų prisiminimai, nukentėjusiųjų atmintis buvo kertinė atkuriant valstybingumą. Greta to, kad juos išryškinant buvo deramai pagerbti kentėję, žuvę ar persekioji žmonės, aukų atmintis (tiek autobiografinių prisiminimų pasitelkimas, memuarų viešinimas, tiek paminklų, atminties vietų ir minėjimo praktikų kūrimas) atliko ir svarbią atkurtos valstybės simbolinio konsolidavimo funkciją – aiškiai pagrindė buvusio režimo netinkamumą, represyvumą ir poreikį nuo jo išsivaduoti. Atgimimo laikotarpiu įvairi sovietų vykdytas represijas viešinti veikla, pavyzdžiui, tremtinių prisiminimų publikavimas, kaip teigia Davoliūtė, buvo gerai apgalvotos pastangos konstruoti Lietuvos tapatumą ir veikė kaip socialiai konsoliduojantis ir politiškai mobilizuojantis veiksnys¹⁴⁸. Tiina Kirss Estijos tremtinių pasakojimus perestroikos ir vėlesniame etape įvardija kaip kolektyvinio tautos kentėjimo refleksijas, kaip tai, kas įgalino žmonės „atkurti prarastą istoriją“¹⁴⁹. Tuo iš principo paremtas ir Sąjūdžio

---

¹⁴⁶ Monika Frėjutė-Rakauskienė, Andrius Marcinkevičius, Kristina Šliavaitė, Irena Šutinienė, *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai* (Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2016), 12.

¹⁴⁷ Susan Crane, „Writing Individual Back into Collective Memory“, *The American Historical Review* 102, nr. 5 (Dec. 1997): 1373.

¹⁴⁸ Violeta Davoliūtė, „Multidirectional Memory and the Deportation of Lithuanian Jews“, *Ethnicity Studies* 2 (2015), 135.

¹⁴⁹ Tiina Kirss, „Survivorship and the Eastern Exile: Estonian Women’s Life Narratives of the 1941 and 1949 Siberian Deportations“, *Journal of Baltic Studies* 26, nr.1(2005): 18.

pasakojimas, išliekęs svarbiu ir prasidėjus ketvirtam dešimtmečiui po Nepriklausomybės atkūrimo. Nikžentaitis, analizuodamas Sąjūdžio pasakojimą ir jo reikšmę šiandien, išvelgia savotišką įstrigimą anuometinėje laisvės atgavimo ir Nepriklausomybės atkūrimo akimirkoje¹⁵⁰. Vienu iš Lietuvos atminties kultūros bruožų jis įvardija visišką komunistinio laikotarpio atmetimą. Tačiau kolektyvinė atmintis ir atminties kultūra nėra tapatūs dalykai: atminties kultūros samprata palanki analizuojantiems atminties politiką, tačiau atminties politikos priemonės gali būti suvokiamos kaip viena iš nematerialiosios kolektyvinės atminties reprezentacijų. Panašiai ir Crane¹⁵¹ apibrėžia jau minėtą santykį tarp istorinio pasakojimo ir kolektyvinės atminties – pastarasis kuriasi jos apibrėžtoje prasminėje erdvėje.

Kita vertus, greta aukų pasakojimo ryškėja herojų, aktyviai besipriešinusių okupantui, reikšmė. Ryškus to pavyzdys – partizanų heroizavimo tendencija, gerai iliustruojanti kolektyvinės atminties galią priminti, įgalinamą ne tik institucionalizuotų sprendimų, pavyzdžiui, Seimo nutarimų dėl tam tikrų metų skelbimo partizanų vadų metais, sprendimų dėl partizanų vadų palaikų paieškų, valstybinių laidotuvių rengimo. Nikžentaitis nurodo 2005 m. kaip orientacinį partizaninio karo tematikos suaktyvėjimą¹⁵², Mingailė Jurkutė pabrėžia 2010 metus, kuomet visuomenės susidomėjimas partizanais ženkliai išaugo.¹⁵³ Dar Aistė Petrauskienė, analizuodama partizanų įamžinimą visų pirma iš paveldosaugos perspektyvos, atkreipė dėmesį, kad pirmieji bandymai įamžinti siejosi su kentėjimo, kankinystės simbolika – įamžintos žūties vietos, vėliau pereinama prie bandymo atkurti ir įamžinti veiklos (kovos, bunkerio) vietas¹⁵⁴. Pačios mokslininkės su kolegomis siūloma interpretacija – partizanų valstybės koncepcija – skatina matyti ginkluotą pasipriešinimą kaip organizuotą struktūrą, įgijusią valstybės bruožų – taigi tolstama nuo pasiaukojančios kovos ir žūties pasakojimo ir artėjama prie konkrečios reglamentuotos veiklos, kovos už laisvę ir

---

¹⁵⁰ Simona Merkinaitė, „Istorikas A. Nikžentaitis: Lietuvoje esama daug nepamatuotos euforijos kalbant apie Sovietų Sąjungos griūtį“, 2021-08-23

<https://www.bernardinai.lt/istorikas-a-nikzentaitis-lietuvoje-esama-daug-nepamatuotos-euforijos-kalbant-apie-sovietu-sajungos-griuti/>.

¹⁵¹ Crane, „Writing Individual Back“, 1373.

¹⁵² Nikžentaitis, *Valstybė ir atmintis: atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*, 232.

¹⁵³ Mingailė Jurkutė, „Soviet Manipulation of the Memory of the Lithuanian Guerilla War“, *Polish Political Science Review. Polski Przegląd Politologiczny* 3, nr. 1 (2015), 4–16.

¹⁵⁴ Aistė Petrauskienė, „Partizaninio karo vietos: įamžinimas ir įpaveldinimas Nepriklausomoje Lietuvoje, Daktaro disertacija, 2017 (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017) <https://epublications.vu.lt/object/elaba:21090641/>.

nepriklausomybę¹⁵⁵. Žinoma, tai visų pirma pristatoma istoriografijoje ar istorijos populiarinamuosiuose leidiniuose (skirtuose plačiau visuomenei), tačiau įvairaus pobūdžio švietimo, informavimo priemonės – festivaliai, dainų konkursai, televizijos laidos gali būti laikomi savitais kolektyvinės atminties mediatoriais ar tarpininkais¹⁵⁶, ypač jei šios tam tikrą praeities versiją reprezentuojančios formos neatsiejamos nuo valstybės finansavimo.

Greta kovos už laisvę, vis daugiau materialių reprezentacijų formų įgauna kitoks, neginkluotas, pasipriešinimas. Pastarojo laikotarpio pavyzdys kine – 2021 m. populiarumo sulaukęs filmas „Šuolis“. Jame pateikiama herojiška nepritarusiojo režimui istorija – pabėgimas iš SSRS peršokant į amerikiečių laivą. Tai tik nedidelė iliustracija, tačiau reprezentacijų vaidmuo svarbus bandant suvokti, kaip pasiekiami atminties vartotojai¹⁵⁷. Žiūrint į akademinį tyrimų lauką, platesnį nei atminties studijos, pasipriešinimo, nepaklusimo sistamai objektas – ar tai būtų organizuotas grupės pasipriešinimas (ginkluota rezistencija), ar disidentų veiksmai, ar kiti judėjimai ir sambūriai – tampa svarbus, prisideda prie pasipriešinimo, nepaklusimo konfliktinės praeities metu įvaizdžio kolektyviniu lygmeniu stiprinimo. Pavyzdžiui, Sąjūdžio ištakas nagrinėjančiose studijose atkreipiama dėmesį į įvairaus pobūdžio visuomenės organizavimąsi ir nepaklusimą sovietmečiu, vėliau turėjusį įtakos Sąjūdžiui kuriantis ir galiausiai vedant prie Nepriklausomybės atkūrimo¹⁵⁸. Tą, mąstant apie kolektyvinio lygmens atmintį, galima būtų įvardyti kaip poslinkį nuo pabrėžtinai *aukos* pasakojimo prie *kovojuosiojo, pasipriešinusiojo, nesitaikščiusio su ydingu režimu* pasakojimo. Kuomet kolektyviniu lygmeniu siekiama pabrėžti, aktualizuoti *pasipriešinimo okupantui motyvą*, siekis autoritarinio ar totalitarinio režimo kontekste prisiminti save kaip nepaklususius nėra neįprastas būdas užmegzti santykį su prieštaringa praeitimi. Pavyzdžiui, Prancūzijos pasipriešinimas hitlerinei okupacijai motyvas yra svarbus šiandieninei valstybei, pasipriešinimo simboliai gerai įsitvirtinę kiek mitologizuotuose pasakojimuose, kurie, kaip teigia Robertas Gildea, sudaro Prancūzijos kolektyvinę (autorius labiau linkęs rinktis sąvoką *nacionalinė*) atmintį¹⁵⁹. Tačiau čia reikėtų atkreipti dėmesį į patį

---

¹⁵⁵ Vyktintas Vaitkevičius, Aistė Petrauskienė, *Lietuvos partizanų valstybė* (Vilnius: Alma littera, 2019).

¹⁵⁶ Astrid Erll, *Memory in Culture* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011), 113–143.

¹⁵⁷ Kansteiner, „Finding Meaning in Memory“, 179–197.

¹⁵⁸ Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia* (Vilnius: Baltos lankos, 2011).

¹⁵⁹ Robert Gildea, „Myth, memory and policy in France since 1945“, in: *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, ed. Jan-Werner Mueller (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 59–75.

konfliktinės praeities laikotarpį: Lietuvos, kaip ir kitų buvusių sovietinio bloko valstybių atveju, tai užima beveik 50 metų, taigi ir *pasipriešinimas* ar *nepritarimas* – neutralusis santykis su režimu – dėl laikotarpio trukmės įgyja kitokią, daugiasluoksnę reikšmę, atsižvelgiant į etapą (pavyzdžiui, priešinimasis okupacijos pradžioje ir prieš prasidedant laisvėjimo procesams yra skirtingo pobūdžio ir skirtingų pasekmių) bei tai, kad partizaninis karas buvo numalšintas, nei mąstant apie ginkluotus pasipriešinimus / partizanų veiklą Antrojo pasaulinio karo metu, visų pirma turint omenyje pasipriešinimą naciams.

Pasipriešinant ar bent neprisitaikant prie sovietinio režimo ir tai pabrėžiant galima struktūriniu lygmeniu užkirsti kelią *priminti* kolaboravimo su režimu aspektus. Kaip teigia Ieva Zake, Baltijos šalims (galima taikyti ir platesniam regionui) sudėtinga mąstyti apie kolaboravimo mastą, nes čia giliai įsišaknijusi primesto sovietinio režimo, kurio visuomenė nepriėmė ir nuo kurio siekė išsivaduoti, samprata¹⁶⁰. Grįžtant prie akademinų studijų lauko, nenukentėjusių patirtys lieka paribiuose ir tai vėlgi nėra vien Lietuvos bruožas. Anna Rigney, analizuodama, kaip prisimenama viltis (angl. *remembering hope*), atkreipia dėmesį į tai, kad atminties studijos, ypač kultūriniu lygmeniu, visų pirma yra sutelktos į konfliktines, smurtines netolimos praeities patirtis ir jų kolektyvinį palikimą (angl. *collective legacies*) – pasitelkiama trauminė, aukos paradigma¹⁶¹. Čia autorė netiesiogiai užsimena apie giluminį ryšį su atminties studijomis kaip, perkeltine prasme, atminties paminklu, ir su atminties tyrėjais, bent iš dalies tampančiais ir atminties „kūrėjais“ (angl. *memory agents*), leidžiančiais išgirsti tam tikras praeities versijas. Viritzky-Seroussi ir Chana Teeger tai mini kaip svarbią misiją – „balso suteikimą tiems, kurie praityje buvo nutildyti“¹⁶².

Taigi nenutolstama nuo bendresnio pobūdžio atminties studijų lauko tendencijų. Išsaugojimas ir balso suteikimas tampa ir pagerbimo praktika, ir siekiu didinti žinojimą, koks režimas buvo, kartu, kaip jau minėta, nužymint buvusią būtinybę siekti laisvės. Rigney taip pat atkreipia dėmesį, kad valstybės lygmeniu primenama apie skaudžias XX a. praeities patirtis ir dažniausiai akcentuojama „niekada daugiau“, taigi grįžtama prie siekio nepakartoti sunkios praeities, bet ne prie klausimų, kaip kurti (geresnės)

---

¹⁶⁰ Ieva Zake, „The Exempt Nation: Memory of Collaboration in Contemporary Latvia, iš: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. Peter Apor, Sandor Horvth and James Mark (London: Anthem Press, 2017), 59–80.

¹⁶¹ Ann Rigney, „Remembering Hope: Transnational Activism Behind the Traumatic“, *Memory Studies* 11, nr. 3 (2018), 369.

¹⁶² Viritzky-Seroussi ir Teeger, „Unpacking the Unspoken: Silence“, 1103–1122.

ateities visuomenę. Šis pastebėjimas taikomas atminties studijoms kaip disciplinai ar laukui, tačiau mąstant apie bendresnio pobūdžio *nukentėjimo*, taip pat *nesusitaikymo*, *pasipriešinimo* akcentus valstybės lygmeniu galima kelti klausimą apie ribotumus, tikėtina, keliančiais iššūkių prisimenant praeitį tiems, kurie buvo liudininkai, – vyresnėms kartoms.

Grįžtant prie artimųjų ir atminties šeimoje, verta dar kartą paminėti Vokietijos atvejo tyrimus. Welzeris, analizuodamas, kaip šios šalies šeimose prisimenamas nacių laikotarpis ir kaip specifiskai palikuonių – vaikų ir anūkų – kartos reaguoja į senelių prisiminimus, atkreipė dėmesį į nūdienos aktualijoms adaptuojamą *senelių praeities įvaizdį*. Tai, kaip palikuonys perteikia senelių patirtį, atliepia šiandienines normas ir visuomenės lūkesčius: anūkai mato ir pabrėžia geresnę, teisingesnę artimųjų praeities versiją, o tikroji šeimos istorija veikia nustumiamą į paraštes¹⁶³. „Mano senelis nebuvo nacis“ tampa savitu trečiosios kartos po Holokausto Vokietijoje atsaku į itin kompleksiską, daugialypę, lengvai prieinamą informaciją apie nacių nusikaltimus, vokiečių dalyvavimo mastą, režimo žiaurumą ir pasekmes. Negana to, Welzeris išvelgia paradoksą, jog istorijos mokymą, nukreiptą į visapusi informavimą apie skaudžią praeitį ugdymo procese, pasitelkiant dokumentinę medžiagą, jaunesni šeimos nariai suvokia kaip atsietą nuo šeimos patirčių vertinimo. Artimieji heroizuojami, laikomi besipriešinusiais režimui net ir tuomet, kai patys gan atvirai pripažįsta su juo bendradarbiavę. Tad palikuonys, susidūrę su išoriniu žinojimu, savo šeimos narių – artimųjų – veiksmus, požiūrius, nuostatas praeityje regi ir apibrėžia taip, kad jos atitiktų šiandien visuomenėje priimtina okupacinio periodo praeities versiją.

Kartos po „lūžio“ ir vyresniųjų šeimos kartų prisiminimo pozicijos šeimoje, kalbantis apie praeitį, iš principo skiriasi. Vyresnės šeimos kartos turi tam tikrą empirinį patirčių pagrindą: jie skirtingu metu gyveno buvusioje santvarkoje. Kita vertus, mąstant apie kolektyvinės atminties lygmenį, institucionalizuotą praeities versiją, pasiekiamą per kolektyvinės atminties tarpininkus – minėjimus, muziejus ir kt., – jų prisiminimo procesą irgi gali veikti. Kaip jau minėta, kolektyvinė atmintis, atminties tarpininkais – ritualais, bendro minėjimo praktikomis, valstybiniais muziejais – sauganti būdus prisiminti netolimą praeitį, susijusi su valstybės galia priminti. Kolektyvinė atmintis gali būti suvokiama kaip reguliuojanti, struktūruojanti, bet taip ji veikia tik tuomet, kai greta egzistuoja kitų lygmenų prisiminimų procesai – pavyzdžiui, grupės, šeimos prisiminimuose. Taigi tai, kaip kolektyvinė atmintis veikia prisiminimus apie praeitį ir kaip ji veikia turinčiuosius

---

¹⁶³ Welzer, „Re-Narrations. How Pasts“, 5–17.

autobiografinių, individualių prisiminimų ir jų neturinčiuosius, – skirtingo pobūdžio procesai, vykstantys šeimai prisimenant, kalbantis apie praeitį – komunikacinės atminties lygmeniu. Kartu tai leidžia daryti prielaidą, kad tai, kaip komunikacinėje atmintyje konstruojamos ar artikuliuojamos netolimos praeities reikšmės, jau siejasi su kolektyvinės atminties lygmeniu, kanonizuota praeities versija.

Vertėtų trumpam grįžti prie jau nagrinėtos Foucault žinojimo archeologijos sampratos ir jos pasitelkimo atminties klausimams. Būtent kolektyvinės ir komunikacinės atminties sąveika leidžia suvokti principus, kuriais formuojasi kartos po „lūžio“ netolimos praeities samprata. Jie turėtų pasireikšti per sąveikas, vadinasi, sekant šia logika, kartos po „lūžio“ žinojimą generuoja ne tiek konkrečios reikšmės, kuriamos vieno ar kito atminties lygmens visuomenėje, bet ryšys su kitomis reikšmėmis, jų priešara arba papildymas. Galima daryti prielaidą, kad kartos po „lūžio“ atstovai savo artimųjų patirtis, jų anuometę veiklą ir nuostatas buvusio režimo praeities atžvilgiu interpretuoja atsižvelgdami į tai, kas laikytina *kanonizuota* praeities versija. Lietuvos atveju tai visų pirma jau šiame skyriuje minėti represinio, okupacinio režimo bruožai.

Bandant įvardyti *procesą*, patiriamą jaunosios kartos, mąstančios apie artimųjų praeitį kolektyvinės atminties kontekste, ir leidžiantį suvokti *principus*, verta pasitelkti Kuhn¹⁶⁴ siūlomą *atminties darbo* (angl. *memory work*) sampratą. Ji taip nusako jau anksčiau minėtą šeimos nuotraukų peržiūrą: susidūrimas su artimųjų prisiminimais apie netolimą praeitį, bandymas juos suprasti, kaip ir darbas su šeimos albumu, gali būti traktuojamas kaip *atminties darbas*. Olickas, kalbėdamas apie atminties darbą valstybės lygmeniu (šis konceptas atminties tyrėjų visų pirma ir pasitelkiamas kalbant apie valstybių santykį su praeitimi), tačiau nebrėždamas griežtos skirties tarp kolektyvinio ir individualaus lygmenų, nusako jį kaip bandymą apibrėžti savo ryšį su praeitimi ir savo vietą joje, kartu ir laiko tėkmėje¹⁶⁵. Pati sąvoka *atminties darbas* geriausiai apibrėžia vėliau šioje disertacijoje analizuojamus procesus, kai susiduriama su artimųjų – senelių ir tėvų – prisiminimais ir požiūriu į laikotarpį iki lūžio, jų santykį su šia praeitimi. Galima būtų svarstyti apie terminą „įveika“ (nors tai labiau sietųsi su darbu su artimųjų išgyventomis traumomis ar sudėtingu kaltės jausmu) ar dorojimąsi su praeitimi – pastarasis sietųsi su vokiškuoju *Vergangenheitsbewältigung* (nors šis variantas irgi

---

¹⁶⁴ Anette Kuhn, *Family Secrets: Acts of Memory and Imagination*, 5.

¹⁶⁵ Jeffrey Ollick, *The Sins of the Fathers. Germany, Memory, Method* (Chicago: the University of Chicago Press, 2012), 427.

kritikuotas, pavydžiui, Teodoro Adorno, siūlančio verčiau rinktis sąvoką *Aufarbeitung*)¹⁶⁶. Bet kuriuo atveju daugiasluoksnės vokiškosios diskusijos dėl nacistinės praeities atminties apima specifinį *nusikaltusiojo pasakojimo* matmenį ir, visų pirma, valstybės sprendimų lygmenį. Kartos po „lūžio“ kontekste aktualus struktūrinio lygmens *aukos, nukentėjimo* pasakojimas, implikuojantis kitokio pobūdžio sąveikas ir ryšius su tuo, kaip reflektuojama artimųjų praeitis. Disertacijoje liekama prie kiek bendresnio pobūdžio sąvokos *atminties darbas*.

Kai kolektyviniame lygmenyje pasitelkiamos *bloga, okupacinio režimo* reikšmės, o komunikacinės atminties erdvėje pasitelkiami tokią sampratą kvestionuojantys arba ją paneigiantys pasakojimai apie artimųjų patirtis, tada kartos po „lūžio“ atstovams iškyla poreikis ne tik svarstyti, kaip reikėtų prisiminti laikotarpį, bet ir suprasti, kodėl reikšmės skiriasi. Remiantis anksčiau aptarta šeimos atminties, prisiminimų kaip apibrėžiančių grupės tapatumą samprata, kartos po „lūžio“ susiduria su klausimu, kas *anuomet* buvo artimieji ir koks tas laikotarpis buvo. Atminties darbas – tai būdai, kuomet bandoma įprasminti ir suvokti jų patirtis platesniame kontekste ir, kaip atskleidžiama tolesniuose skyriuose, atskleidžiantys buvusio režimo „atminties“ formavimosi principus. Šeimos pokalbiai apie praeitį, vyresniųjų kartų dalijimasis leidžia komunikacinės atminties lygmeniu priėti prie kartos po „lūžio“ *atminties darbo* lygmens.

---

¹⁶⁶ Theodoro Adorno, „What Does Coming to Terms with the Past Mean?“, in: *Bitburg in Moral and Political Perspective*, ed. Geoffrey Hartman, Geoffrey (Bloomington: Indiana University Press, 1986), 114–129.

II. TYRIMO METODOLOGIJA

Ankstesnėje dalyje pristatyta Foucault archyvo samprata ir žinojimo archeologija atveria galimybę į kartos po „lūžio“ atminties formavimąsi žiūrėti kaip į tam tikromis sąlygomis vykstantį procesą. Kartą po „lūžio“ pasiekia įvairios praeities – sudėtingo laikotarpio iki „lūžio“ – reikšmės tiek komunikacinės atminties lygmeniu (visų pirma šeimoje kalbantis apie praeitį), tiek iš išorės, įvairaus pobūdžio kolektyvinės atminties tarpininkuose glūdint kanonizuotai praeities versijai. Kaip jau minėta, šios principinės *sąlygos – būdai, kuriais organizuojama kartos po „lūžio“ praeities samprata, žinojimas*, remiantis Foucault siūloma archyvo (archyvavimo) samprata, glūdi skirtingų elementų ryšiuose ir sąveikose. Archyvas organizuoja tam tikrų teiginių, disertacijos kontekste – teiginių ar nutylėjimų apie praeitį – radimosi procesą. Grįžtant prie *atminties darbo* sampratos, tai būdai dirbti su artimųjų praeities patirtimis, apie kontekstą, kuriame jie gyveno, žinant ir iš kitur. Kitaip tariant, suvokti, kas buvo artimieji tam tikru praeities etapu, kanonizuotoje praeities versijoje apibrėžiamu kaip okupacinis režimas, represijomis grįsta santvarka, nuo kurios siekta išsilaisvinti. Vadinas, siekiant suvokti ir aprašyti organizavimą, procesą, kai formuojasi samprata, kas buvo laikotarpis iki „lūžio“ ir koks buvo artimųjų gyvenimas tuo metu, reikia įveikti kelis epistemologinio pobūdžio iššūkius. Pirma, reikalingos sąlygos, leisiančios fiksuoti prisiminimo (kaip tam tikro veiksmo čia ir dabar) procesus komunikacinės atminties lygmeniu. Antra, reikalingos metodologinės galimybės, leidžiančios suvokti, kas patenka ir nepatenka į tą reikšmių lauką, su kuriuo dirba karta po „lūžio“. Kitaip tariant, atsižvelgiama ir į prielaidą, kad kolektyvinės atminties lygmuo struktūroja ir veikia prisiminimo procesą šeimoje.

Siekiant suvokti, kaip archyvas, metaforiškai traktuojant, organizuoja žinojimą apie praeitį, reikalingas tam tikras kartos po „lūžio“ atstovų konstruojamas tekstas, pasakojimas. Atminties darbo poreikis iškyla kartai po „lūžio“ siekiant suvokti, kas buvo artimieji valdant blogam, okupaciniam režimui. Tai, kaip konstruojamas jų gyvenimo paveikslas, plačiąja prasme jau yra *rezultatas*, leidžiantis atsekti sąveikas ir ryšius tarp kolektyvinėje atmintyje glūdinčių reikšmių ir to, kas išgirstama komunikacinės atminties lygmeniu šeimoje. Tad šių sąveikų, iš kurių generuojamas pasakojimas (ir, kaip bus pristatyta vėliau, nutylėjimai) identifikavimas – trečiasis žingsnis. Visi šie metodologiniai etapai, vėliau leisiantys identifikuoti žinojimo, praeities sampratą *sąlygas*, aptariami toliau šiame skyriuje.

1. Pasakojimo ir perpasakojimo logika

Šiame darbe pasitelkta metodologinė logika bendrąja prasme remiasi *pasakojimo* ir *perpasakojimo* principu, pasitelktu dar psichologijos disciplinos atstovo Bartletto atliekant eksperimentus ir siekiant conceptualizuoti nuo sociokultūrinės aplinkos priklausančią prisiminimo procesą ir patį prisiminimą kaip konstruktą. Welzerio su kolegomis darbai, grįsti šiuo principu, remiasi būtent klasikiniiais Bartletto tyrimais ir jo plėtota schemų teorija, susijusia su prisiminimo proceso socialiniu pobūdžiu. Bartlettą domino, kaip prisiminimo procesą apibrėžia sąlygos, kontekstas, kuriame veikia prisimenantysis, – individualūs prisiminimai neatsiejami nuo grupių, kurioms priklausoma. Kitaip tariant, mes įsidėmime tai, kas atitinka mūsų sampratą, jau suformuotą istorinio, kultūrinio, socialinio konteksto, kuriame gyvename. Prisiminimai yra asociatyvaus pobūdžio: nauji impulsai iš aplinkos susiejami su jau egzistuojančiomis schemomis ir formuojasi reakcija. Norint sutrumpinti reakcijos laiką galima pasitelkti jau turimą, suformuotą požiūrį – kaip teigia Bartlettas, prisiminimas yra konstruktas, formuojamas požiūrio pagrindu, ir jo poveikis tampa požiūrio pateisinimu¹⁶⁷. Kaip pademonstravo šio socialinės psichologijos atstovo ne vienus metus vykdyti eksperimentai, net išgirdę pasakojimą iš svetimo kultūrinio konteksto mes jį prisiminsime ir paprašyti perpasakosime taip, kad jis atitiktų šiandienines kultūrinės, socialinės normas¹⁶⁸.

Šį principą Welzeris vėliau pritaikė tirdamas Holokaustą ir nacių laikotarpio prisiminimus Vokietijos šeimose – palikuonių kartos bandė atkurti senelių pasakojimus apie patirtis nacistinio laikotarpio¹⁶⁹. Nors šioje disertacijoje analizuojamos conceptualiai kito kultūrinio ir politinio konteksto patirčių refleksijos, tačiau tai vėlgi yra bandymas suvokti, kas *lieka*: kaip palikuonys priima ir „dirba“ su savo artimųjų patirtimi dabarties kontekste. Reikėtų įvertinti ne tik laikotarpio, kuris prisimenamas, bet ir laikotarpio, kuriuo prisimenama, ypatumus. Vokietijos įdirbis permąstant savo praeitį ir pasitelkiant atminties politikos priemones įtraukia net ir specifinę sąvoką – *Vergangenheitsbewältigung*, apimančią aktyvų siekį dirbti su sudėtingos XX a. praeities patirties suvokimo, vertinimo ir įamžinimo plačiąja prasme klausimais. Toks darbas visų pirma atliekamas valstybės lygiu (Vokietijos

---

¹⁶⁷ Frederic Bartlett, *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932), 5–6.

¹⁶⁸ Ten pat, 281–314.

¹⁶⁹ Harald Welzer, „Grandpa Wasn't a Nazi: The Holocaust in German Family Remembrance“, *International Perspectives* 54 (2005): 1–30.

atveju, galime kalbėti apie *nusikaltusiojo, kaltės* pasakojimą), tačiau neatmestinas ir individualaus ar grupės lygmens sudėtingos, konfliktinės praeities klausimų svarstymas. Kita vertus, tiek vokiečių akademikų darbuose, tiek šioje disertacijoje, kuri nemaža dalimi remiasi jų metodologinėmis priegomis, kalbama apie dabarties laiku palikuonių atliekamą atminties darbą, savo artimųjų sudėtingų XX a. totalitarinių bei autoritarinių režimų patirčių permąstymą, todėl Vokietijos tyrėjų pasitelkiama metodologinė logika gali būti pritaikoma ir kitiems kontekstams. Kliaujamasi esminiais principais: palikuonys kalba apie senelių patirtis šiandiniame kontekste, kuriame kolektyvinio lygmens atmintis įkrauta sudėtingą praeities laikotarpį ir santykį su juo apibrėžiančiomis reikšmėmis.

Vokiečių tyrėjų naudoti principai adaptuojami kartos po „lūžio“ atminties formavimosi proceso tyrimui pasirenkant Lietuvos atvejį. Pasitelkiamas senelių *gyvenimo istorijos* iki „lūžio“ pasakojimas, apimantis maždaug 50 metų, integruojantis prisiminimus ir iki Antrojo pasaulinio karo. Būtent dėl šios priežasties svarbus, atsižvelgiant į genealoginį šeimos kartų išsidėstymą, būtent senelių kartos pasakojimas – šie žmonės turėtų turėti *viso* laikotarpio iki „lūžio“ – sovietmečio – prisiminimų. Greta stoja ir tėvų kartos, jau gimusios sovietmečiu, prisiminimai, integraliai daugeliu atveju patiems pasakotojams pateikiant ir transformacijos, giluminių pokyčių laikotarpio prisiminimus. Taigi *biografinis* elementas įtraukiamas plačiau nei jau pristatytuose Welzerio ir kolegų tyrimuose, kuriuose analizuoti senelių kartos prisiminimai, susiję būtent su laiko atžvilgiu trumpesniu nacistiniu laikotarpiu.

Greta gyvenimo istorijos pasakojimo ir tėvų prisiminimų, pats *pokalbis* apie praeitį įgyja svarbos šeimoje (pokalbių formavimosi aplinkybės aptariamos kiek vėliau šiame skyriuje) – grupėje, – kai vyresniųjų kartų atstovai pasakoja, papildo ar atsiriboja nuo išgirstų pasakojimų ar jų elementų. Komunikacinės atminties lygmuo šeimoje – tai artimųjų pokalbių apie praeitį situacijos, grįstos gyvenimo istorijos pasakojimu ir prisiminimų dalijimusi; šis lygmuo leidžia analizuoti patį prisiminimo *procesą* specifinėje grupėje – artimųjų rate. Šis vyksmas leidžia prieiti prie atminties ne kaip prie statiško reikšmių, teikiamų praeičiai, rinkinio, bet kaip prie nuolatinio praeities kūrimo, interpretavimo. Tiek senelių gyvenimo istorijos pasakojimas, tiek tėvų kartos prisiminimai, tiek toliau vykstantis (su keliomis išimtimis) šeimos narių aktyvus pokalbis apie praeitį traktuojami kaip šeimos komunikacinės atminties dalis. Čia svarbus jau teorinėje dalyje aptartos šeimos, artimųjų kaip savita socialine sandara (kiek tai liečia atminties klausimus) pasižyminčios grupės, vaidmuo.

Welzeris savo tyrimų metodologijos aprašymuose pabrėžė, kad jo ir kolegų tyrimuose dalyvavo šeimos, „galinčios tarpusavyje kalbėtis apie praeitį“. Ši sąlyga iš tiesų labai svarbi: kelių šeimos kartų dalyvavimas kai kuriais atvejais gali būti neįmanomas dėl skaudžių, sudėtingų patirčių ir nenoro jas aptarti, kartu dalyvaujant svetimiams. Be to, skirtingų, konfliktinių pažiūrų turėjimas gali riboti norą eskaluoti juos per pokalbius. Kita vertus, šios sąlygos priėmimas leidžia teigti, kad šeimos, kurios kalbasi apie praeitį, – tai tos, kurių tapatumo, tapatybinio integralumo *svarbios* sudėtinės dalys yra šeimos narių praeities, įtraukiant ir sudėtingus laikotarpius, patirtys.

Kad šeimos, dalyvaujančios tyrime, yra tos, kurios iš principo *kalbasi* apie praeitį, patvirtino ir anūkų refleksijos apie praeities tematikos šeimos pokalbiuose dažnumą, su tam tikromis išlygomis – jos bus aptartos empirinėje darbo dalyje. Įdomu, kad sociologiniuose Lietuvos atvejo tyrimuose, skirtuose šeimos ir giminės artimumo ryšiams analizuoti, autoriai pabrėžia santykinai didelį *darnumo* laipsnį – stiprius emocinius giminės atstovų ryšius¹⁷⁰. Darnumas pats savaime dar nenurodytų kalbėjimosi apie praeitį aktualumo, bet leistų spėti, kad stiprūs emociniai ryšiai giminėje sukuria prielaidas domėtis praeitimi. Žilinskienė, analizuodama komunikacijos apie praeitį kanalus, išvelgia šeimos narių santykių svarbą: jei jie artimi, „atmintis apsigyvena vaikų, neturinčių tos patirties, kartoje“. Kaip jau minėta, labai svarbus yra santykių su mama lygmuo: jei jis konfliktiškas, pavyzdžiui, paauglių atveju, menksta komunikacija ir žinios apie giminės narius ir šeimos, giminės tinklą¹⁷¹. Mąstant apie atminties funkcionalumą, t. y. bendrą prisimenančios grupės tapatybinį pagrindą, pats kalbėjimosi apie praeitį tarp skirtingų šeimos kartų (kalbėjimasis nereiskia vientiso šeimos pasakojimo formavimosi) faktas leistų teigti, kad save kaip grupę šeima suvokia ir pasitelkdama grupės viduje konstruojamus atsiminimus.

Senelių gyvenimo istorijos pasakojimas ir vėlesnis išitraukimas į pokalbį, pavyzdžiui, tėvų kartos atstovams dalijantis prisiminimais, neatsiejamas būtent nuo tokio pobūdžio šeimos pokalbio situacijos, kuomet prisiminimais apie praeitį dalijamasi tarp *kelių šeimos kartų*. Kitaip tariant, pasikeitus dalyvių ratui, pavyzdžiui, keliems tos pačios kartos amžininkams, galimas kitokio pobūdžio pasakojimas, nes dalyvių socialiniai vaidmenys, kinta

---

¹⁷⁰ Danutė Tureikytė, „Ryšiai tarp kartų ir giminių“, in: *Šeiminiai pokyčiai atvirų Europos sienų ir Globalaus mobilumo akivaizdoje: resursai, procesai ir praktikos*, sud. Irena Juozeliūnienė ir Julie Seymour (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015), 67–73.

¹⁷¹ Laima Žilinskienė, „Šeimos atmintis“, in: *Šeiminiai pokyčiai atvirų Europos sienų ir Globalaus mobilumo akivaizdoje: resursai, procesai ir praktikos*, sud. Irena Juozeliūnienė ir Julie Seymour (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015), 109.

prisiminimų hierarchija. Čia terminas *hierarchija* nurodo, kad vyriausios kartos atstovai suvokiami kaip pagrindiniai laikotarpio liudininkai būtent prisimenamojo laikotarpio apimties atžvilgiu. Teoriškai jie turėtų prisiminti visą laikotarpį iki „lūžio“ – sovietmetį, įskaitant ir pirmąją sovietų okupaciją. Tėvų – vėlesnio sovietmečio laikotarpio liudininkų – prisiminimai apima trumpesnį laikotarpį iki „lūžio“, tačiau taip pat svarbūs dėl dviejų priežasčių. Pirma, remiantis jų pačių kritinių metų patirtimis, jų prisiminimuose turėtų būti itin ryškūs vėlyvojo sovietmečio (mąstant apie Lietuvos atvejį) laikotarpio prisiminimai, Atgimimo laikas ir pats simbolinis „lūžis“, šiame kontekste vykę pokyčiai. Antra, įvertinant bendresnio pobūdžio socializacijos šeimoje aspektą, reikėtų atkreipti dėmesį į Žilinskienės išvalgas ir kiekybinio komunikacinės atminties šeimoje tyrimo išvadas: tėvai, ypač mama respondentų įvardijami kaip artimieji, inicijuojantys ir esantys svarbiausi šeimoje kalbant apie praeities (atminties) klausimus¹⁷². Taigi tiek senelių, tiek tėvų prisiminimai suvokiami kaip komunikacinės atminties šeimos erdvėje konstruktai atsižvelgiant į tai, kad pasakojama anūkų kartai, dalyvaujant tyrėjai, kuri pati yra kartos po „lūžio“ atstovė. Teoriškai tiek senelių gyvenimo istorijos pasakojimas, į kurį dažniausiai įsiterpia ir tėvai, ir anūkai, tiek tėvų pasakojimas, galimos diskusijos yra traktuojami kaip „šeimos pokalbis apie praeitį“. Prisimenant Haag atliktus Vokietijos atvejo tyrimus, apie buvusios VDR patirtis kalbančiose šeimose susiklosto bent kelios skirtingo pobūdžio situacijos: patirtis tampa būtina komunikacijos apie praeitį sąlyga, aptariamoms kelios praeities versijos, pateikiamos skirtingų kartų atstovų, galiausiai praeities perdavimas vyresniųjų kartų suvokiamas kaip misija¹⁷³. Net jei tiesiogiai nediskutuojama, patys vėliau pasakojančių šeimos narių, kaip tėvų kartos atveju, pasakojimo posūčiai atspindi ir ką tik girdėtus senelių pasakojimus. Pavyzdžiui, Nicole Burgermeister ir Nicole Peter tiriant komunikacinę atmintį šeimoje skirtingų kartų narių buvo iš anksto prašyta pasidalinti savo nuomone apie Šveicarijos laikyseną Antrojo pasaulinio karo ir Holokausto kontekste. Tai – dar vienas būdas prieiti prie komunikacinės atminties šeimoje inicijuojant šeimos narių diskusiją iš anksto¹⁷⁴.

Kolektyvinę atmintį galima empiriškai apčiuopti per poveikį individualiam ar grupės (šeimos) lygmens prisiminimo procesui. Ją, liekančią kitapus individo materialiose ir nematerialiose reprezentacijose – atminties vietose, bendro minėjimo praktikose, istorijos mokymo procesuose, –

---

¹⁷² Ten pat, 109–110.

¹⁷³ Haag, „Weitergabe von Transformationserfahrungen“, 96–104.

¹⁷⁴ Nicole Burgermeister, Nicole Peter, *Intergenerationelle Erinnerung in der Schweiz. Zweiter Weltkrieg, Holocaust und Nationalsozialismus im Gespräch*, (Springer-Verlag, 2013), 46.

interpretuoja pokalbių dalyviai, ir tos interpretacijos rezultatai nugula jų pasakojimuose. Kitaip tariant, čia vėl aktuali minėtoji prielaida, kad komunikacinės atminties procesą šeimoje jau veikia struktūruojantis kolektyvinės atminties lygmuo. Kartos po „lūžio“ buvusio režimo „atmintį“ formuojantys principai neatsiejami nuo to, kas išgirstama šeimai kalbant apie praeitį. Taigi metaforiškai pasitelkiant archyvavimo, kaip tam tikros žinojimo apie praeitį tvarkos organizavimo, sampratą, tiek senelių, tiek tėvų – praeities etapo iki „lūžio“ – pasakojimai tampa integralia tyrimo dalimi.

Analizuojamas kartos po „lūžio“ pasakojimas apie artimųjų praeitį suvokiamas kaip, viena vertus, pastangos atkurti senelių biografiją sovietmečiu (kartu atsižvelgiant ir į tai, ką pasakoja tėvai), bet kartu tai, kaip jau minėta disertacijoje, sudėtingas atminties darbas, kurį atliekant stengiamasi sutalpinti tiek tai, kaip prisimena artimieji, tiek tai, kaip primenama išorėje, pasirenkant tam tikrus būdus ar principus. Juos ir siekiama išsiaiškinti tolesne interpretacine analize.

Darbe pasitelkiami biografiniai metodai (gyvenimo istorijos pasakojimas ir vėlesnis perpasakojimas), taip pat įtraukiant šeimos pokalbio apie praeitį stebėjimą, derinant juos su pusiau struktūruotu interviu su kartos po „lūžio“ atstovais. Jie leidžia pamatyti suasmenintą laikotarpio vaizdinį¹⁷⁵. Be to, žvelgiant iš platesnės perspektyvos, jie leidžia ieškoti ryšio tarp asmens ir sociumo, tarp individualumo ir universalizmo, įtraukti tapatybės, refleksijos, individualizmo matmenis¹⁷⁶. Tiek kartos po „lūžio“ atliekamas senelių gyvenimo istorijos perpasakojimas, tiek duomenys, gauti per interviu, suvokiami kaip kartos po „lūžio“ *pasakojimas* apie praeitį. Tai, ką pasakoja artimieji ir kaip formuojamas gyvenimo istorijos pasakojimas, tiek tėvų prisiminimai, tiek kartos po „lūžio“ vėlesnis pasakojimas leidžia užčiuopti reikšmės, teikiamos netolimai praeičiai, kelionę skirtingų šeimos kartų pasakojimuose. Svarbiausia, atsižvelgiant į darbo tikslus, tai, koku būdu artimųjų nupasakotos (arba, kai kuriais atvejais – nutylėtos) patirtys, jų gyvenimo istorijų posūkiai bei jiems pačių pasakotojų teikiamos reikšmės atsiduria kartos po „lūžio“ praeities įreikšminime. Šis analizės lygmuo leidžia suvokti atminties darbo išsūkius ir, plačiau, sąlygas, kurios leidžia formuoti tam tikram žinojimui apie netolimą, sudėtingą praeitį.

---

¹⁷⁵ Cordonnier et al., „Intergenerational Transmission of World War“, 302.

¹⁷⁶ Tom Wengraf, Prue Chamberlayne, Joanna Bornat, „A Biographical Turn in the Social Sciences? A British – European View“, *Cultural Studies – Critical Methodologies* 2, nr. 2 (2002), 245–269.

2. Tyrimo vyresnių kartų dalyvių sociodemografinės charakteristikos, pokalbių aplinkybės, reprezentatyvumo galimybės bei ribotumai

Tyrimas buvo atliekamas 2018 rudenį – 2020 m. vasarą skirtingose Lietuvos vietovėse, tiek didžiuosiuose miestuose, tiek kaimo vietovėse ar miesteliuose. Geografinės vietos, kuriose vyko šeimų pokalbiai, buvo arba vyriausios, arba tėvų kartos atstovų gyvenamoji vieta, vienu atveju pokalbis vyko šeimos vasarnamyje. Greta empirinėje dalyje pateikiamų citatų nurodomas interviu atlikimo vietos tipas – miestas ar rajonas; siekiant užtikrinti anonimiškumą miestelis ir kaimas neidentifikuojami. Tyrimo dalyvių – šeimų – atranka vyko „sniego gniūžtės“ principu: pradedant nuo pažįstamų žmonių, toliau plečiant ratą (kartu buvo kreiptasi į vieną iš mokyklų ir vieną iš senjorų klubų pietvakarinėje šalies dalyje). Siekta, kad tiriamų šeimų grupėje vyriausios kartos gyvenimo istorijos turėtų kuo daugiau skirtingų gyvenimo sovietmečiu patirčių, arba trajektorijų. Toks tikslas išsikeltas siekiant suprasti atminties darbo principus tiriant skirtingas patirtis reprezentuojančias ir senelių konstruojamas gyvenimo istorijas. Į tyrimą įsitraukti šeimos kviestos pradedant tiek nuo vyriausių, tiek nuo tėvų, tiek nuo kartos po „lūžio“ atstovų. Visiems tyrimo dalyviams iš anksto nupasakoti tyrimo tikslai ir etapai: anūkai žinojo, kad bus kviečiami dalyvauti ir antroje dalyje, kai bus prašoma papasakoti senelių gyvenimo istoriją ir atsakyti į interviu klausimus. Dalyviams užtikrintas anonimiškumas.

Tyrimo grupė – 16 šeimų, sudarytų iš trijų šeimos kartų (dviem išimtiniais atvejais iš dviejų), – homogeniška etniniu požiūriu, į tyrimą neįtraukta tautinių mažumų ar mišrių šeimų. Tai susiję su kalbos barjeru. Atliekant giluminę interpretacinę analizę ir analizuojant duomenis lietuvių kalba, pokalbiai nelietuvių kalba būtų reikalavę vertimo, o tai būtų apsunkinę lygiavertę duomenų analizę. Todėl vėlesni tyrimo apibendrinimai atliekami atsižvelgiant į šį ribotumą. Nugin, analizuodama Estijos kartos, gimusios jau posovietiniu laikotarpiu, pasakojimus apie praeitį, įtraukia (vėlgi reikėtų atsižvelgti į Estijos kontekstą) etniškumo elementą: dalis rusakalbių šeimų atmesdavo oficialiuosius pasakojimus apie sovietinę praeitį¹⁷⁷. Tačiau autorė taip pat įžvelgia, jog trečiosios kartos atstovai linkę nesišlieti nei prie vyresnių artimųjų, nei prie valstybinių pasakojimų apie sovietinę praeitį, o veikiau ieškoti „vidurio“ juos derinant¹⁷⁸. Lietuvos atvejo tyrimų kontekste minėtina

---

¹⁷⁷ Raili Nugin, „Negotiating the Past: Some Issues of Transmission of Memories Among Estonian Young People“, *Studies of Transition States and Societies* 8, nr. 2 (September 2016), 21–23.

¹⁷⁸ Nugin, „Rejecting, Re-shaping, Rearranging“, 203.

Monikos Frėjutės-Rakauskienės, Neringos Klumbytės, Andriaus Marcinkevičiaus ir Kristinos Šliavaitės monografija¹⁷⁹, kurioje nagrinėjami socialinio ir istorinio teisingumo daugiaetninėje bendruomenėje klausimai, įtraukiant ir atminties politiką, istorijos mokymą nelietuvių mokyklose. Šutinienė, analizuodama etninių grupių Pietryčių Lietuvoje tapatybės ir istorinės atminties klausimus, pabrėžė skirtumus tarp lokaliai komunikacinės atminties daugiasluoksniškumo, įtraukimo lyginant su etnines patirtis veikiau atskiriančiu tautos istorijos pasakojimu, konstruojamu pasitelkiant kultūrinės atminties praktikas – minėjimus, paminklus¹⁸⁰. Klumbytė, analizuodama vyresnės kartos rusakalbių prisiminimus, pabrėžia juose juntamą atskirtį tiek nuo Rusijos Federacijos, tiek nuo Lietuvos atminties politikos Antrojo pasaulinio karo baigties ir pokario klausimais, susiedama tai su bipoline politinio teisingumo skirtimi¹⁸¹. Tačiau, neturint daugiaetniškumo dėmenį reprezentuojančių šeimos pokalbių duomenų, galima tikrai spėti, jog kartos po „lūžio“ atstovų atminties darbas susidurtų su kitokio pobūdžio iššūkiais, pavyzdžiui, įvairiomis Antrojo pasaulinio karo pabaigos reikšmėmis, atsirandančiomis vyresniųjų šeimos kartų pasakojimuose. Tačiau tai nebūtinai reikštų, jog kartos po „lūžio“ pasakojime jos būtų perimtos ir supriešintos su kanonizuota praeities versija struktūriniu lygmeniu (galimi ir atvejai, kuomet trečioji karta iš principo kliautūsi ne valstybės, kurioje gyvena, siūlomomis praeities versijomis).

Lyčių požiūriu tarp vyriausios kartos atstovų yra 11 moterų ir 5 vyrai. Pačiai vyriausiai senelių kartos atstovų, Antrojo pasaulinio karo metus išgyvenusių paauglystėje ar ankstyvojoje jaunystėje, grupei atstovauja išimtinai moterys, tyrime dalyvavę seneliai šiek tiek jaunesni – jie Antrąjį pasaulinį karą prisimena kaip vaikystės patirtis. Tarp tėvų kartos atstovų – 3 vyrai. Matyti, kad šios tendencijos kiek atspindi ir tai, ką pastebi komunikacinės atminties kanalų šeimoje konfigūracijas analizavusi Žilinskienė apie mamos vaidmenį telkiant šeimą atminties sklaidos klausimais¹⁸². Lyties perspektyva atminties kontekste nemažai nagrinėta

---

¹⁷⁹ Monika Frėjutė-Rakauskienė, Neringa Klumbytė, Andrius Marcinkevičius, Kristina Šliavaitė, *Socialinis ir istorinis teisingumas daugiaetninėje Lietuvos visuomenėje: sampratos, patirtys ir kontekstai* (Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2018).

¹⁸⁰ Irena Šutinienė, „Istorinė atmintis ir etninių grupių identitetas“, in: *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*, sud. Frėjutė-Rakauskienė, Marcinkevičius, Šliavaitė, Šutinienė, 78–106.

¹⁸¹ Neringa Klumbytė, „Bipolinio politinio teisingumo struktūros ir politinė atskirtis. Lietuvos rusakalbių prisiminimai apie Antrąjį pasaulinį karą Lietuvos ir Rusijos istorinės politikos kontekste“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 41, nr. 2 (2017), 163–165.

¹⁸² Žilinskienė, „Family Memory“, 110.

atminties tyrėjų, vertėtų atkreipti dėmesį į porą aspektų, kurie aktualūs visų pirma atminties šeimose kontekste. Moters, mamos, močiutės, kaip šeimos atminties saugotojos vaidmuo yra pripažįstamas, tačiau jos pačios nedažnai tampa pasakojimų objektu. Štai Vinitzky-Serrousi ir Irit Dekel, analizuodamos „šeimos muziejų“, įkurtų XX a. 8–10 dešimtmečiais, koncepciją parodo, jog namuose verta įamžinti visų pirma laikyta čia gyvenusių vyrų patirčių istorija, tačiau pati namų erdvė asocijuojama su moterimis¹⁸³. Lietuvos atveju Budrytė, analizuodama moterų – partizaninio karo dalyvių ir atminties enterprenerių – vaidmenį atskleidžia ir perdavimo bei įamžinimo aspektus, kurių centre atsiranda būtent moterų pasipriešinime patirtys, mažiau reprezentuotos struktūriniame lygmenyje. Pačių ryšininkų pasakojimuose autorė išvelgia ryškų savo vaidmens partizanų veiklos kontekste nureikšminimą, nors liudijimai apie užduotis byloja kitaip¹⁸⁴. Kitaip tariant, analizuojant vyresniųjų šeimos narių pasakojimus verta turėti omenyje ir lyčių perspektyvą – moterys užtikrina, kad tam tikri pasakojimai turi būti perduodami (arba nutylimi), bet tie pasakojimai neretai būna ne apie jas. Disertacijos tyrimo kontekste reikėtų pabrėžti, kad tais atvejais, kai buvo gyvi tiek močiutė, tiek senelis, vienas arba kitas dalyvaudavo pačios šeimos sprendimu ir turėjo papasakoti būtent savo gyvenimo istoriją, į kurią didesniu ar mažesniu mastu įsikomponuodavo ir jų artimųjų patirtys. Taip pat vertėtų atkreipti dėmesį ir į vyrų bei moterų gyvenimo trukmės skirtumus – pasakotojos būna kartos po „lūžio“ močiutės dar ir dėl to, kad tokio amžiaus gyventojų tarpe moterų daugiau.

Tyrimo dalyvių kvietimas dalyvauti tyrime buvo komplikotas procesas dėl kelių priežasčių, iš kurių dalis – techninės, veikia įprastinės atliekant kokybinį tyrimą, susijusios su laiko sąnaudomis, atstumų iššūkiais, dalyvių sveikata. Tačiau ir be veikia įprastinių kokybinio tyrimo organizavimo iššūkių identifikuotos ir kelios specifinės būtent su netolimos praeities – buvusio režimo – patirtimis ir jų reflektavimu, bandymu prisiminti esant greta šeimos narių, priežastys, kurias verta aptarti išsamiau, kiek tai leidžia etiškumas. Kiek tai susiję su tyrimui svarbiausia trečiaja šeimos karta – karta po „lūžio“, atminties kaip proceso niuansai, reikalaujantys susitelkti, rasti laiko ir noro klausyti (klausti), o vėliau susikoncentruoti į perpasakojimą,

---

¹⁸³ Vered Vinitzky-Serrousi ir Irit Dekel, „Moving Gender: Home Museums and the Construction of their Inhabitants“, *European Journal of Women's Studies* 26, nr. 1 (2019), 274–292.

¹⁸⁴ Dovilė Budrytė, „Lytis, karas ir atmintis: „atminties taškai“ Lietuvos partizaniniame kare (1944–1953) dalyvavusių moterų pasakojimuose“ (vertė D. Cidzikaitė), *Lietuvos etnologija* 21 nr. 30, 2021, 142–143.

reikalauja daug pastangų. Kitaip tariant, net ir atminties darbas visiškai tiesiogine prasme, bandant prisiminti, ką kalbėjo artimieji, reikalauja laiko ir mąstymo pastangų. Tačiau, visų pirma, pastangų, susikaupimo ir, tikėtina, drąsos reikia vyriausiai kartai, ne tik bandančiai konstruoti savo gyvenimo istoriją, susijusią su istorinėmis aplinkybėmis ir sudėtingomis XX a. patirtimis, bet ir darančią tą savo palikuonių – vaikų ir anūkų – akivaizdoje, dalyvaujant tyrėjai.

Tyrimo metodologija reikalauja aktyviai įsitraukti senelius – vyriausios kartos atstovus. Atsižvelgiant į pamatines darbo prielaidas apie atmintį kaip konstrukta ir jos subordinaciją dabarties poreikiams (tiek individo, tiek grupės, tiek kolektyvinio lygmens požiūriu), ji vis tiek yra neatsiejama nuo tam tikrų praeities patirčių, ypač mąstant apie tokias, kurios buvo potencialiai individualiai traumuojančio pobūdžio – išgyventus pavojus ir baimę dėl jų kare, trėmimus, persekiojimą ir kt. Greta jau minėtų galimai traumavusių patirčių, susijusių su Antrojo pasaulinio karo įvykiais, sudėtingu pokariu, atsiranda ir vėlesnių patirčių įvairovė. Kyla ir su sovietmečio atminties kaip objekto specifika susiję nepatogūs klausimai – tam tikros sovietmečio patirtys, susijusios ne su represijomis, nukentėjimu, tačiau su sėkmės istorijomis – aukštomis, įtakingomis pareigomis, statusu, profesine sėkme. Šioje vietoje jau remiamasi disertacijos prielaidomis apie patogias ir nepatogias patirtis šių dienų struktūrinio lygmens atminties požiūriu. Visgi tai nebūtinai reiškia, kad tokias patirtis turintieji atsisakys pasakoti; mokslininkai atkreipia dėmesį, kad, pavyzdžiui, praeities elitas kaip tik gali turėti tam tikrų vidinių paskatų jau brandžiame amžiuje, baigus karjerą reflektuoti, apmąstyti savo biografiją, „įprasminti ir užfiksuoti savo gyvenimo versiją“¹⁸⁵. Disertacijoje tarp tyrimo dalyvių – vyriausios kartos atstovų – nėra aukščiausias pareigas užėmusiųjų, tačiau yra žmonių, kurie gali būti laikomi ėję *svarbias* pareigas TSKP Centro komiteto ir Ministrų tarybos struktūrose, mokslinių tyrimų instituteuose, „respublikinės reikšmės“ įstaigose, teismų sistemoje užėmusiais, ir aktyviai profesinės karjeros siekusiais žmonėmis. Taip pat ir vietos lygmens, pavyzdžiui, kolūkių pirmininkų šeimos narių, mokyklos direktorių ir kt.

Visų šeimų pokalbiai vyko atskirai, į kai kuriuos įsitraukė namuose esantys senelių ar tėvų sutuoktiniai (Š1 ar Š8)¹⁸⁶ ar kiti giminės (Š4), papildydami savo komentarais ir klausimais. Tokie spontaniški įsitraukimai

---

¹⁸⁵ Inga Vinagrodnaitė, Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Jogilė Ulinskaitė, Rytė Kukulskytė, *Sakytinė istorija kaip sovietmečio tyrimo metodas* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018), 47.

¹⁸⁶ Darbe pasitelkiami šie žymėjimai: Š – šeima, S – senelių, T – tėvų, A – anūkų kartos atstovai, metų skaičius reiškia amžių interviu metu, o geografinė vietovė – interviu vieta.

leidžia daryti papildomas išvalgas apie atminties konfigūracijas šeimose, ypač jei užduoti klausimai, siūlymai ką nors papildomai papasakoti iš principo pertraukia ir kita linkme pasuka originalų senelių pasakojimą. Darbo autorė stengėsi kuo mažiau įsitraukti į pokalbių procesą, išskyrus atvejus, kai patys dalyviai prašė užduoti jiems klausimus (Š2, Š7, Š11, Š16).

Taigi nors objektas – būtent jaunosios kartos praeities – buvusio režimo sampratos formavimasis, tai, kas prisimenama skirtingų šeimoms kartų, kokios praeities reikšmės konstruojamos jų prisiminimuose, atsirandančiuose kaip pasakojimas, ir kas jų nutylima, – neatsiejama tyrimo dalis. Seneliai, nepaisant praeityje užimto statuso, socialinio vaidmens ar vaidmenų kaitos, prisimena ir prie jaunesnių šeimoms narių – ir prie savo vaikų, turinčių tam tikro sovietmečio – laikotarpio iki lūžio – prisiminimų, ir prie anūkų, gimusių paskutiniaisiais keleriais metais iki „lūžio“ ar po jo. Vadinasi, greta to, kas aktualu tyrimui – atminties klausimų, – atsiranda ir visas šeimos socialinis, emocinis, kartu ir hierarchinis – nebūtinai vien amžiaus ir patirties prasme – fonas, veikiantis pokalbių situacijas. Kalbantis atsiranda ir tam tikrų priešpriešų, kaltinimų ar pašaipų, jos, nors nėra tiesiogiai aktualios tyrimui, nebent žymėtų skirtingus praeities procesų, veikėjų ar aplinkybių įprasminimo būdus, reprezentuoja šeimos pokalbių būdus kaip neatsiejamus nuo dabarties prisimenančiųjų santykių. Šie aspektai savaime nėra tyrimo objektas, tačiau prisimenama būna tam tikroje materialinėje (namai ar kita gyvenamoji vieta), emocinėje aplinkoje; pats prisiminimo formavimosi procesas kaip vyksmas, įtraukiantis trijų kartų atstovus, turi būti suvokiamas ir kaip santykis tarp aplinkos ir prisimenančiųjų.

Taigi stengiasi, Pader¹⁸⁷ žodžiais tariant, „etnografiškai jautria akimi“ pažvelgti į pokalbių aplinkybes ir vėliau, jau analizuojant, interpretuojant duomenis, formuluojant ir atmetant hipotezes apie tai, kaip tam tikriems praeities aspektams suteikiama prasmė, atkreipti dėmesį ir į pokalbių situacijas. Pavyzdžiui, įvertinti galimą santykį tarp slaugančiojo ir slaugomojo, abiem šalims dalijantis savo prisiminimais ir galimai ginčijantis dėl praeities. Atkreiptas dėmesys į emocijas, lydinčias pasakojimą, o ir kylančios diskusijos įvertintos ne tik kaip nesutarimas dėl praeities, bet ir kaip galimas nesutarimas dėl šalutinių klausimų ar principinis siekis ginčytis ir diskutuoti. Namų erdvė, jei pokalbis vyksta joje, leidžia identifikuoti kitas, jau su dabartimi susijusias aplinkybes, kurios veikia pokalbių situacijas. Giluminį

---

¹⁸⁷ Elen Pader, „Seeing with an Ethnographic Sensibility. Explorations Beneath the Surface of Public Policies“, in: *Interpretation and Method. Empirical Research Methods and the Interpretive Turn*, Second Edition, ed. Dwora Yanow ir Peregrine Schwartz-Shea (New York: Routledge, 2014), 194–208.

šių socialinių ar psichologinio pobūdžio aplinkybių poveikį esamomis sąlygomis ir pasitelktais metodais pamatuoti sunku, tačiau atliekant interpretacinę analizę jas reikia turėti omenyje. Šios vietos, aplinkos ir išryškėjančių socialinių šeimos narių santykių detalės aktualios tokio pobūdžio tyrimui, nes atskleidžia tam tikrus socialinius šeimos narių vaidmenis, o šie pažymi kontekstą, kuriame dalijamasi prisiminimais. Pavyzdžiui, šeimos narių susėdimas kambario erdvėje taip pat gali leisti įžvelgti savitą atsiminimų hierarchiją. Matyti, kad diskusija ir apsikėitimas nuomonėmis formuojasi dalyviams sėdint aplink stalą, išlaikant nedidelius atstumus vieniems tarp kitų. Kita vertus, svarbi ir tam tikra erdvė, daiktai. Buvimas įprastinėje aplinkoje padėjo vyriausios kartos pasakotojams atsipalaiduoti, atsižvelgiant ir į jų garbų amžių, praturtinti pasakojimą nuorodomis į įvairaus pobūdžio reliktus – pavyzdžiui, ne vienu atveju buvo rodomos prosenelių, tarpukario kariškių nuotraukos, interpretuotinos kaip siekis pabrėžti laikotarpio dar iki Antrojo pasaulinio karo svarbą, namuose kabančius paveikslus, vėliavas ar kitus su praeitimi susijusius reliktus.

Mąstant apie traumines, skausmingas patirtis, šeimos reliktai gali atlikti atminties vietos (angl. *memory site*) funkciją ir turėti specifinę emociją reikšmę jų savininkams bei tų savininkų artimiesiems, pavyzdžiui, kaip teigia S. De Nardi, užrašų knygelės iš karo laikų, padedančios pasakojančiajam sugrįžti į sudėtingus praeities įvykius¹⁸⁸. Aktualią vietą užima nuotraukos, šeimos albumai. Hirsch šeimos nuotraukas apibrėžia kaip konstruktus, pasakojimus apie šeimos praeitį, atsiskleidžiančius per tai, kas jose pavaizduota, tačiau kartu ir per tai, kas lieka už kadro¹⁸⁹. Senelių rodomos nuotraukos tampa susijusios su žodiniu pasakojimu, leidžia įtvirtinti jį, kartu ir papasakotą praeities versiją. Pavyzdžiui, pasakojant senelių kartos atstovei (S6) rodoma tėvo – „ulano“ – nuotrauka leidžia vizualiai apibrėžti vėliau tekste atsispindinčios patriotinės „linijos“ ištakas. Tėvų kartos atstovė (T10), pasakodama apie stojimą į komjaunimą, rodo iš tėvo (LKP nario) stalčiaus kadaise ištrauktą popierių su Vyčio vandenženklis – reliktas vėlgi tampa būdu vizualizuoti ir sustiprinti pasakojimą. Šeimos narių pokalbius papildantys reliktai atliekant tyrimą fiksuojami, į juos atkreipiamas dėmesys vėliau, atliekant interpretacinę analizę.

---

¹⁸⁸ Sara De Nardi, „An embodied Approach to Second World War Storytelling Mementoes: Probing Beyond the Archival into the Corporeality of Memories of the Resistance“, *Journal of Material Culture* 19, nr. 4 (2004), 1–22.

¹⁸⁹ Marianne Hirsch, *Family frames. Photography, Narrative and Postmemory* (Cambridge: Harvard University Press, 2012), 22.

Ne visi šeimų pokalbiai vykdavo tarp trijų kartų: pačių dalyvių sprendimu, Š6 atveju, dalyvavo močiutė ir anūkė, o Š9 atveju – senelių kartos dėdė ir anūkas. Tai, kad patys šeimų nariai apsisprendė dėl pokalbių grupės sudėties, rodytų, kad jiems aktualus būtent tokių šeimos narių dalyvavimas tuomet, kai kalbama apie praeities klausimus. Viena vertus, tai susiję su organizaciniais iššūkiais, užimtumu, tačiau atkreiptinas dėmesys ir į (ne)norą kalbėti klausimais, dėl kurių galima nesutarti, ir į teorinėje darbo dalyje minėtą socializacijos ryšį, artimumo saitus. Pavyzdžiui Š9 atveju anūkų kartos atstovas nurodė, kad savo senelių kartos dėdė *didžiuojasi*, laiko jį pavyzdžiu, todėl norėtų tyrime dalyvauti su juo. Š11 atveju šeimos narių sprendimu pokalbyje dalyvavo močiutė, teta ir anūkė. Š10 atveju pokalbyje dalyvavo prosenelė (94 m.), močiutė (68 m.) ir proanūkė (17 m.). Jau iš vėlesnės analizės ir remiantis kartos efekto prielaida matyti, kad močiutė atminties kartos prasme priskirtina prie tėvų kartos atstovų ir jų prisiminimų. Šis niuansas, nors ir prieštarautų šeimos kartų logikai, atrodo teisingesnis pasakojimo turinio ir pobūdžio prasme. Paminėti šio tipo metodologiniai iššūkiai gerai iliustruoja nemažos dalies tyrimų, įtraukiančių biografinius metodus, specifiką, pavyzdžiui, Nugin¹⁹⁰ Estijos atvejo, tyrimus. Tačiau karta (atminties karta) suvokiama kaip bendro patyrimo bendruomenė, savo kritiniame amžiuje – asmenybės formavimosi paauglystėje – ankstyvojoje jaunystėje laikotarpiu gyvenusi tam tikromis istorinėmis aplinkybėmis.

Kadangi tarp tyrimo dalyvių buvo žmonių, pažįstančių darbo autorę, kilo tam tikrų rizikų, bet būta privalumų. Rizikos susijusios su pačiomis pokalbių situacijomis ir tyrėjos dalyvavimu jose, su tolesne duomenų analize. Pirmuoju atveju tyrimo dalyviai galėjo siekti pasirodyti geresni, įdomesni arba, atvirkščiai, bandyti nuslėpti, nutylėti savo patirtis ar artimųjų patirčių refleksijas, atsižvelgiant į tai, kad dalyvauja pažįstamas žmogus. Abiem atvejais, tikėtina, bandoma galvoti apie tam tikrus standartus, kaip priimtina prisiminti, o tai jau glaudžiai siejasi su tyrimo prielaidomis. Riziką, susijusią su neobjektyviu duomenų interpretavimu, bandoma sumažinti griežtesne savirefleksija analizuojant. Didžiausias privalumas – pasitikėjimo užtikrinimas, kuomet dalyviai patikina, kad pasitikėjimas žmogumi, kuris jų klausosi, – tai būtina įsileidimo į uždarą savo erdvę sąlyga. Panašaus pobūdžio rizikos galiojo ir kitų pokalbių atvejais, kur tarsi garantuotas svetimumas, atstumas. Anonimiško tyrimo garantavimas dalyviams visais atvejais užtikrino etikos principų laikymąsi iš tyrėjos pusės.

---

¹⁹⁰ Raili Nugin, „Negotiating the Past: Some Issues of Transmission of Memories Among Estonian Young People“, *Studies of Transition States and Societies* 8, nr. 2 (2016), 19–20.

Senelių kartos dalyvių amžius atliekant interviu buvo nuo 72 iki 94 metų. Tokios žirkklės leidžia įtraukti ir pačią jauniausiąją kartą (atsižvelgiant į kartų nuotolį). Didžioji dalis vyriausios kartos atstovų dar turi bent vaikystės prisiminimų apie sovietmečio pradžią. Tėvų kartos amžius interviu metu varijavo nuo 48 iki 68 metų. Šutinienė pačius jauniausius tėvų kartos dalyvius, ko gero, priskirtų prie paskutinės sovietmečio kartos, o vyriausieji tėvai atitiktų pirmosios sovietmečio kartos terminą, vartojamą 1945–1959 m. gimusiesiems apibūdinti¹⁹¹. Remiantis minėtają šeiminių panašumo logika, kartos ribos laike lieka šalutinis aspektas. Atsižvelgiama į kokybinius pasakojimo elementus: būdą prisiminti ir prisiminimų turinį bei kartas šeimoje – senelius (kai kuriais atvejais prosenelius), tėvus ir anūkus.

Mąstant apie 16 šeimų grupės reprezentatyvumą, visų pirma reikėtų paminėti papasakotose gyvenimo istorijose atsispindinčią biografijų įvairovę. Kadangi sovietinio režimo sąlygomis biografinių trajektorijų aibė visgi buvo ribota – pasirinkimų seneliams buvo mažiau nei, tarkime, jų anūkams šiandien, – 16 gyvenimo istorijų, kurių klausosi anūakai, atspindi didelę tos trajektorijų įvairovės dalį. Ji svarbi ne tik dėl pretenzijų į reprezentatyvumą, bet visų pirma siekiant suprasti, kaip skirtingo pobūdžio patirtis, konstruojamas vyriausios kartos pasakojimuose, reflektuoja palikuonys. Taigi aktualu identifikuoti ne tik dabartines sociodemografines charakteristikas, bet ir turėtąsias sovietmečiu.

Gyvenimo istorijose atsispindi skirtingos tremtinių patirtys (grįžimas į vargą, sunkumai, vėlesnis sėkmingas įsitvirtinimas rajono mastu, buvimas tremtinio vaiku, ribotos galimybės pradžioje ir sėkminga vėlesnė karjera). Pagal profesines trajektorijas senelių kartos respondentus galima skirstyti į kolūkyje dirbusius, įskaitant turėjusius ir kitų pareigų aptarnavimo, paslaugų sferoje provincijoje (3), bibliotekos vedėjas ir atsakingas už saviveiklą kultūros darbuotojas (2), mieste aptarnavimo sferoje ar fabrike dirbusius (2), medicinos srities darbuotojus, įskaitant dalyvavimą įvairaus pobūdžio valstybinėse komisijose (2), mokslinių institutų darbuotoją (1), teismų sistemos atstovą (1), provincijos mokytoją ir mokyklos direktorę (2), Ministrų tarybos struktūrose (1), Respublikinėje inspekcijoje ir švietimo sistemos darbuotojų ruošimo institucijose vadovaujančias pareigas ėjusius (2) darbuotojus. Vyriausios kartos pasakotojai skiriasi pagal išsilavinimą: baigtas ar nebaigtas išsilavinimas gimnazijoje ar vidurinėje mokykloje (6), mokytojų seminarija (2), aukštasis išsilavinimas, įgytas tiesiogiai ar neakivaizdiniu būdu (7), įskaitant nebaigtą aukštąjį (1). Čia svarbu atkreipti dėmesį ir į švietimo

---

¹⁹¹ Žilinskienė, Kraniauskienė, Šutinienė, *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta*, 33.

sistemų skirtumus tarpukariu, karo metais ir sovietmečiu: trys išsilavinimą įgijo (ar turėjo teorinę galimybę įgyti) dar iki Antrojo pasaulinio karo, kiti – karo metais ar jau sovietmečiu. Svarbu atkreipti dėmesį į mokytojų, gimusių tarpukariu, išsilavinimo įgijimo laikotarpį – tyrimo dalyvių pedagoginis ruošimas vyko sykiu su karu ir ankstyvuoju pokariu. Rahi Tamm ir Saleniece mokytojų profesijos ypatybes ir jų ruošimą apibrėžia kaip svarbią sovietizacijos sritį, ypač ankstyvojo pokario etapu: reorganizacija, didelis spaudimas, perauklėjimo mastas. Papasakotose gyvenimo istorijose matyti pirminis nuostatų neapibrėžtumai, bandymas laviruoti naujoje santvarkoje, o vėliau, jau 7-ajame dešimtmetyje, koncentravimasis į darbą ir nuoseklus tapatinimasis su savo profesija¹⁹². Taigi profesijų įvairovė aktuali mąstant apie tai, kaip profesinės senelių patirtys apmąstomos trečiosios kartos po „lūžio“ atstovų, bandant suvokti artimųjų gyvenimo sovietmečiu ypatybes ir tai, kaip galima sąveikauti su kolektyvinio lygmens reikšmėmis. Atsižvelgiant į geografinį aspektą, didžioji dalis vyriausios kartos atstovų gyvenimo nugyventa kaimo vietovėje (3), miestelyje (4), mieste ar jo rajone (9). Dabartinė gyvenamoji vieta – ribotos svarbos rodiklis, atsižvelgiant į garbų amžių ir iš to kylančias specifinius gyvenimo sąlygų, slaugos poreikius.

Tėvų kartos, kurios buvo prašyta pasidalinti ryškiausiai sovietmečio prisiminimais, atstovų išsilavinimas svyruoja nuo profesinio-techninio (2) iki aukštojo ar nebaigto aukštojo (14). Pagal profesinę kryptį ir paskutinę darbovietę, respondentus galima suskirstyti į savo verslą turinčius ar neseniai turėjusius (3), medicinos (2), švietimo (2), valstybinių institucijų tarnautojus (2), aptarnavimo sferoje privačiame sektoriuje dirbančius (3), laisvai samdomus ir kūrybinius darbuotojus (2).

Šeimos pokalbiai vidutiniškai trukdavo 2–2,5 valandų. Jų seka buvo vienoda: dalyvaujant visų trijų kartų atstovams, vyriausios kartos atstovų buvo prašoma papasakoti savo gyvenimo istoriją: arba formuojant vientisą pasakojimą, kuris skyrėsi savo nuoseklumu, apgalvojimu iš anksto, integralumu, Gergeno žodžiais tariant, vertingo pabaigos taško¹⁹³ samprata. Keliais jau minėtais atvejais seneliai prašė uždavinėti jiems klausimus. Tokiu atveju buvo pateikiama klausimų apie gimimo vietą, ankstyvuosius prisiminimus, mokyklą, jei studijuota – studijas, darbą, šeimos kūrimą ir kitką.

---

¹⁹² Aigi Rahi-Tamm ir Irena Salēniece, „Re-educating Teachers: Ways and Consequences of Sovietization in Estonia and Latvia (1940–1960) from the Biographical Perspective“, *Journal of Baltic Studies* 47, nr. 4 (2016), 451–472.

¹⁹³ Kenneth Gergen, „Mind, Text and Society: Self-memory in social context“, in: *The Remembering Self. Construction and accuracy in the self-narrative*, ed. Ulric Neisser, Robyn Fivush (Cambridge: Cambridge university Press, 1994), 88–92.

Vėliau tėvų kartos atstovų buvo prašoma pasidalinti savo turimais sovietmečio prisiminimais (formuluotė pasirinkta neatsitiktinai) – to pasidalinimo rezultatu irgi tapo papasakotos savo gyvenimo istorijos, tik trumpesnės papasakoto laikotarpio atžvilgiu. Šeimos narių buvo prašoma, esant norui, užduoti papildomų klausimų – bent pusės eksperimentinės šeimų grupės pasakojimų atvejų kildavo diskusijos. Tyrėjos vaidmuo šiuo atveju buvo kuo mažiau komentuoti ir pertraukti, siekiant, kad pokalbis vystytųsi taip, kaip jį kreipia patys dalyviai.

3. Perpasakojimas: kartos po „lūžio“ atstovų sociodemografinės charakteristikos ir perpasakojimo kontekstas

Trečioji karta, anūkų, ne visais atvejais būna pati jauniausia šeimos karta (kai kurie anūkų kartos atstovai ir patys turi vaikų), tačiau ji yra jauniausia iš galinčiųjų dalyvauti tokio pobūdžio tyrime. Didžioji dalis antrosios tyrimo dalies pokalbių su jaunesnės kartos atstovais vyko didžiuosiuose miestuose, kur jie šiuo metu ir gyvena, arba ten, kur vyko šeimų pokalbiai (4). Geografinė vieta tyrimo kontekste svarbi dar vienu požiūriu – kur jaunoji karta gyveno paauglystės – ankstyvos jaunystės periodu, lankė mokyklą. Šiuo požiūriu tyrimo dalyvių gimimo ir gyvenimo iki pilnametystės geografinės vietos varijuoja nuo mažo miestelio (2), miesto (3) ir didmiesčio (8), atokaus jo pramoninio priemiesčio (1) iki atvejų, kai gyventa bent dviejų tipų vietovėse (2). Tai leidžia įtraukti įvairius socializacijos tam tikrose vietovėse atvejus ir atsižvelgti į prielaidą, kad kartai po „lūžio“ atstovų pasiekiami kitokio pobūdžio narystės grupių komunikacinė atmintis (pavyzdžiui, draugų ar kaimynų, bendraklasių). Taip pat jiems matytos ir galimai interpretuotos materialios kolektyvinės atminties reprezentacijos, tokios kaip valstybiniai muziejai, paminklai ir kitos atminties vietos kaimo vietovėse, skiriasi mažuose miesteliuose ir didmiesčiuose. Būtų galima teigti, kad miestuose augusieji turėjo daugiau galimybių lankytis muziejuose, stebėti architektūrą, naujai kylančius paminklus, o kai kurie ir griaunamus senuosius – pavyzdžiui, nukeliamas Lenino skulptūras. Tačiau ir mažesnėse gyvenvietėse, jų apylinkėse aptinkamos įvairaus pobūdžio atminties vietos.

Atminties vietos gali būti ne tik institucionalizuoto pobūdžio kaip muziejai ar paminklai. Tarkime, kolūkio fermų likučiai, perteikiantys tam tikrą pasakojimą apie sovietmetį, kartos „po lūžio“ atstovams, gyvenantiems jų aplinkoje, galėjo kelti savitų asociacijų, susijusių su laikotarpiu iki „lūžio“, taip pat santvarkos relikto griūtimi tuoj po „lūžio“. O kolūkių praeities ir sugriovimo laikotarpio reikšmes, komunikacinės atminties lygmeniu atsirandančias kaimo vietovėse ir miesteliuose, galima vertinti kaip savitą

kontekstą, kuriame vyko tam tikros kartos po „lūžio“ dalies, Zerubavelio¹⁹⁴ žodžiais tariant, *mnemoninė* socializacija.

Kaip teigia Assmann, su prisiminimais žmonės susiduria šeimoje, valstybėje ar kultūroje ne tik tiesiogiai, bet ir per įvairias sąveikų, bendravimo, tapatinimosi, dalyvavimo formas¹⁹⁵. Panašiai galėtų būti su buvusiomis pramoninėmis vietovėmis, kur kadaise veikė fabrikai, – ne vien tik atminties vieta, pastatai ar jų likučiai kaip materiali reprezentacija, bet ir su ta vieta susiję komunikacinės atminties lygmeniu sklindantys pasakojimai. Taigi geografinė dimensija ir jos įvairovė tyrimo požiūriu svarbi būtent dėl socializacijos *tam tikrose* vietovėse. Mokymasis nedidelėje mokykloje ir miesto gimnazijoje taip pat formuoja kiek skirtingą edukacinę erdvę, nors, pavyzdžiui, ekskursijos į atminties vietas, muziejus (pavyzdžiui, į pavadinimą keitusį Okupacijų ir laisvės kovų muziejų) edukaciniais tikslais tas sąlygas kiek suvienodina. Taigi atsižvelgiant į asmenybės formavimosi metų dalį (bent jau paauglystę) ir aplinką, kurioje tie metai praleisti tiek geografinė prasme, tiek su ja susijusiomis atminties vietomis, su kuriomis karta po „lūžio“ turėjo galimybę susidurti ir interpretuoti, tyrimo dalyvių grupė nėra homogeniška.

Anūkų kartos atstovai atliekant tyrimą buvo moksleiviai (2), aukštųjų mokyklų studentai (1), aukštąjį išsilavinimą įgijusieji (12), vidurinį išsilavinimą turintieji ir aukštesnio nesiekusieji (1). Didesnioji dalis dalyvavusiųjų yra įgiję aukštąjį išsilavinimą arba jo siekiantys, ir tai, vien vertus, apriboja reprezentatyvumą. Kita vertus, analizuojant duomenis matyti, kad formalios žinios, istorinių faktų išmanymas (tai pirmiausia sietusi su formaliu išsilavinimu) bet kuriuo atveju ribotas. Matyti, kad visų pirma, „šviežia“ mokyklos baigimo patirtis susijusi su tikslesniu faktų išmanymu. Kritiškumas ir analitiškumas irgi, mąstant apie atminties darbą, sietini su išsilavinimu. Pasitelkiant Rosenzweig ir Thelen, formalus istorijos ugdymas įstaigose yra tik tam tikra, gana nedidelė, dalis būdų, kaip žmonėms prisiliesti prie praeities, istorijos klausimų¹⁹⁶. Jau pats noras įsitraukti į tokio pobūdžio tyrimą gali pareikalauti geriau įsitraukti, dirbti, klausytis ir įsidėmėti, tačiau kartu domėtis (tai buvo išsakyta kalbant) ir (arba) istorija, ir (arba) šeimos praeitimi, genealogija.

Vidutinė antrosios tyrimo dalies pokalbių su jauniausios kartos atstovais trukmė siekė 1 valandą. Per šiuos pokalbius anūkai *perpasakodavo senelių*

---

¹⁹⁴ Zerubavel, „Social Memories: Steps to“, 286.

¹⁹⁵ Aleida Assmann, „Reframing Memory. Between“, 40.

¹⁹⁶ Roy Rosenzweig ir David Thelen, *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life* (Columbia University Press, 2000), 91–92.

gyvenimo istoriją, po jos būdavo atliekami pusiau struktūruoti interviu. Verta atkreipti dėmesį, kad artimųjų gyvenimo istorijų perpasakojimas pasižymėjo glaustumu. Glaustumas nereiškia neišsamumo, be to, tyrimo kontekste labai svarbu ir tai, kas pasakojime neatsiranda, yra nutylima – *archyvavimo* metu lieka užribyje. Čia reikia prisiminti tyrimo specifiką: žmonės bando papasakoti kažkieno kito, tegu ir artimojo, gyvenimo istoriją ir kartu kalbėti apie laikotarpį, kurio autobiografinių prisiminimų patys neturi (ar turi iš ankstyvosios vaikystės), taigi susiklosto konceptualiai kitokia situacija nei nuostatų aptarimas. Kita vertus, tai atspindi tam tikrą pasakojimo tradiciją: tekstų taupumą galima suvokti ne tik kaip pasakotojų bruožą, bet veikiau ir kaip tam tikro kultūrinio konteksto rezultatą. Disertacijoje jau buvo atkreiptas dėmesys į šį būdą konstruoti savo gyvenimo istoriją.

Tos pačios prielaidos aktualios ir tuo atveju, kai pasakojama kito žmogaus – artimojo – gyvenimo istorija. Glaustumas formos, trukmės požiūriu nereiškia turinio ribotumo – kartais, atsižvelgiant į nutylėjimų reikšmę, glaustumas kaip tik žymi nutylėtą *intensyvumą*. Be to, pats artimųjų pokalbio momentas suvokiamas kaip *vyksmas* – t. y. svarbus ir integralus yra jaunosios kartos vaidmuo artimųjų pokalbyje, reakcija į aplinką, kitus pasakotojus, jų tekstą ar jo dalis. Paskiro interviu duomenys – tai integrali anūkų kartos pasakojimo apie praeitį, bendrąja prasme, dalis. Anūkų buvo prašoma papasakoti senelių gyvenimo istoriją, ir nuo pačių dalyvių pasirinkimo priklausė (tai analizuojama empirinėje dalyje), ar jie bandys atpasakoti tai, ką girdėjo per pokalbį, susitelks ties senelių nužymėtais gyvenimo istorijos pasakojimo posūkiams, ar konstruos savais naratyviniais principais grįstą pasakojimą. Dažniausiai pokalbiai su jaunąja karta vykdavo po 2–3 dienų. Kiek sudėtingiau buvo tais atvejais (Š9 ir Š15), kai jaunoji karta būdavo kalbinama iškart po pokalbio su artimaisiais: dalyviai pripažino, kad jiems būtų pravertę pailsėti ir apmąstyti, ką girdėję kalbėdamiesi. Ši pastaba svarbi, nes siejasi ne tik su prielaida, kad prisiminimo procesas priklauso nuo sociokultūrinio konteksto, bet ir su kitomis Bartletto eksperimentų išvalgomis apie girdėtos ir atpasakotos istorijų nuotolį laike. Pasakojimas vis labiau gludinamas, jei laike tolsta nuo originalo¹⁹⁷. Nors tiek Welzerio tyrimuose, tiek šios disertacijos rėmuose atlikto tyrimo atveju perpasakotos istorijos yra tik sąlyginai kultūriškai svetimos Bartletto prasme. Tai artimųjų prisiminimai, taigi jie įtraukia šaknų, priklausymo šeimai ir jos patirtims, dėmenį. Matyti, kad anūkam reikia laiko permąstyti šeimos pokalbius apie praeitį, kuriuose dalyvavo, – patį permąstymą galima traktuoti jau kaip atminties darbo etapą.

---

¹⁹⁷ Bartlett, *Remembering: a Theory in Experimental and Social Psychology*, 70–79.

Interviu su anūkų kartos atstovais, vykę tuoj po jų perpasakotos (papasakotos) senelių gyvenimo istorijos, buvo pusiau struktūruoti: po bendrų klausimų ėjo specifiniai atvejo klausimai, susiję su tuo, ką pasakojo seneliai ir tėvai, kokių diskusijų kilo šeimai kalbantis. Kaip ir būdinga pusiau struktūruotam interviu, pasilieinama galimybė sureaguoti į pasakotoją ir jo pasakojimo posūkius, pasitikslinti. Pokalbiai galėtų būti įvardyti, pasitelkiant Rosenthal vartotą sampratą, *naratyvo interviu* (angl. *narrative interview*)¹⁹⁸, grįstais atvirumo principu tiek pačios interviu eigos, tiek vėlesnės interpretacinės analizės atžvilgiu, nors dalis klausimų ir buvo bendri visiems dalyviams. Interviu duomenys – integrali tyrimo dalis, tai, kas papasakota per interviu, pasitelkiama tiek analizuojant perpasakojimą, tiek jo „atsiradimo“ kontekstą – bendrą prisiminimų konstravimo šeimoje procesą.

Bendri visiems atstovams klausimai buvo suskirstyti į keturis teminius blokus:

1. Senelių, tėvų ir anūkų komunikacinės atminties specifika šeimoje: pokalbių apie netolimą praeitį dažnumas, tematika, kylančios diskusijos, nutylėjimai – anūkų kartos atstovai ir patys įvardijo, apie ką, jų nuomone, kalbama nenoriai.
2. Pokalbiai apie praeitį su kitais savo aplinkos žmonėmis – partneriais ar sutuoktiniais, draugais, kolegomis, tolimesniais giminaičiais. Atskirai dėmesio skirta istorijos mokytojams, mat keliuose pirmuose interviu ši figūra tapo svarbia, mokytojų poziciją praeities klausimais anūkų kartos atstovai įsidėmėję geriau nei vadovėlyje išdėstytus faktus. Šie „kiti žmonės“ taip pat yra skirtingų gupių, kuriose gali formotis komunikacinė atmintis, atstovai, tačiau priklausymo grupei pobūdis jau yra konceptualiai kitas nei šeimos.
3. Tiesioginės sąsajos su kolektyvinės atminties tarpininkais – lankymasis muziejuose, filmų, kuriuose figūruoja praeities klausimai, peržiūra, minėjimų praktikos, istorijos ir pilietinis ugdymas mokykloje bei kt. Užduotas ir bendresnio pobūdžio klausimas: kur tyrimo dalyviai ieškotų informacijos apie tam tikrą sovietmečio praeities aspektą, jei jiems būtų aktualu siekiant suprasti, – ar kreiptųsi į laikotarpio liudininkus, ar ieškotų kitur.
4. Bendresnio pobūdžio sovietmečio sampratos konstravimas: klausimas, kaip reikėtų apibūdinti sovietmetį (pavyzdžiui, apie jį nieko nežinantiems žmonėms) bei kaip vertėtų šį laikotarpį įamžinti ateities kartoms.

---

¹⁹⁸ Rosenthal, „The Narrated Life Story“, 1–16.

Etikos principai ribotų nuoseklesnę analizę, kodėl kurios nors šeimos ar jų pavieniai nariai atsisakė dalyvauti tyrime. Tačiau patį principinį atsisakymą bent trumpai verta aptarti, nes peršasi prielaida, kad jis, greta kitų galimų priežasčių (laiko sąnaudų, geografinių atstumų, nebendravimo su artimaisiais, sveikatos), glaudžiai susijęs su tyrimo metodologijos specifika: kai dalijamasi prisiminimais *artimoje aplinkoje*, įsitraukia tyrėjai. Kadangi XX a. režimų patirtys buvo sudėtingos tiek tiesiogiai nukentėjusiems, patyrusiems represijas, tiek gyventojams, netelpantiems į paplitusį *aukos* apibrėžimą, buvo išgyventa ir tiesiogiai ar galimai psichologiškai traumavusių įvykių, apie kuriuos nelengva kalbėti ir artimųjų apsuptyje¹⁹⁹. Tai aktualu mąstant ne tik apie senelių (ar prosenelių), gimusių dar iki Antrojo pasaulinio karo ar jam vykstant, patirtis. Pats „lūžis“, senojo režimo subyrėjimas, transformacija, paveikusi skirtingas visuomenės grupes (pavyzdžiui, tuos, kuriems buvo sudėtinga įsitvirtinti naujo pobūdžio darbo rinkoje)²⁰⁰, ir to laikotarpio refleksijos šiandien gali tapti iššūkiu tiems, kurie pergyveno ir greitus, staigius, giluminius, sulig „lūžiu“ ar dar iki jo prasidėjusius pokyčius²⁰¹. Nors senelių prašyta papasakoti gyvenimo istoriją iki 1990-ųjų, kiti pokalbio dalyviai iš principo dalijosi prisiminimais apie sovietmetį, tačiau „lūžio“ – Nepriklausomybės atkūrimo, senosios santvarkos griūties – pradžios momentas irgi pakliuvo. Taigi skaudžių, sudėtingų patirčių reflektavimo poreikis tokia tyrime galėjo veikti ir kaip motyvas atsisakyti jame dalyvauti, net jei trečiosios kartos atstovai šeimoje būtų norėję.

Kita vertus, mąstant apie kolektyvinio lygmens atmintį, disertacijoje apibrėžiamą visų pirma per kančios, okupacinio, ribojančio režimo įvaizdžius, kitokios patirtys ir jas reflektuojantis, su kolektyvinio lygmens reikšmėmis diskutuojantis pasakojimas pačiam pasakotojui gali atrodyti nepalankus viešinti. Tą liudija ir vienos iš tyrime dalyvavusių šeimų atstovės pasitikslinimas jau po pokalbio, „ar labai jau *raudoni* mes pasirodėme“. Tarp atsisakiusių dalyvauti argumentų pažymėtini šie, pateikti vyriausiosios kartos: nesinori prisiminti, daug skaudžių asmeninių prisiminimų, „nenorės dalyvauti palikuonys, nes jiems praeitis neįdomi“ arba šlubuoja atmintis,

---

¹⁹⁹ Ieva Vaskelienė, Evaldas Kazlauskas, Danutė Gailienė, Vėjūnė Domanskaitė – Gota, „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“, *International Journal of Psychology: a Biopsychosocial Approach / Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris* 9 (2011), 91–104.

²⁰⁰ Irena Šutinienė, „Sovietmečio atmintis šiuolaikinėje Lietuvoje: ambivalentiškumas ar nostalgija?“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 32, nr. 1 (2013): 165–174.

²⁰¹ Piotr Sztompka, „The Trauma of Social Change“, in: *Cultural Trauma and Collective Identity*, ed. Jeffrey Alexander et al. (Berkeley: University of California Press, 2004), 167–181.

nieko neprisimena. Anūkų kartos atstovai, atsisakę dalyvauti tyrime, pažymėjo, kad seneliai labai „sovietiniai, jų mąstymas sugadintas“ arba kad artimiesiems gali būti per skaudu prisiminti savo praeitį.

4. Interpretacinės analizės principai ir gairės

Svarbus ir pačios tyrėjos vaidmuo abiejose tyrimo dalyse – tiek šeimų pokalbiuose, per kuriuos išklausiama vyriausios kartos atstovų gyvenimo istorija ir tėvų kartos prisiminimai, tiek atskirai klausantis perpasakojimo, reaguojant į senelių papasakotas istorijas ir formuluojant interviu klausimus. Kadangi darbo autorė pati priklauso kartai po „lūžio“, turi tik ankstyvosios vaikystės sovietinio laikotarpio patirties, duomenų interpretavimas yra susijęs su specifiniu sovietinio laikotarpio supratimu ir žodynu, įsisažmonintu pirmaisiais dešimtmečiais po „lūžio“. Pats bandymas suprasti kartos po „lūžio“ atminties darbą yra ir dalinė autorefleksija. Kitaip tariant, interpretacijos subjektyvumas yra neišvengiamas pasirinkus tokio pobūdžio metodologinius sprendimus, šiuo atveju atsižvelgiant ir į tai, kad darbo autorė pati yra kartos po „lūžio“ atstovė.

Pasitelkiant biografinius metodus, pokalbio stebėjimą ir pasakojimo arba perpasakojimo principą, interviu surinktus duomenis, vykdant interpretacinę analizę laikomasi bendrų principų, įvardytų Rosenthal studijose. Svarbu pastebėti, kad šie principai pačios autorės taikyti visų pirma biografinio atvejo rekonstrukcijoms, tačiau jie yra bendresnio pobūdžio ir gali būti vertingi įvairiose interpretacinėse analizėse²⁰². Atkūrimo (angl. *reconstruction*) principas reikštų, jog duomenys analizuojami be jau egzistuojančių išankstinių hipotezių, prasminių kategorijų ieškoma pačiame pasakojime ir su juo susijusiuose kituose pasakojimuose. Kita vertus, šis principas nepaneigia, kad darbe yra formuluojamos bendros prielaidos apie kolektyvinės atminties atliekamą grupės ar individualaus lygmens prisiminimo proceso struktūravimą. Antrasis principas – *abdukcinė logika*. Interpretuojant pasakojimo elementą, atsižvelgiant į jo reikšmę to paties pasakotojo tekste ir į tai, kas formuluota (arba neformuluota – tada, atsižvelgiant į darbo prielaidas, formuluojama hipotezė, kad akcentuojama tai, kas šeimos pokalbio apie praeitį metu liko paraštėse arba visai nutylėta) kitų šeimos kartų pasakojimuose, formuojamos kelios hipotezės. Pasirenkama ta, kuri turi geriausią aiškinamąją galią, lyginant su kitomis. Kitaip tariant, pasitelkiama

---

²⁰² Gabriele Rosenthal, *Interpretive Social Science. An Introduction* (Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2018), 43–68.

loginė abdukcija, arba, nors tai ne visai tapatu, išvedamas geriausias paaiškinimas. Galiotų tokio pobūdžio samprotavimas:

*Užfiksuotas neįprastas faktas C;
Tačiau, jei A būtų teisinga, tai C būtų savaime suprantama;
Jokia kita hipotezė negali paaiškinti C taip gerai kaip A,
Todėl A yra tiesa.*²⁰³

Kai kuriais atvejais, kai keli interpretaciniai spėjimai atrodo vienodai gerai paaiškinantys išryškėjančią praeičiai teikiamą reikšmę ar pasakojimo elementą, abu ir pateikiami. Trečiasis pasitelkiamas principas – tęstinumo, sekos (angl. *sequentiality*), kai analizė vykdoma atsižvelgiant į tam tikrą būdą, seką, kaip tam tikros reikšmės atsiranda ir neatsiranda pasakojime, reaguojant į kitų šeimos kartų pasakojimus. Čia taip pat svarbu pabrėžti, kad interpretuojant įvertinamas pasakojimo elementas tiek atsiribojant nuo bendro žinojimo apie šeimos kontekstą, tiek jį pasitelkiant²⁰⁴.

Atliekant interpretacinės analizės žingsnius kiekvienoje šeimoje identifikuojami teminiai pjūviai – pasakojimo apie praeitį elementai, atsirandantys senelių, tėvų (papildomi duomenys), ir anūkų – kartos po „lūžio“ – pasakojimuose. Einama kitapus kartos po „lūžio“ atstovo tekstinio elemento (ar jo trūkumo, nebuvimo, jei išvelgiamas nutylėjimas), bandant nustatyti kokybines sąsajas (sąveikas), susikuriančias anūkų kartai interpretuojant artimųjų pasakojimo elementą (įvykį, procesą, ar jų vertinimą) pagal tai, kaip laikotarpį iki „lūžio“ primena kolektyvinio lygmens reprezentacijos. Kitaip tariant, tai, kaip įprasminamas tam tikras artimųjų praeities elementas, suvokiama kaip artimųjų ir kolektyvinio lygmens konstruojamų reikšmių sąveikos rezultatas, ir tada siekiama išsiaiškinti, koku būdu ta sąveika vyko. Antruoju etapu pasitelkiamos visose šeimose atsirandančios sąveikos bandant suprasti, kiek jos veikia individualios atskirų šeimų atvejais, o kiek persidengia ir leidžia identifikuoti bendresnio pobūdžio kartos po „lūžio“ atminties darbo bruožus.

Vienas svarbesnių ir sudėtingesnių momentų interpretuojant kartos po „lūžio“ pasakojimą (bet kartu atsižvelgiant ir į kitus šeimos pokalbių dalyvius) – tai tylėjimo, nutylėjimo apraiškos ir motyvai. Šioje vietoje atsižvelgiama į psichologijos mokslų atstovų C. B. Stone ir kitų siūlomus

---

²⁰³ Adolfas Mackonis, „Geriausio paaiškinimo išvedimas. Tarp dedukcijos, indukcijos ir abdukcijos“, *Problemos* 76 (2009): 151–152.

²⁰⁴ Rosenthal, *Interpretive Social Science*, 63–65.

keturis būdus apibrėžti tylą. Jie aktualūs visų pirma todėl, kad aptaria neprisiminimą kalbantis ir leidžia apibrėžti, kas galėjo būti tiesiog netyčia pamiršta, o kas – pamiršta su intencija:

a) Kai tyrimo dalyvis turi intenciją ko nors nepasakyti:

1. Prisimenama, bet nepasakoma – siekiant įtikti publikai, neperžengti socialinių tabu ir kt.
2. Neprisimenama ir nepasakoma – tai dažnai susiję su trauminėmis patirtimis.

b) Neturint intencijos nepasakyti:

3. Neturima laiko ko nors įtraukti į pokalbį, net ir turint tai omenyje (prisimenama, bet nepasakoma).
4. Užsiblokavimas kalbantis, bandant prisiminti kokį nors elementą (neprisimenama ir nepasakoma)²⁰⁵.

Prieš bandant interpretuoti tai, kas buvo nutylėta, atsižvelgiama į šias keturias tylos formas ir įvertinamos jų galimybės figūruoti šeimos pokalbiuose apie praeitį. Taip pat apmąstomos esamų analizės įrankių ribos jas identifikuojant: 1-ą ir 3-ią atvejus aptikti lengviau nei 2-ą ir 4-ą. 2-u atveju, mąstant apie trauminės pasakotojų patirtis, tikėtina, kad bent vienas iš jaunesnių šeimos atstovų užsimins, jog artimieji *buvo nukentėję* nuo XX a. okupacinių režimų represijų. Jei to nepasakos patys vyresnių kartų atstovai, kalbantis tai vis tiek gali išaiškėti. Kaip teigia I. Vaskelienė su kolegomis, atkūrus Nepriklausomybę šeimose imta aktyviau kalbėti apie artimųjų patirtis²⁰⁶, tačiau matyti, kad čia turimos omenyje patirtys tų, kurie oficialiai pripažinti nukentėjusiais. Mąstant apie šiuos keturis tylos apibrėžimus ir jų relevantiškumą tyrimui, iš principo verta atkreipti dėmesį, ar tyla intencionali, o gal ji – veikiau pačios situacijos konteksto, laiko ir kitų aplinkybių, faktinio užsimiršimo rezultatas. Taip pat svarbu, kas yra tie nutylintieji – ar tai kartos po „lūžio“ atstovai, ar jų artimieji. Kitaip tariant, būtent anūkai gali interpretuoti senelių nutylėjimus tam tikrais netolimos praeities klausimais arba jie patys gali imtis užmiršti ką nors, ką pabrėžė jų seneliai. Abiem atvejais formuluojamas spėjimas apie tai, kad nutylėjimai yra struktūruojančio kolektyvinės atminties lygmens poveikio apraiškos. Nutylėjimai leidžia interpretuoti tam tikras reikšmines ribas, kuriose formuojasi kartos po „lūžio“ žinojimas apie praeitį.

---

²⁰⁵ Charles Stone, Alin Coman, Adam Brown, Jonathan Koppel, William Hirst „Toward a Science of Silence: the Consequences of Leaving a Memory Unsaid“, *Perspectives on Psychological Science* 7, nr. I (January 2012), 39.

²⁰⁶ Vaskelienė et al., „Komunikacija apie patirtas politines“, 91–104.

III. EMPIRINĖ DALIS

1. Senelių ir tėvų kartų pasakojimų kontekstas

Tai, kas atsiskleidžia per kelių šeimos kartų pasakojimus, nutylėjimus ir neverbalinę pokalbio situaciją (gestus, mimikas, reakcijas, net susėdimo kalbėtis būdą), sukuria tam tikrą komunikacinės atminties formavimosi ir raiškos šeimoje poveikslą, su kuriuo susiduria ir kuriame dalyvauja karta po „lūžio“. Išskirtinos keturios šeimos pokalbių situacijos, atspindinčios savitas komunikacinės atminties konfigūracijas: *vienas kitą įprasminantys ir įgalinantys pasakojimai šeimoje, savos tiesos liudijimas, neutralesnės arba labiau oficialiusius pasakojimus atspindinčios gyvenimo istorijos konstravimas, struktūruojantis vargo motyvas pasakojimuose ir nuoseklios biografijos su glūdinčiais pasiteisinimais*. Kiekviena iš jų šioje dalyje bus pristatoma išsamiau.

Analizuojant komunikacinės atminties konfigūracijas, vertėtų rinktis žodžių junginį *komunikacinė atmintis šeimoje* – nedidelėje, artimumo ryšiais susietoje grupėje. *Šeimos komunikacinė atmintis* labiau sugestijuotų vienį, nuoseklumą – bendrą turinį ir jam teikiamą reikšmę, vienijančią visus grupės narius. Tačiau komunikacinės atminties atveju, kuomet pasakojimų objektas yra netolima ir sykiu sudėtinga praeitis (sudėtingumą, konfliktiškumą visų pirma leidžia suprasti jau kolektyvinės atminties lygmuo, kai nurodomi pirminiai okupacijos, represijų, nukentėjimo įvaizdžiai) ryšiai ir santykis tarp grupės narių pasakojimų, bet ne integralus jų turinys, kaip atkreipia dėmesį ir Welzeris²⁰⁷, plėtodamas komunikacinės atminties teoriją.

Tai, kad vyriausioji karta pasakoja savo gyvenimo istoriją, kurioje, aprėpiamo laikotarpio atžvilgiu, didžiausią dalį užima *sovietmečio* prisiminimai, sugestijuotų esminį tokio pasakojimo tikslą – perteikti savo patirtis, iš šiandieninės perspektyvos apibrėžti santykį su jomis. Tačiau, kaip matyti iš pokalbių situacijų, ryškėja ir kitos senelių pasakojimo funkcijos šeimos – grupės – kontekste. Yra nemaža darbų, kuriuose analizuojami aukštas pareigas laikotarpiu iki „lūžio“ ėjusiųjų memuarai, siekiant identifikuoti, kaip jie konstruoja santykį su savo praeitimi. Pavyzdžiui, Mārtiņš Kaprans, tyręs aukštas pareigas sovietmečiu ėjusių latvių gyvenimo istorijas po 1990-ųjų, daro išvadą, kad savo gyvenimą bandoma pateikti taip, jog jis būtų priimtinas egzistuojant naujai visuomenės tvarkai, ir atliepti, kaip

---

²⁰⁷ Welzer, *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*, 13–15.

autorius teigia, tam tikras politinės atminties tendencijas²⁰⁸. Tačiau šių tyrimų duomenys gaunami arba iš memuarų ar kitokia rašytine forma fiksuotų prisiminimų, arba iš individualiai papasakotų gyvenimo istorijų, bet ne prisimenant grupėje metu.

Pasakodama vyriausioji karta konstruoja santykį su savo praeitimi ir laikotarpiu, kuriuo gyventa beveik 50 m., bet jo suvokimas neatsiejamas ir nuo kitų pokalbio dalyvių – vaikų ir anūkų – dalyvavimo. Vyriausioji karta pasakoja savo gyvenimo istoriją – konstruoja biografinį pasakojimą, tačiau tas pasakojimas specifinis dar ir dėl savotiškos prisiminimų apie sovietmetį hierarchijos: tėvų karta prisimena tik tam tikrą jo dalį, o štai trečiosios kartos atstovai autobiografinės atminties neturi. Vadinasi, seneliai pasakoja suvokdami, kad į tekstą bus reaguojama, kai kurios iš tų reakcijų jiems jau žinomos iš ankstesnių pokalbių apie praeitį. Taigi pats vyriausiosios kartos liudijimas nėra tik nuosavų prisiminimų sudėliojimas – tai procesas, kuriuo liudijamos tam tikros patirtys, įgytos laikotarpiu, šiandien kolektyviniu lygmeniu apibrėžiamu neigiamai.

Tėvų gyvenimo istorijos pasakojimai tyrimo kontekste lieka nuošaliau, nes anūkai perpasakoja senelių gyvenimo istoriją, apimančią visą sovietmetį. Tačiau jų prisiminimai būtini bandant suprasti bendresnio pobūdžio atminties šeimoje kontekstą, su kuriuo susiduria kartos po „lūžio“ atstovai. Pirma, jie leidžia stebėti, koks santykis kuriamas tarp senelių ir tėvų sovietmečio pasakojimų, kiek jie vienas kitą stimuliuoja ar konkuruoja tarpusavyje, o vėliau – ar (ir kaip) šios liudininkų kuriamos praeities reikšmės atsiranda trečiosios kartos pasakojime. Antra, atsižvelgiant į kritinių metų ir ryškiausius paauglystės–jaunystės prisiminimus²⁰⁹, tėvų pasakojimuose išryškėja paties „lūžio“ etapo prisiminimai, veikiantys ir senelių pasakojime, bet mažesniu mastu. Galiausiai, jei žvelgtume į vaikų ir tėvų ryšių artimumą, anūkams perpasakojant senelių gyvenimo patirtis gali turėti reikšmę ir tai, ką ir kaip pasakoja tėvai, ypač jei požiūris į laikotarpį iki „lūžio“ skiriasi.

Grįžtant prie senelių kartos atstovų pasakojimo, į jį ir jo konstravimą šeimos pokalbio kontekste verta žiūrėti kaip į atskirą, savarankišką tekstą. Vertinga pasitelkti naratologų Jenso Brockmeierio ir kolegų prielaidas (tai nėra išimtinai naratologų prielaidos, jomis remiasi įvairiose disciplinose, kurias domina biografiniai pasakojimai), kad gyvenimo istorijos

---

²⁰⁸ Mārtiņš Kaprāns, „Between Improvisation and Inevitability: Former Latvian Officials Memoirs of the Soviet Era“, *Journal of Baltic Studies* 47 nr. 4 (2016): 537–555.

²⁰⁹ Howard Schuman ir Jaqueline Scott, „Generations and Collective Memories“, *American Sociological Review* 54, nr. 3 (June, 1989): 361.

pasakojimas – tai savęs, savo tapatumo konstravimo būdas²¹⁰. Pasakotojas siekia integralumo, tačiau pats pasakojimo procesas nebūtinai yra nuoseklus. Gergen siūlo į biografinį pasakojimą žiūrėti kaip į kūrinį, esantį tam tikrame kultūriniame kontekste, turintį poveikį vidinei pasakojimų logikai, taigi analizuojant pasakojimų situacijas atsižvelgiama į šio autoriaus išskirtus kriterijus²¹¹:

- Vertinamas (vertingas) pabaigos taškas: pasakojimai konstruojami einant link tam tikro konkrečiame kultūriniame kontekste vertinamo gyvenimo epizodo – tai gali būti susiję su profesinės karjeros lūkesčiais, formuojančiais viso pasakojimo kryptį ir implikuojančiais jo pabaigą;
- Susijusių įvykių atrinkimas: visas pasakojimas orientuojamas į pabaigos tašką, įvykiai, sukuriantys asmens istoriją, bus susiję su tuo, kaip keliaujama link pabaigos taško (apsunkino ar palengvino jo pasiekimą);
- Įvykių surikiavimas laike: pasakojime nebūtinai laikomasi įprastos linijinės laiko sampratos;
- Priežastiniai ryšiai: ne visi įvykiai pasakojime pristatomi priežasties-pasekmės sekoje.

Jurga Jonutytė, pristatydamą negatyvaus pasakojimo – praleidimų, nutylėjimų – logiką, atkreipia dėmesį, kad nutylėjimai yra integralūs pasakojimo elementai, jie tiek pat reikšmingi, be jų pasakojimas būtų ne toks įtikinantis²¹². Požiūris į senelių gyvenimo istoriją kaip atskirą, savitikslią pasakojimą, kurį vėliau, dirbdami atminties darbą, redaguoja anūkai, leidžia atsekti tam tikrą savikūros būdą. Mąstant apie *perdavimo* funkciją, pasakojimo anūkams ir kitiems šeimos nariams situaciją, verta atsižvelgti į Freemano ir Brockmeierio pastabą apie laikotarpio, kuriuo pasakojama, etines nuostatas. Kitaip tariant, į tai, kas šiandien suvokiama kaip nugyventas geras gyvenimas²¹³. Naratologai šią prielaidą visų pirma taiko literatūriniais tekstams, tačiau argumentas apie etinių standartų struktūruojamą vidinę pasakojimo logiką galiotų ir papasakotoms gyvenimo istorijoms. Siekis atitikti „teisingo gyvenimo“ nuostatas tikėtinas juo labiau kuomet pasakojama

---

²¹⁰ Jens Brockmeier (ed.), *Narrative and Identity. Studies in Autobiography, Self and Culture*, (Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001): 75–90.

²¹¹ Gergen, „Mind, Text and Society“, 88–92.

²¹² Jurga Jonutytė, „Juslinių patirčių artikuliacijos praeities konfliktų pasakojimuose“, *Athena* 8 (2012): 167–182.

²¹³ Mark Freeman, Jens Brockmeier, „Narrative Integrity. Autobiographical Identity and the Meaning of a Good Life“, in: *Narrative and Identity. Studies in Autobiography, Self and Culture* (Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001), 75–90.

šeimos narių rate – prisimenama palikuonių akivaizdoje, siekiant ne tik perduoti, bet ir šviesti, pamokyti ar parodyti pavyzdį. Švaričkova-Slabakova, analizuodama komunistinio laikotarpio prisiminimų perdavimą jaunajai kartai, tai įvardija kaip tam tikrų vertybių perdavimą, diegimą, apie sudėtingą laikotarpį pasakojant savo vaikams ir anūkams²¹⁴. Šie principai atlieptų ir prielaidas apie prisiminimo procesą kaip konstrukta „čia ir dabar“ ir kolektyvinės atminties struktūruojančią galią priminti tam tikru laikotarpiu. Pasakotojai ne tik turėtų konstruoti pasakojimą apie praeitį remdamiesi šiandien priimtinais etiniais doro, teisingo gyvenimo kriterijais, bet ir reaguodami į tai, kaip apie netolimą konfliktingą praeitį primena kolektyvinio lygmens reikšmės.

Antropologė Skultans, analizavusi Latvijos gyventojų gyvenimo istorijas tuoj po SSRS žlugimo, atkreipė dėmesį į pasakojimo struktūrą, būdingą būtent tam laikotarpiui, – pačios pasakojamos istorijos žmonių suvokiamos kaip *liudijimai, parodymai* (angl. *evidence*). Tai, kad nemažoje dalyje pasakojamų gyvenimo istorijų (reikėtų atkreipti dėmesį, kad tai – ne šeimų pokalbiai) atspindi tremties, priverstinio išvykimo ir vėlesnio sugrįžimo į namus motyvai, autorė interpretuoja kaip siekį per asmeninę istoriją perteikti visos tautos patirtis, individualumą sugretinti su kolektyviškumu²¹⁵. Ši Skultans nuoroda į specifinį laikotarpį tuoj po Nepriklausomybės atkūrimo tampa svarbi svarstant apie vyresniųjų šeimos kartų pasakojimų *tikslus*. Greta to, kad pasakojimai gali būti suvokiami kaip *parodymai* Skultans pasitelkiama prasme, bet ir kaip jau minėti *pamokymai*, atsižvelgiant į dalyvaujančiuosius pokalbyje jaunesnius šeimos narius. Galiausiai, svarbus ir atstumo laike elementas – gyvenimo istorijų konstravimas vyksta praėjus maždaug trims dešimtmečiams po „lūžio“, taigi ir patys pokyčiai permąstyti iš laiko perspektyvos.

Pasakojimų situacijos, į kurias grupuojami šeimų pokalbiai, remiasi ne pokalbių turiniu (jis irgi svarbus, tačiau visų pirma dėl dėliojamų akcentų ar numanomų nutylėjimų), bet pasakojimo situacija ir vienu pasakojimų santykiu su kitais – visų pirma tarp vyriausios ir vidurinės šeimos kartų. Kitaip tariant, pristatoma komunikacinės atminties, susijusios su vyresniųjų šeimos kartų išgyventa praeitimi, raiškos erdvės ir principai, su kuriais susiduria kartos po „lūžio“ atstovai. Jie patys gali tapti aktyviais prisiminimo proceso dalyviais ir kreipti besikuriantį šeimos pokalbį tam tikra linkme, kaip Š2, Š5, Š11, Š15

---

²¹⁴ Švaričkova-Slabakova, „Czech Family Stories“.

²¹⁵ Vieda Skultans, „Theorizing Latvian Lives: The Quest for Identity“, *The Journal of the Royal and Anthropological Institute* 3, nr. 4, (December 1997), 761–762.

šeimos pokalbių atveju. Šie tolesnėse dalyse pristatomi senelių kartos pasakojimų būdai ir situacijos iliustruoja dalį galimų sąveikų šeimose, kuriose reflektuojama konfliktinė praeitis susiduriant šeimos kartų patirčiai.

Vienas kitą įprasminantys ir įgalinantys pasakojimai šeimoje

Š2, Š5, Š10, Š11, Š15 šeimos pokalbių atveju jaučiami glaudūs visų trijų kartų atstovų ryšiai – jie dar kartą sutvirtinami reaguojant ir papildant vienas kito pasakojimus. Praeitis konstruojama papildant, sustiprinant, nukreipiant ir drauge reaguojant į struktūrinio lygmens pasakojimus. Jaučiamas siekis konstruoti bent iš dalies vientisą šeimos gyvenimo sovietmečiu paveikslą, kuriasi šeimos pasakojimo užuomazgos. Laikotarpio iki „lūžio“ pasakojimai įgalina vienas kitą – užtikrina kiekvieno atskirai ir abiejų bendrai integralumą. Tai nereiškia, kad, mąstant apie atminties turinio bruožus, jis tapatus. Pavyzdžiui, Š5 atveju protesto samprata įgyja skirtingą reikšmę senelių ir tėvų kartos pasakojimuose: protestą močiutė įkontekstina kaip itin pavojingą veiklą, už kurią gresia didelio masto bausmės (nuorodos į įvykius Kauno miesto kapinėse per Vėlines 1956 m.), o štai mamos pasakojime protestas visų pirma suvokiamas kaip savotiška atsvara sistemai skaitant sunkiai gaunamą literatūrą, klausantis bardų muzikos ar šokant.

Tėvų kartos atstovai imasi diskutantų vaidmens, nevengia paprieštarauti, nors tie prieštaravimai dažniausiai nesusiję su tuo, kad senelių kuriamą praeities paveikslą vertėtų taisyti, yra tikslinamojo pobūdžio – nurodo konkrečius įvykius ar žmones, ar savo pačių vaikystės–paauglystės patirtis. Greta prieštaravimų, labai svarbūs tampa išplėtimai, naujos minties iškėlimai siekiant, kad senelių pasakojimas suktų tam tikra linkme. Savo ruožtu senelių įsitraukimas į tėvų pasakojimą leidžia abiejų kartų atstovams įtvirtinti santykį su tam tikrais laikotarpio iki „lūžio“ įvykiais:

Dukra: Čia dar ne mitingai. Tu, mamyte, sėdėjai, ir dar apie jokių mitingus nesvajojai.

Močiutė: Svajojau, svajojau. Aš rugpjūčio buvau. Didžiajam buvau, kai iš lektuvų gėles mėtė.

Dukra: Aš šneku, kur prie Onutės, prie Vilnelės, Dailės. Aš apie tuos pirmuosius, aš šneku apie pirmuosius...Aš ne, tikrai ne (nebuvo – L. V.). Nes mes nu vis tiek, vat, dėl tų vaikų, dėl ko; aš nebuvo toj jų sąjungoj. Vis tiek jie buvo. Bet tada, kai juos mušė, aš buvau, pati girdėjau. (Š10, Vilnius)

Vyriausios kartos atstovų gyvenimo istorijų pasakojimų išplėtimas (ar diskusijos po pasakojimo inicijavimas) siejasi ir su antrosios kartos bandymu matyti šeimos praeitį taip, kad ji nenutoltų nuo struktūrinio lygmens reikšmių.

Pavyzdžiui, Š5 atveju mama gerokai išplečia, aktualizuoja sekimo tinklo paminėjamą močiutės pasakojime. Kelios nuorodos į tai, kad netapo partijos nare, antrosios kartos pasakojime virsta visokeriopu, *principiniu* priešinimusi spaudimui stoti į partiją. Tai savotiškas prisitaikymas prie struktūrinio lygmens reikšmių, pagrindžiantis šeimos tapatumą – tokių, kurie sėkmingai dirbo, bet laikėsi savo vidinių principų ir nebuvo partiniai:

Aš nepartinė buvau, vyras nepartinis buvo. Nežinau, kaip. Nu bet švarūs mes buvom, niekuo nenusikalte nei nieko. [...] Siūlė man stot į partiją, sako – stok į partiją, tada vyr. gydytojo pavaduotoja siūlė. Sakiau – nestosiu į partiją. Nu, daugiau nežinau... (S5, 79 m. Vilnius)

*Buvo, kad įkalbinėjo tai vieną, tai kitą dėl visų dalykų ten stoti į partiją, bet jie griežtai atsisakė tą daryti, tai va toks irgi kaip moralinis toks dalykas, kad nepaisant, kad ten tau siūlė ir sąlygos dvigubos algos, ir ką nori. Bet iš principo atsisakyt **mums** buvo toks kaip ir, toks... (T5, 52 m., Vilnius)*

Savo tiesos liudijimas

Š12, Š13, Š16 atvejais senelių pasakojimo tonas užtikrintas, net jei jie ir prašo užduoti klausimus (kaip, pavyzdžiui, Š16 atveju), t. y. jaučiasi neužtikrinti savo kaip nuoseklių pasakotojų gebėjimais, bet jaučiasi tvirti dėl tų reikšmių, priskiriamų praeičiai, – jie papildė šiandien konstruojamą sovietmečio vaizdą savo autentišku liudijimu. Pavyzdžiui, Š12 atveju močiutė daug dėmesio skiria pokariui, savo pasakojimu diskutuodama ir su kolektyvinio lygmens pasakojimais:

Po karo gal miestas greičiau atsigavo. Kaime prasidėjo kolūkių steigimas, atidavė žmonės gyvulius, žemę atidavė, paliko šešiasdešimt arų, – o kaip gyvent? Tiktai vienas paršiukas, viena karvė, labai sunkūs laikai buvo tada kaimuose. Reikėjo mum maitinti žmones, kurie buvo miškuose. Jie iš kaimo žmonių turėjo būt maitinami: ir rengė, ir avė, ir gydė, ir maitino – miestui šitas mažiau kliuvo. (S12, 90 m., Šiaulių raj. sav.)

Jei žiūrėsime į turinį, pasakotojai akcentuoja skirtingas patirtis – sėkmingą karjerą sovietmečiu ar kaip tik sudėtingas darbinės sąlygas, nepriteklių. Šeimai kalbantis vyriausi atstovai stengiasi pateikti *savo* versiją, netgi vietomis provokuoja klausančiuosius, žino, kad kiti šeimos nariai (o gal ir kiti senelių kartos atstovai) nepritarą dėl vieno ar kito jų praeities aspekto įreikšminimo. Į gilesnę diskusiją šeimos nariai nesileidžia, laikosi savo nuomonės, priima kitokį požiūrį. Tėvų kartos atstovų pasakojimai

konstruojami kaip atsieti: jiems nebūtinai jungtys su vyriausiosios kartos pasakojimu, netgi atvirakščiai – nuo pastarųjų stengiamasi atsiriboti. Jaučiamas noras pabrėžti, kad skirtingos kartos – tai *skirtingi* prisiminimai; įdomu, kad tai reflektuojama ir vėliau, anūkų perpasakojimuose. Tačiau senelių patirtys priimamos pagarbiai, nebandant užginčyti jų pažiūrų, vertinti pasiekimų. Šioms šeimoms kalbantis neįjaučiama intencija formuoti vientiso pagrindo, įtvirtinančio šeimos pasakojimą, tapatumą šeimos prisiminimų kontekste jos dabartiniams nariams, bet tai nereiškia, kad praeities temomis kalbėti vengiama.

Seneliai pasakodami sudvejoja, gali pasijaušti nepatogiai (pavyzdžiui, Š13 atveju jaučiamas atsargumas kalbant apie narystę LKP), tačiau bendras motyvas pasakojimuose, jų tonacijoje – užtikrintas savo patirčių *liudijimas*, kartu tikrumas dėl savo veiksmų praeityje, nebijant kvestionuoti struktūrinio lygmens reikšmių, teikiamų sovietmečiui. Vyriausi pasakotojai jaučiasi turėję galią ir valią anuomet priimti sprendimus:

Draugovinkų vadas. Mane tenai išrinko, kad aš plenumė atstovaučiau Kėdainių rajono jaunimą ir papasakočiau Kėdainių rajone vykusiam plenumė apie mūsų patyrimą, kaip mes ten, jaunimas, statom socializmą. Patiko jiems turbūt mano kalba, tai man pasiūlė į Helsinkį, jaunimo festivalį važiuoti. (S13, Vilnius, 84 m.)

Neutralesnės gyvenimo istorijos konstravimas

Š4, Š7, Š14 atvejais pasakojama to šeimos nario istorija, kuri yra savaip neutralesnė, arba, pavyzdžiui, akcentuojami tie gyvenimo momentai, kurie sutampa su aukos, nukentėjimo nuo buvusio režimo reikšmėmis. Šios komunikacinės atminties šeimoje situacijos liudija fone, kontekste glūdint kitų šeimos narių (pavyzdžiui, sutuoktinių) istoriją, galimai labiau niuansuotą ir, atsižvelgiant į kolektyvinės atminties lygmenį, mažiau patogią. Jaučiama, kad vyresnių kartų atstovai gerai žino tos „kitos“ istorijos etapus, eitų pareigų ar turėtų pažiūrų reikšmę kolektyvinėje atmintyje veikiančių reikšmių kontekste ir bando jas tik aptakiai paminėti. Konstruodami savo gyvenimo istoriją, seneliai pateikia iliustracijų, leidžiančių „kitas“ istorijas ir sutuoktinių patirtis matyti kaip nenuoseklias, pažymėtas ir oponavimu naujajai santvarkai:

Jau kaip mokėsi jisai veterinarijos Gruzdžiuose ir Vabalninke, tai žmones veždavo, jie ten buvo sudarę tokią grupelę, visų išvežtųjų sąrašus darė, ten, kur jų, kiek jų išvežta, kur jų turtai eina, – viską sekdamo, viską rašydavo. (S4, 86 m. Trakų raj. sav.)

Ne viename vyriausiosios kartos atstovių pasakojimų etape randasi nuorodų į tą „kitą“ – sutuoktinių – istoriją, atsiranda dvejonų, kaip geriau apie tas sutuoktinių patirtis kalbėti, o gal geriau išvis nekalbėti, – svarstymai vyksta prisiminimo kūrimosi procese. Nėra užtikrintumo dėl praeities epizodų įprasminimo. Kitas svarbus šių situacijų dėmuo tas, kad akcentuojamos ir nuosekliai pristatomos tos patirtys, kurios leidžia savąsias apibrėžti kaip nukentėjusiųjų. Pavyzdžiui, Š4 močiutės pasakojime tremties prisiminimų akcentavimas tampa pasiteisinimu dėl vėlesnių gyvenimo istorijos posūkių – vedybų su talentingu komjaunuoliu, vėliau tapusiu kolūkio pirmininku, svarbių vietos lygmens pareigų ėjimu. Š14 atveju daug reikšmės teikiama tam, kad būtų nuosekliai aptartos vaikystės Antrojo pasaulinio karo pabaigos – pokario patirtys, kuomet susidurta su NKVD karininkais, kankinisiais žmones, bijota nuo jų nukentėti, vos išvengta trėmimų. Minimos giminaičių – jau vėlesniais laikotarpiais persekiotų, represuotų – patirtys, taigi nenutolstama nuo *nukentėjusiųjų, aukų* grupės. Kad karo prisiminimai tampa svarbūs, nestebina – tokio pobūdžio vaikystės patirtys giliai įsivėžia į atmintį²¹⁶, tačiau tai, kaip konstruojamas tolesnis pasakojimas, kokie karjeros posūkiai paminimi, leidžia gyvenimo istorijos akcentus matyti kaip būtinus pernelyg nenutolti nuo kolektyvinio lygmens reikšmių.

Tėvų kartos pasakojimuose irgi atsiranda nutylėjimų arba nuorodų į tai, kas nutylima buvo *anksčiau* ir kas šiandien irgi neleidžia atsiskleisti, atvirauti. Pavyzdžiui, Š4 atveju mama tarsi pasiteisina dėl to, kokia yra šiandien: daug kas, jos nuomone, ateina iš to laiko, kai reikėjo mokėti patylėti. Ji reaguoja ne į pirmąją, esminę, močiutės pasakojimo dalį apie tremtį, bet į vėlesnį šeimos gyvenimą, tėvui einant kolūkio pirmininko pareigas įvairiose vietovėse:

Bet iš tos aplinkos, iš tų nuotrupų, iš tų išgyvenimų, kaip gali baigtis – nu tiesiog savisauga tokia, gal kažkas, net nežinau, kad tu turi gyventi, tuo pačiu pasistengti būti laimingas... (T4, 61 m., Trakų raj. sav.)

Š14 atveju mama atsisako pati pasakoti savo gyvenimo istoriją (nors matyti, kad pats pasakojimo dėliojimas neturėtų kelti sunkumų), prašo, kad jai būtų užduodami klausimai, – taip galimai išvengiama nepatogių praeities momentų, kuriuos paminėti reikėtų nuosekliai konstruojant biografiją.

---

²¹⁶ Schuman ir Corning, *Generations and Collective Memory*, 80–82.

Struktūruojantis vargo motyvas pasakojimuose

Š1, Š6 šeimų pokalbiuose svarbi nukentėjimo linija – akcentuojamas tam tikras gyvenimo posūkis, ant jo savaip statoma visa gyvenimo istorija, tas įvykis tampa vertingu pabaigos, kaip apibrėžia Gergen²¹⁷, arba, atvirkščiai, pradžios tašku. Gyvenimo istorijos posūkis, kai patiriamas *vargas*, gali šlietis tiek prie struktūriniu lygmeniu veikiančio nuo represinio režimo nukentėjusiojo įvaizdžio (tremtinys ir jo šeimos nariai), tiek formaliai nepakliūti į „aukos“ kategoriją. Dažniau tai nukentėjimas skirtingomis santvarkomis, pavyzdžiui, sunkumai tiek pokariu, tiek vėlesniais sovietmečio etapais, tačiau ir Nepriklausomybės atkūrimas, „lūžis“ nepakeičia vargstančiojo padėties, nepakeičia savęs kaip nukentėjusiojo nuo istorinių, socialinių aplinkybių, sampratos. Tai pasakojimo eigoje sukuria būvį „nei – nei“, tapatinimosi lygmenyje sunku identifikuotis, rasti savo patirtis bet kuriame pasakojime apie laikotarpį iki „lūžio“. Skultans atkreipia dėmesį į pasakojimo, naratyvo paguodos dėmenį: paguodžiančios yra tos istorijos, kurios atliepia kolektyvines patirtis, leidžia tapatintis su tautos likimu²¹⁸.

Neigiamų patirčių, susijusių su „lūžiu“, patirtys ryškios ir tėvų kartos pasakojimuose: nurodoma į sudėtingus pokyčius po 1990-ųjų. Tai posūkis, sukėlęs nerimą, netikrumą, materialinių sunkumų, kuriuos buvo sunku įveikti. Šiandien dar nelengva apie tai kalbėti – tai rodo atsargumas, pasakojimų pauzės, nutylėjimai. Jie kartu užsimena ir apie senelių gyvenimo sunkumus; Š1 atveju labai atsargiai apie sudėtingas Antrojo pasaulinio karo ir pokario patirtis kalbėta tik šeimoje, bet ne už jos ribų. Anūkai vėlesniame pokalbyje pasakodami įtraukia didelio vargo, kentėjimo liniją. Taigi praeitis šeimoje artikuliuojama per *sunkumo* motyvą, randantį atspindį ir antrosios, trečiosios kartų pasakojimuose. Pasakojant jaučiamas siekis suprasti to patirto vargo šaknis ir poveikį vėlesniam gyvenimui – tarsi sau patiems aiškinamasi, kas iš tiesų vyko, kas kaip elgėsi kuriuo gyvenimo etapu ir ką tai reiškė. Pasakojimuose daug veikėjų, kartais pasimetama, kas buvo kas. Pasakojantieji mato save kaip priklausomus nuo aplinkybių, įvykių, žmonių – vyriausios kartos atstovai nesijautė laisvi darydami sprendimus. Tas išryškėja ir per *gerų* ir *blogų* žmonių skirtį, akcentuojant būtent tuos gyvenimo posūkius, kur *blogųjų* veiksmai trukdė ar pakenkė. Kartais bandymas įvardinti, kas buvo *blogi* žmonės – tai siekis prieštarauti bendriniam *bloga okupanto* įvaizdžiui,

---

²¹⁷ Kenneth Gergen, „Text and Society: Self-memory in social context“, in: *The Remembering Self. Construction and Accuracy in the Self-narrative*, ed. Ulric Neisser ir Robyn Fivush (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 88–92.

²¹⁸ Skultans, „Theorizing Latvian Lives“, 777.

ateinančiam iš kolektyvinės atminties lygmenis, parodydamas, kad nukentėta ir nuo savų:

Mes, vaikai, eidavom mokyklon, tai kai ateina sribai, tai rėkia ant mūs – kur tėvas, kur tėvas? Nu ką aš žinau, kur tas mano tėvas. Aš dvylikos metų buvau, nu tai dar ne dvylikos, vienuolikos. Trepsi, viską. Dar, sakytai, rusai – bet čia lietuviai, dievaži. (S6, 82 m. Alytaus raj. sav.)

Namuose pradėjo prie mamos kibti vis tas vienas Paleckas toks, kad tu gal įdavei mano tėvus. Jų buvo keturi ar penki išėję, tada išvežė visus, tas šeimas išvežė. [...] Tas mano vedėjas buvo labai negeras. Jis man į akis būdavo geras, o už akių vis peikdavo. (S1, 88 m., Elektrėnų sav.)

Š1 atveju tėvo ir anūko pasakojimų pavyzdžiai:

(1990) Pablogėjo viskas. Mums atrodė, kad viskas ir pabrango, maisto produktai ypatingai pabrango, Prunskienė kėlė kainas – ne jinai, čia visa Ministrų taryba. Pasijautė labai skirtumas, paskui po biškį, po biškį jau įpratom... (T1, 67 m., Elektrėnų sav.)

(Senelių gyvenimas – L. V.) sunkus. Tikrai buvo sunkus, tą aš žinau. Žinau iš tų visų pasakojimų. Bet stabilus, aš sakyčiau. (A1, 35 m., Elektrėnų sav.)

Š1 ir Š6 atveju nėra dialogo, diskusijų apie praeitį – vyriausiųjų kartų atstovių pasakojimai priimami kaip liudijimai praeities, kurios nereikia kvestionuoti – dar ir dėl sudėtingų išgyvenimų, traumuojančių pokario patirčių. Kuriasi savotiškas neverbalinis pasakojimas – emocinis pritarimas tam, kad tai, kas patirta artimųjų, skaudu ir sukrečia.

Nuoseklios biografijos su pasiteisinimais

Š3, Š8, Š9 atveju senelių pasakojimas pasižymi labai aiškia struktūra, yra apgalvotas, tarsi būtų skaitomas iš lapo ar išmoktas atmintinai. Remiantis Jonutyte, tokie pasakojimai rodo tarsi sumažėjusį *autentiškumą*: patirtys jau yra permąstytos skirtinguose ideologiniuose, kultūriniuose kontekstuose, jos nutolusios nuo juslinių patirčių²¹⁹. Kita vertus, šių šeimų vyriausiųjų kartų atstovų pasakojimai yra jautrūs šiandieniniam klausytojui: jie užmezga savotišką dialogą su konkrečiu ar abstrakčiu klausytoju ir turi tikslą pasiteisinti, pateisinti konkrečius savo poelgius ar delsimą veikti. Šių

---

²¹⁹ Jonutyte, „Juslinių patirčių artikuliacijos“, 178–179.

vyriausios kartos atstovų gyvenimo pasakojimai nėra vien tik nuosavos tiesos liudijimas nesileidžiant į tolesnes diskusijas, kaip reikėtų įprasmingi savo patirtis. Norima įvardyti motyvus, kurie pateisintų, – vietomis labai ryškiai juos artikuliuojant, vietomis paliekant tarp eilučių. Tėvų kartos atstovai nesieja savo prisiminimų su tėvų papasakotomis istorijomis, nesiima gilintis į pasiteisinimus, greičiau atvirksčiai: nors ir ieškodami bendrų taškų, siekia kurti kitoki, nuosavą pasakojimą.

Š3, Š9 šeimų pokalbiuose senelių karta išpažįsta savo patirtis ir pasitelkia pateisinimus dėl savo gyvenimo sprendimų – tiek priimtų, tiek nepriimtų. Nors prisiminimo turinio prasme šių šeimų pasakojimai konceptualiai skirtingi, žvelgiant į jų būdą ir pasakojimų *misiją* galima išvelgti siekį savotiškai pasiteisinti pasakojimu, pasiteisinimas klausantiesiems turėtų padėti suprasti gyvenimo sovietmečiu įvairiapusiškumą, žmonių poreikį prisitaikyti prie dviprasmiškų situacijų, laviruoti. Plačiaja prasme tai kažkiek sietųsi su tuo, ką Alexei Yurchakas įvardija kaip dalyvavimo ritualinėse ir diskursyvinėse kalbinėse praktikose vėlyvučiu socializmu konstatyviają (angl. *constative*) ir performatyviają (angl. *performative*) formas²²⁰. Suvokiama, kad kolektyvinio lygmens atminties kontekste dalis senelių patirčių gali tapti „nepatogios“. Š4 ar Š9 atvejais nepatogumas gali kilti iš to, kad turėta pakankamai geras pozicijas, pavyzdžiui, mokslo institucijose ar teismų sistemoje, ar, kaip Š9 atveju, ir būta LKP nariu. Integralumui paaiškinti čia galima pasitelkti Brockmeierio²²¹ mintį apie savęs kūrimą per pasakojimą – nuoseklus tapatumo konstravimą, užtikrinantį tęstinumą. Neintegralumo pavyzdys – Š3 atvejis, kai senelis tapatinasi su savo tėvu, išstremtu su paskutinėmis trėmimų bangomis, įvairiose pasakojimo vietose pabrėždamas šio patriotiškumą ir nebijojimą parodyti nepritarimą sovietų sistemai. Suprasdamas, kad pats, sekdamas savo jau apibrėžta tapatumo linija, turėtų imtis panašių veiksmų, teisinasi netapęs disidentu – nesiėmė tokios veiklos, kokios ėmėsi jo įžymus lasės draugas. Ši linija savotiškai pasikartoja ir tėvų kartos atstovo pasakojime:

(Klasės draugas) išaugo tėvo, taip sakant, seno prieškarinio komunisto šeimoj. Bet išaugo bibliotekoj faktiškai, knygų aplinkoj. Gavo labai gerą išsilavinimą. Bet jis to baimės jausmo niekada neturėjo, jis galėjo daryt, ką nori. Pasidarė disidentas. Jis turėjo daug daugiau drąsos tokiems

---

²²⁰ Yurchack, *Everything Was Forever Until it Was No More*, 39–42.

²²¹ Freeman and Brockmeier, „Narrative Integrity. Autobiographical“, 75–81.

nestandartiniams poelgiams negu mes, gyvendami šeimose, tokiose kaip mūsų. (S3, 82 m. Vilnius)

Buvau spaliukas, pionierius, o po to buvau ir komjaunuolis. Nu tiesiog – taip reikėjo, tokia buvo tvarka. Aišku, aš galėjau plėšytis būti disidentas, bet tada jau būtų buvę, matyt. Nu tai aš ten kažkaip – nieks neagitavo mane revoliucijos kelt, tai aš taip pasroviui ir plaukiau. (T3, 48 m., Vilnius)

Prisiminimo proceso nuorodos į tai, kaip reikėtų prisiminti gyvenimą sovietmečiu – kas šių dienų akimis turėtų būti suprantama kaip tinkamas gyvenimas, – vėlgi sietūsi su struktūruojančiu kolektyvinės atminties lygmeniu, lemiančiu reakcijas konstruojant pasakojimą. Nenuoseklumas, kaip galimas vėlesnis tam tikru gyvenimo momentu – sovietmečiu – įgyto tapatumo nuneigimas, nebeišpildymas ar poreikis iš naujo save suprasti po „lūžio“, žymi šių pasakojimų šeimose situacijų iššūkius. Pasitelkiamos prielaidos tarsi duotų suprasti, kad visi pasakojimai – tai reakcijos į struktūrinio lygmens reikšmes, priskiriamas buvusiam režimui, ir tuose pasakojimuose yra pasiteisinimų dėl savo praeities, tačiau pasakojimų šeimose kontekste pasiteisinimas išvelgiamas apmąstant savo tapatumą „anuomet“ ir šiandien. Š9 atveju senelių kartos atstovo pasakojime sugestijuojamas tapatumo „lūžis“ – sėkmingai profesinę veiklą vykdžiusio LKP nario, ėjusio teisėjo pareigas, poreikis persiorientuoti. Tai, kad karjera buvo tęsiama ir po 1990-ųjų, veikia kaip pateisinimas – jei jo reikėjo po 1990-ųjų metų, vadinasi, ir praeities veikla, gyvenimo istorijos posūkiai buvo priimtini. Pats pasakotojas nurodo, kad jų kartai jau tenka teisintis dėl savo veiklos sovietmečiu, tad ir jo gyvenimo istorijoje matyti pastangos iš esmės pateisinti tam tikrus savo biografijos etapus, pavyzdžiui, pabrėžiant, kad didžiausia vertybė, kuria visada vadovavosi, – sunkus ir nuoseklus darbas.

2. Kartos po „lūžio“ atminties darbo strategijos

Bandant konceptualizuoti, kaip vyksta kartos po „lūžio“ atminties darbas, šioje dalyje pristatomos kartos po „lūžio“ strategijos, pasitelkiamos susidūrus su tam tikrais iš komunikacinės atminties erdvės ateinančiais pasakojimų apie praeitį elementais. Prisiminus Foucault archyvo ir žinojimo sąlygų sampratas aišku, kad būtent strategijos leidžia suvokti, kaip organizuojamas kartos po „lūžio“ žinojimas apie netolimą praeitį. Jos parodo, kaip karta po „lūžio“ dirba atminties darbą su artimųjų patirtimis, atspindi žinojimo apie netolimą, bet neišgyventą praeitį, sąlygas. Kiekviena bus pristatoma atskirai, parodant tiek teminius praeities iki „lūžio“ pjūvius, ties

kuriais ji identifikuojama, tiek pateikiant iliustruojančias citatas. Šios strategijos tokios:

- *naujos reikšmės priskyrimas*
- *bandymas suprasti*
- *pateisinimas*
- *sustiprinimas*
- *laviravimas tarp reikšmių (pabrėžimo ir nutylėjimo)*

Mąstydamą apie netolimą praeitį trečioji, šeimos karta bando integruoti prieštaraujančias, konkuruojančias ar viena kitą papildančias tam tikriems praeities momentams – įvykiams, procesams, veikėjams – priskiriamas reikšmes, ateinančias iš skirtingo pobūdžio atminčių lygmenų. Taip kuriasi sąsajos tarp skirtingų senelių pasakojimo elementų ir nutylėjimų ir platesnės viso to reikšmės, konteksto, siūlomo struktūruojančio kolektyvinės atminties lygmens. Tai, kaip reiktų artimųjų praeities epizodus įkontekstinti – suprasti ir vertinti, – siūlo, viena vertus, už šeimos pasakojimų esančios kolektyvinio lygmens reikšmės. Kita vertus, kaip matyti analizuojant tam tikrus teminius gyvenimo istorijų pasakojimo ir perpasakojimo bei šeimos pokalbių pjūvius, galima ir atvirkštinę tendenciją. Kaip kontekstinę pasitelkiama būtent iš komunikacinės atminties lygmens – artimųjų pokalbių – ateinanti reikšmė, teikiama netolimos praeities (sovietmečio) praeities epizodui, kurios pagrindu bandoma suprasti ir kvestionuoti tai, kas glūdi už šeimos pasakojimų. *Strategijos* terminą pasitelkia ir Nugin, analizuodama, kaip Estijos jaunosios kartos atstovai žinomus artimųjų sovietmečio prisiminimus lygina su tuo, kokie yra oficialieji pasakojimai (interviu su atskirais šeimų nariais). Autorė išskiria artimųjų heroizavimą, pasipriešinimą sistemai ar nukentėjimo pabrėžimą, kai kuriais atvejais – savo pačių ir artimųjų ideologinių nuostatų supriešinimą ar atsiribojimą ir nuo šeimos, ir nuo oficialiųjų pasakojimų. Tačiau giliau neanalizuoja mechanizmo, koku būdu ir kokios skirtingos reikšmės, priskiriamos praeičiai, susiduria, taigi šios autorės *strategijos* samprata kiek kitokia²²². Matyti, kad kai kurios šioje disertacijoje išvelgtos strategijos sutampa su išskirtosiomis analizuojant Estijos atvejį. Tai patvirtina, kad Lietuvos atvejo pasitelkimas leidžia suvokti ir platesnį kartos po „lūžio“ atminties formavimosi procesą.

Atminties darbo su artimųjų pasakojimais *strategijos*, kaip jau minėta, leidžia suvokti *principus*, pagal kuriuos formuojasi kartos po „lūžio“ buvusio režimo samprata / žinojimas apie nepatirtą, tačiau netolimą laikotarpį iki „lūžio“. Suprantamos kaip, viena vertus, būdas integruoti skirtingas, o kai

---

²²² Nugin, „Rejecting, Re-shaping, Rearranging“, 203–209.

kuriais atvejais ir sutampančias prasmes, teikiamas konfliktinei – sovietmečio – praeičiai, jos taip pat leidžia pasitelkiant artimųjų nupasakotas patirtis *suasmeninti*²²³ netolimą, tačiau, asmeninės patirties prasme, svetimą laikotarpį.

Kaip matyti iš tolesnės šeimos pokalbių apie praeitį, gyvenimo istorijų pasakojimo ir perpasakojimo analizės, ties kai kuriais teminiais pjūviais atsiranda daugiau aiškesnių, tiesioginių nuorodų į struktūruojantį kolektyvinės atminties lygmenį – į konkrečias minėjimo praktikas ar oficialių pasakojimų pokyčius. Tai leidžia teigti, kad ten, kur kolektyviniu lygmeniu aiškiau apibrėžta, kaip derėtų *prisiminti* netolimą praeitį, lengviau empiriškai apčiuopti kartos po „lūžio“ pasitelkiamas strategijas. Ten, kur kolektyviniu lygmeniu kyla neaiškumų, pavyzdžiui, mąstant apie *aukos, nukentėjusiųjų* reikšmes, kita pusė – *prasikaltusiųjų* – daug mažiau išreikšta, tad ir kartos po „lūžio“ pasakojime daugėja nutylėjimų, į paraštes nustumiamų artimųjų patirčių.

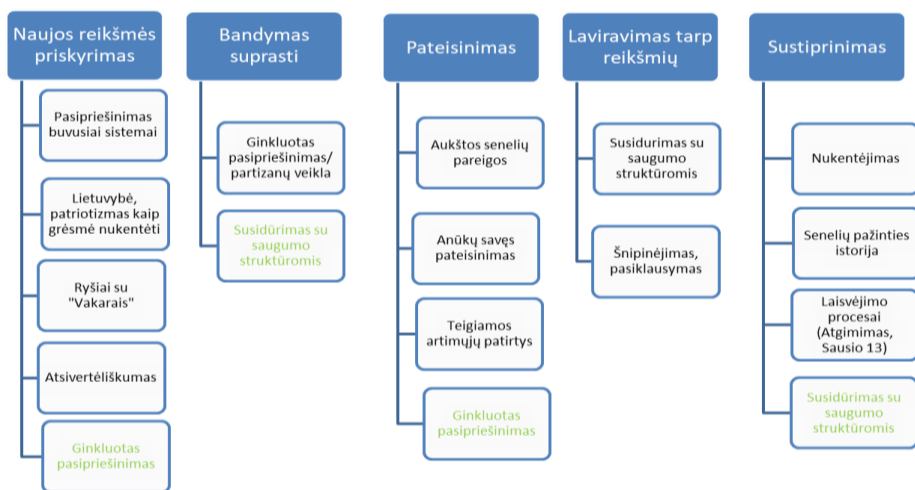
Šioje dalyje analizuojamos sąveikos, išskylančios ties skirtingais *teminiais pjūviais*, identifikuojamais šeimose komunikacinės atminties lygmeniu, visų pirma per senelių gyvenimo sovietmečiu paveikslą – pavyzdžiui, šeimos narių susidūrimas su ginkluota pokario rezistencija, LKP („partijoje“), aukštos artimųjų pareigos, praeityje turėtų patogumų ilgesys ar skirtingo pobūdžio sovietinių represijų patirtys. Analizuojami pjūviai ryškūs daugumoje šeimų pasakojimų atvejų, o ten, kur jie veikia reprezentuoja išimtis, pateikiami paaiškinimai. Taip pat nustatomi *santykio su sovietine praeitimi* pjūviai – ne konkretūs praeities laikotarpio elementai, senelių gyvenimo įvykiai, jausenos, bet bendresnio pobūdžio šiandieninis santykis su jais, jiems teikiama reikšmė, konstruojama vyresniųjų šeimos narių ir kartos po „lūžio“ atstovų.

Patys artimųjų gyvenimo istorijų posūkliai ir jiems teikiamos reikšmės, su kuriomis susiduria ir kurias interpretuoja kartos po „lūžio“ atstovai, nėra nekonfliktiškos. Jos konstruojamos artimiesiems kalbant, jos gali kisti ir būti skirtingai interpretuojamos tame pat pasakojime, vienoje vietoje jos gali būti pabrėžiamos, kartojamos, o kitu atveju – ignoruojamos. Šį nenuoseklumą, kuris griežta empirine akimi gali pasirodyti kaip trukdantis daryti apibendrinimus, galima pagrįsti būtent atminties (nesvarbu, kurio lygmens) kaip proceso, nuolatinio permąstymo ir perinterpretavimo, pobūdžiu.

---

²²³ Cordonnier et al., „Intergenerational transmission of World War II“, 302–314.

Teminės strategijos leidžia pastebėti, kokias žmogaus elgesio gaires *blogu, okupacinio režimo laikotarpiu* sugestijuoja kolektyvinis lygmuo ir kaip tos gairės pritaikomos bandant jose pamatyti savo šeimos narių, artimųjų, patirtis. Šių dviejų lygmenų – suasmeninto šeimos kartų patirčių ir nuasmeninto kolektyvinės atminties – sąveika leidžia ne tik geriau konceptualizuoti kartos po „lūžio“ atminties kūrimosi *sąlygas*, bet ir identifikuoti kolektyvinės atminties laikotarpio po „lūžio“ specifiką. Žemiau esanti schema parodo, kaip pagal teminius pjūvius karta po „lūžio“ pasitelkia skirtingas strategijas. Svarbu pabrėžti, kad ties tam tikrais teminiais pjūviais, įtraukiančiais itin kompleksiškus praeities procesus (pavyzdžiui, ginkluoto pasipriešinimo / partizanų veiklos kontekstas) matyti kelių strategijų pasitelkimo bruožų, kurie schemoje pažymėti ne tokia ryškia spalva).

1 pav. Kartos po „lūžio“ pasitelkiamos strategijos

Senelių gyvenimo istorijų perpasakojimo forma

Prieš nuosekliai pristatant atminties darbo *strategijas*, pirmiausia reikėtų pristatyti ir kiek kitokio pobūdžio pjūvius, leidžiančius įvardyti kartos po „lūžio“ atstovų santykį su išgirstu artimųjų pasakojimu. Tas santykis suvokiamas atkreipiant dėmesį į *formą, struktūrą* – t. y. tai, kiek jos bando atkartoti originalų artimųjų pasakojimą. Tai, kaip trečiosios kartos atstovai pasirenka tą daryti – ar atsispirdami nuo girdėtos senelių gyvenimo istorijos, ar čia pat konstruodami nuosavą jos versiją, – priklauso nuo pačių perpasakotojų. Nereikėtų atmesti individualių charakterio, taip pat kūrybingumo bruožų. Anūikai tampa senelių biografais: ne tik bando perpasakoti šeimos pokalbiuose girdėtą senelių gyvenimo istoriją,

kliudamiesi tuo, ką išgirdo per pokalbius (epizodine²²⁴ atmintimi), bet formuoja savo logiką turintį senelių gyvenimo eigos vaizdinį. Jų perpasakojimo būdas svarbus bandant suprasti, ar forma, kuria perpasakojama, siejasi su originalios artimųjų papasakotos istorijos turiniu, ar tai veikiau pačių kartos po „lūžio“ atstovų kūrybingumo ypatybės. Atsižvelgiant į perpasakojimo *formą*, išskirtini šie perpasakojimo (pasakojimo) būdai:

- Laikantis artimojo pasakojimo struktūros ir bandant kuo nuosekliau atkurti tai, ką pasakojo senelis ar močiutė (A3, A6, A10).
- Kuriant naują, savitos formos, struktūros senelių gyvenimo istorijos pasakojimą (A1, A4, A5, A7, A8, A9, A13, A14, A15).
- Konstruojant *atvirą* dialogą su artimųjų papasakota istorija vertinant, pasveriant, kvestionuojant (A2, A11, A12, A16).

Pirmuoju atveju, anūkai gali papildyti ar išbraukti tam tikrus senelių pasakojimo elementus, tačiau principinė senelių pasakojimo struktūra išlieka. Dirbant atminties darbą, pagrindu tampa išgirsta istorija, jos principinio išdėstymo logikos laikomasi ir bandoma atkurti. Čia, atsižvelgiant į amžių, matyti, kad jaunesni pasakotojai renkasi būtent tokį būdą. Galima spėti, kad atkartojimas, kartais chaotiškas, yra nepermąstymo, nesusigulėjimo rezultatas: pasakojančiųjų sąmonėje senelių praeities paveikslas nėra nugludintas, todėl labiau stengiamasi atkartoti tai, ką pasakojo patys seneliai, o ne iš šalies kritiškai stebėti ir analizuoti. Bet kartu matyti, kad bandymas kuo nuosekliau išlikti prie to, kaip savo gyvenimo istoriją sudėliojo seneliai, susijęs ir su turiniu. Jei artimieji pasakojime pabrėžia kentėjimo, sunkaus gyvenimo aspektus, jų stengiamasi nepraleisti:

Pamenu, kaip jis pasakojo apie visus jų išvežimus, kaip turėjo išvežt, bet jų visų neišvežė. Pamenu, kaip jis sakė, įsodino, liepė, kiek ten, per dvi valandas susirošti. Sakė dar tasai, kuris kaip ir išvežinėjo juos, tas pats vyras, buvo, kaip jis ten sakė, nuolaidus, suprantamas, suprantantis, tai leido susidėti. (A3, 20 m., Vilnius)

Atskiras kūrinys, savaip suformuota senelių gyvenimo istorija, atrodytų, žymi siekį senelių patirtis nupasakoti kuo paprasčiau. Savitos istorijos kūrimas tik iš dalies susisaistant su tuo, ką minėjo vyriausios kartos atstovai, virsta nugludintu, paprastu ir gilesnių svarstymų, teisingai ar neteisingai

---

²²⁴ Anat Zelig, Israel Nachson, „Accurate, Inaccurate and Omitted Details in Collective Emotional Memories: the Case of Itzhak Rabin’s Assassination“, *Memory* 20, nr. 7 (2012): 744–746.

artimųjų elgtasi, nereikalaujančiu tekstu. Liekama prie tos artimųjų pasakojimo dalies, kuri arba tiesiogiai atliepia struktūruojančio kolektyvinės atminties lygmens okupacinio režimo, tremčių, nukentėjimo įvaizdžius, net jei vėliau pasakota apie aukštas pareigas, turėtas privilegijas. Tačiau pats tokio teksto atsiradimas rodo, jog permąstyta, analizuota ir svarstyta, kas ir kaip turėtų būti sudėta į artimojo gyvenimo iki „lūžio“ paveikslą, kad jis taptų kuo nuoseklesnis.

Kai grįžo, tai, na, su tėvu, tėvą rado vėliau. Rado namą nesugriautą, bet neteko visko, ką turėjo – iš daiktų pusės, iš turto pusės. Va taip. Vėliau atėjo – NKVD'istai, taip sakė, – jie užgrobė namą, liepė jiems eit šalin, kad namas bus naudojamas jų paskirtim, kad galit, atseit, pamiršt, apie savo. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)

Kuomet perpasakojant senelių gyvenimo istoriją ryškiai svarstoma, kas ir kaip vyko, kokią reikšmę turėjo (čia svarbu pažymėti, kad svarstymai atviri, ne per nutylėjimus), diskutuojama tiek su kolektyvinės atminties lygmeniu, tiek su komunikacinės atminties lygmeniu konstruojamomis praeities reikšmėmis. Tiesiogiai reflektuojamos ne tik artimųjų patirtys, bet ir bendras kontekstas: tiek buvusios santvarkos bruožai, tiek šiandien priimtini būdai juos prisiminti. Matyti, kad šis būdas pasitelkiamas tuomet, kai senelių papasakotas turinys nėra susijęs nei su turėtomis išskirtinėmis gyvenimo sąlygomis, privilegijomis, nei su ryškiu nukentėjimo – tremčių ar persekiojimų – motyvais. Kitaip tariant, pasitelkiama paprasto gyvenimo samprata ir ją mėginama nuosekliau analizuoti:

Atvaro tave į gatvę, įduoda transparentą, ir tu eini ir eini. Nes, tipo, taip reikia. Bet turbūt tikrai nedidelė dalis buvo nuoširdžiai tikintys tu, ką daro. Bet bent jau mano giminėj, iš mano patirties, tai tiesiog žmonės gyveno savo gyvenimus ir jiems ta politika buvo paskutinėj vietoj, mažiausiai rūpintis dalykas, nes reikėjo išgyvent, kurti gyvenimą. (A2, 35 m., Vilnius)

Skirtingos perpasakojimo formos atliepia išgirstų senelių sovietmečio patirčių specifiką. Nukentėjusiųjų istorijas jaunoji karta nori pateikti išsamiau, o su privilegijomis susijusios patirtys nustumiamos į paraštes, renkantis labiau nugludintą pasakojimo versiją. Tam tikra prasme išsiskiria Š12 atvejais, kai anūkas pasirenka savitą santykio su močiutės patirtimis sovietmečiu būdą – atvirai kalbėdamas apie jos darbinę veiklą ir lojalumą, jis tarsi *išpažįsta* artimųjų nuodėmes, kvestionuoja močiutės pasirinkimus, tačiau, kaip išryškėja analizuojant pasitelkiamas *strategijas*, kartu ieško būdų

pateisinti jos gyvenimo istorijos posūkius. Šis, pateikiamas, suskirstymas žymi dalį galimų būdų perpasakoti artimųjų gyvenimo istorijas, jis atsiranda analizuojant 16 šeimų grupę ir padeda geriau suprasti pasiskirstymą būtent joje.

Analizuojant pasakojimus ir bandymus sutalpinti skirtingų atminties lygmenų sugestijuojamas praeities prasmes, matyti ir kitas aktualus pjūvis – amžiaus. Jis bus aptariamas ir kitose darbo dalyse. Perpasakojimo būdai tam tikru mastu siejasi su kartos po „lūžio“ atstovų amžiumi. Amžiaus (angl. *aging*) efektui nustatyti reikėtų papildomų duomenų, tačiau kokybine logika grįsto tyrimo rėmuose matyti, kad amžiaus įtaka svarbi perpasakojimo būdai. Tai galima sieti su suaugusių, tapsmo suaugusiu problematika – socialinės brandos tvarkaraščiais, kuomet perėjimo pradžia būtų ties 18–19, o pabaiga – maždaug ties 25–35 metais²²⁵. Kartos po „lūžio“ atminties darbo su artimųjų patirtimis analizė leidžis teigti, kad vyresni kartos po „lūžio“ atstovai renkasi labiau pastangomis suprasti grįstą santykį su senelių pasakojimu. Jaučiamas nenoras kliautis nuogomis gerai–blogai, teisinga–neteisinga kategorijomis, jautriau permąstomos artimųjų patirtys (tai nereiškia, kad jos nelemia poreikio pateisinti ar nureikšminti *gero* gyvenimo sovietmečiu). Be to, vyresnieji kartos po „lūžio“ nariai yra objektyviau turėję daugiau galimybių klausytis artimųjų pasakojimų vien dėl to, kad yra vyresni nei aštuoniolikmečiai tyrimo dalyviai ar dalyvės. Galiausiai šeimos kartu išsidėstymas – šeimos genealogija – lemia, kad vyriausi anūkai yra arčiausiai tų artimųjų, kurie turėjo ne tik vaikystės, bet ir paauglystės patirčių dar iki Antrojo pasaulinio karo ir trijų okupacijų. Jie turi sąlygų iš senelių išgirsti turinio požiūriu platesnį pasakojimą, kartu ir nuosaikesnį savo patirčių apmąstymą esant vėlyvo amžiaus.

Toliau tekste, analizuojant sovietmečio atmintį (atsižvelgiant į laikotarpį, kuris prisimenamas, – atminties turinį), vartojamos tiek *sovietinės santvarkos*, tiek *sovietmečio laikotarpio*, tiek *sovietinio režimo* sąvokos. Jos visos žymi laikotarpį iki „lūžio“ – t. y. beveik 50 metų, tačiau kartu kiekvienos jų diskursyvinis svoris labai savitas. Sovietinis režimas pasitelkiamas tuomet, kai kalbama visų pirma apie struktūruojantį kolektyvinės atminties lygmenį ir aiškią skirtį tarp okupacinio laikotarpio, Nepriklausomybės atkūrimo ir demokratinio režimo, pabrėžiant skirtumus tarp *anuomet* ir dabar. *Sovietinė santvarka* (vietomis – sistema) apibrėžia tuos laikotarpio iki „lūžio“ broožus, kurie susiję su socialiniu, politiniu, kultūriniu

---

²²⁵ Sigita Kranauskienė, „Tapsmas suaugusiuoju: jaunimo socialinė branda Lietuvoje“, *Gyventojų studijos* nr. 2 (2011), 43.

kontekstu. O *sovietinis laikotarpis* – irgi šiandienos konstruktas, tačiau jis vartojamas tuomet, kai norima praeities laikotarpį pavadinti tam tikru praeities, žmonių gyvenimo etapu, bet nepriskirti jam konkrečių griežtų reikšmių.

2. 1. Naujos reikšmės priskyrimas

Ši strategija rodo būdą susieti kolektyvinio ir komunikacinio lygmenų atmintyje esančias reikšmes, senelių pasakojimų elementams priskiriant naują ar papildomą reikšmę. Svarbu, kad anūkai neprideda naujų gyvenimo istorijos posūkių, dirba su tais, kurie iš principo buvo atsiradę ir senelių pasakojime, šeimai kalbantis apie praeitį.

2.1.1. Pasipriešinimas (sistemai): reikšmės išplėtimas ir papildymas

Trečiosios šeimos kartos atstovus nori matyti savo senelius kaip besipriešinusius sistemai – tiesiogiai, ar bent jau nepritarusius jai viduje. Tam tikriems artimųjų pasakojimo segmentams, jų gyvenimo istorijos posūkiams priskiriama naują, kitokia reikšmė. Į pasipriešinimo sąvoką šioje dalyje nepatenka ginkluotas pasipriešinimas. Pirmasis argumentas, pagrindžiantis svarbą artimuosius matyti kaip protestavusius prieš buvusią santvarką, sietųsi su svarbiu Sąjūdžio pasakojimu – laisvės troškusios, už ją kovojusios ir atgavusios tautos. Plačiaja prasme tai dar Atgimimo laikotarpiu formavęsis ir po Nepriklausomybės atkūrimo įsitvirtinęs pasakojimas; jį, mąstant apie jo turimą struktūruojančią galią, galima būtų laikyti didžiuoju. Nors pati didžiųjų pasakojimų samprata jau paneigta poststruktūralistų²²⁶, vienijančio pasakojimo apie praeitį svarba visuomenėje po „lūžio“, mąstant apie simbolinį lygmenį, didelė: jis iš esmės pagrindžia ir patį „lūžio“ reikalingumą, būtinybę.

Bandant suprasti, kaip anūkų pasakojimuose atsiranda *nepritarusiojo* ar *besipriešinusiojo artimojo* įvaizdis, reikia žiūrėti į tai, kaip šeimos kontekste varijuoja *protesto* veiksams priskiriama reikšmė. Nepritarti buvusiai santvarkai ir priešintis jai skiriasi, tačiau kartos po „lūžio“ sampratoje šiems santykio su santvarka būdams skiriama labai panaši reikšmė. Tyrėjų pastebimas pačių sovietmečiu gyvenusiujų siekis save matyti kaip nepritarusius, oponavusius sistemai – to atsiradimas siejamas dar su pačiu

---

²²⁶ Jean Francois Lyotard, *The Postmodern Condition: a Report on Knowledge* (Manchester: Manchester University Press, 1984), 37.

Atgimimo laikotarpiu, t. y., su laikotarpiu, kuomet buvusios patirtys permąstytos ar pradėtos permąstyti.²²⁷ Yurchakas taip pat įvairaus pobūdžio dichotomijas, kurios gyventojų pasitelkiamos kalbant apie vėlyvąjį socializmą, visų pirma susieja su *perestroikos* laikotarpiu ar pirmaisiais metais po SSRS griuvimo²²⁸. Kitaip tariant, tai konstruktai, atsiradę jau griūvant senajai santvarkai.

Iš šeimų pokalbių matyti, kad save kaip nepritarusius ir besipriešinusius apibrėžia nukentėjusieji, visų pirma tie, kurie buvo ištremti. Matyti tam tikras skirtumas pasakojimuose tų, kurie buvo ištremti per antrąją sovietų okupaciją, malšinant ginkluotą pasipriešinimą ir įgyvendinant kolektyvizaciją, ir tų, kurie ištremti 1941-aisiais; pastarieji priešinimą keičia veikiau nepritarimu. Iš principo vyresnių nukentėjusiųjų pasakojime jau pats nukentėjimas suvokiamas kaip nuoroda į pasipriešinimą, jo nuosekliau aptarti net nereikia.

Tačiau panašaus pobūdžio nepritarimas sistemai, tik labiau niuansuotas, atsiranda ir tuomet, kai minimos eitos aukštesnės pareigos, profesinė sėkmė vietos, regiono ar šalies kontekste. Priešinimasis – bent jau netiesioginis – tampa būdu priartinti savo patirtis prie kolektyvinio lygmens reikšmių, kur aktyvus pasipriešinimas apibrėžiamas kaip teisingo santykio su primesta santvarka būdas. Tai ryškėja ir jaunesnės tėvų kartos pasakojimuose, kur jie mato save kaip jautusius bendrą dar mokykloje gaubusią protesto dvasią. Tos artimųjų įvardytos jausenos trečiosios kartos pasakojimuose virsta į „buvimą prieš“.

Tai paskui, kai prasidėjo judėjimas, universitete nuėjau išstoti iš komjaunuolių. Tai rašiau prašymą, kuriame rašiau, kad nesijaučiu verta būti. Reikėjo parašyti, paskui jau visus automatu, dingo ta organizacija, bet aš dar rašiau. (T8, 49 m., Vilnius)

Jo, tai jisai (senelis) buvo stipriai prieš. Mama irgi ten buvo nuo mažens stipriai prieš. (A8, 27 m., Vilnius)

Šeimai kalbantis protesto, nepritarimo klausimas svarbus ir vyriausių šeimos narių eitų aukštesnių pareigų kontekste. Įprastinės darbo veiklos, reikalavočios lojalumo, ar net pačios tos tvarkos generavo ar aktyviai palaikė elementus – pavyzdžiui, rajono deputatų, už miestelio kultūrinius reikalus

---

²²⁷ Nerija Putinaitė, „Tėvynė tremtinių prisiminimuose“, *Naujasis Židinys-Aidai* 4 (2021): 23.

²²⁸ Yurchak, *Everything Was Forever Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, 21.

atsakingų darbuotojų pareigos, permąstant kolektyvinio lygmens atminties kontekste, iššaukia siekį pabrėžti tą kitą, tikrą, nefasadinę gyvenimo pusę. Štai dviejų vyresnių kartų dialogo ištrauka, žyminti savotišką siekį matyti šeimą kaip įsitvirtinusią, bet bent jau per tikėjimo praktikas (prie bažnyčios klausimų šioje dalyje dar bus grįžta vėliau) prieštaravusią, savitai besipriešinusią nustatytoms taisyklėms. Anūkai irgi įtraukia šias prieštaras į savo senelių gyvenimo sovietmečiu sampratą, jų veiklą papildo baimės ir realios represijų grėsmės įvaizdžiu. Nors, žiūrint chronologiškai, trėmimų laikas pasakojamuoju periodu jau buvo pasibaigęs prieš 10 m., trėmties grėsmė dar aktuali:

Močiutė: *Tai ir krikštijom, krikštijom.*

Mama: *Tipo, tėvai nieko nežinojo.*

Močiutė: *Aš važiuodavau į Kauną į bažnyčią. Bet mes nieko negalėdavom išsидуot...*

Mama: *Po Kūčių, kitą dieną sakydavo – tik nesakyk nieko, tik nesakyk mokykloj, kad valgydavom Kūčias. Toksai buvo – tokia baimė.*

Anūkas: *Tai būdavo trėmimai visokie, galėdavai gaut bilietuką už tai. (Š15, Lazdijų raj.)*

Konceptualiai skiriasi du būdai kurti santykį su senelių priešinimusi ar nesipriešinimu sovietinei sistemai, išryškėjantys anūkų pasakojimuose. Viena *strategija* tampa papildymas: pasakojant senelių gyvenimo istoriją, pridėdami tie gyvenimo epizodai ar veiklos, kurie parodytų, jog artimieji protestavo, priešinosi ar bent jau nesitaikstė su sistema. Per senelių šeimos pokalbį papasakota istorija išplečiama, papildoma kitais iš seniau žinomais epizodais. Taip artimųjų praeityje kartos po „lūžio“ įtraukiamas *atviro buvimo prieš sistemą* motyvas, nors originaliame pasakojime greičiau siekiama pabrėžti ne norą priešintis, bet gebėjimą prisitaikyti prie aplinkybių, gauti geresnes pareigas, formuoti svarbių pažinčių ratą:

Labai, žinau, gyrė Chemijos institutą Kremliaus tie viršininkai. Tai va aš ten dešimt metų dirbau. Ir paskui atsitiktinai taip išėjo, kad mane pakvietė į Fizikos institutą vyriausiuoju inžinierium. [...] Toks žmogelis judrus buvo, ir jisai man sako: Matai tą „koliziejų“, reikia, kad jis būtų užbaigtas statyt. O aš jau buvau pastatęs namą [...] gatvėj kooperatinį, pasiūlė būt pirmininku. (S8, 80 m., Vilnius)

Man atrodo, kad jis buvo toks labiau iš išskirtinių vyrų, vien dėl to tokio savo laisvalaikio prašmatnaus. Tikrai ne visi gaminosi visą įmanomą techniką ir pramogavo kiekvieną savaitgalį. Ir skraidė, ir ten plaukiojo, ir

dar kažką, nu, nors jis buvo labai atvirai prieš sovietmetį, keista šiaip, kad jo kur nors neišvežė, ar kažką. (A8, 27 m., Vilnius)

***Apsukrios, nelegalios praktikos kaip pasipriešinimo forma:
dvi moralinio klausimo pusės***

Antrasis būdas – tai jau papasakotus epizodus įprasmingi naujai, pamatyti juose pasipriešinimą, nepritariaimą, protestą prieš sistemą. Įvairios apsuokrios praktikos, pavyzdžiui, kombinavimas ar turėti *blato* ryšiai, kaip tai supranta anūikai, gali įgyti *pasipriešinimo* sistemai bruožų. Pati praktika, kurią įvardija artimieji, tiesiogiai ar netiesiogiai pasakodami apie praeitį, kiek skirtingai išnyra trečiosios kartos sampratose. Bet kuriuo atveju šioms praktikoms priskiriama *daugiau* ir įvairesnių reikšmių, nei siūlytų vyresniųjų pasakojimai. Kitaip tariant, nelegalios (apsuokrios) praktikos nėra nuosekliai įreikšminamos vien kaip *pasipriešinimas*, asmeninio *atsako sistemai* elementas, jos persvarstomos, pavyzdžiui, pasitelkiant moralines sąžiningumo ar nesąžiningumo, naudos sau ar pagalbos kitiems kategorijas. Verta atkreipti dėmesį ir į tai, kad jos, jei būna akcentuotos vyriausiųjų pasakojime, palikuonių praleidžiamos ar nureikšminamos. Bet kuriuo atveju matyti, kad būtent komunikacinės atminties lygmens reikšmės, priskiriamos *kombinavimui*, *blatui*, *pažintims* tampa pirminėmis, jomis anūikai toliau remiasi ir bando pasitelkti tiek apmąstydami senelių patirtis sovietmečiu, tiek apibendrinami patį laikotarpį. Jos jau yra tapusios laikotarpio žyma (ar net kliše populiariojoje vartosenoje), panašiai kaip kitose šio darbo dalyse pasitelkiamos „dieną vieni, naktį kiti“, „ir tada dirbome Lietuvai“.

Populiariosios atminties konceptas čia pasitelkiamas siekiant parodyti, kad sąvokos jau tarsi savaime suprantamai priskiriamos tam tikram laikotarpiui, gausiai vartojamos viešojoje erdvėje aptariant sovietinės praeities bruožus. Tačiau individualiuose pasakojimuose ar grupės – šeimos – pokalbiuose jos sureikšminamos, taip pat ir nureikšminamos, priklausomai nuo to, kurios kartos atstovai jas pasitelkia, konceptualiai skirtingai. Jaunosios kartos atstovams pačios sąvokos *blatas* ar *kombinavimas* yra gerai girdėtos ir atkartojamos, bet nebūtinai suvokiamos taip, kaip jas norėtų įreikšminti vyresniųjų kartų atstovai.

Net jei seneliai pasakojime šių praktikų neakcentuoja, matyti, kad jaunosios kartos atstovai apie jas būna girdėję, jos tampa ryškiu praeities laikotarpio bruožu, visų pirma siejamu su *trūkumu*. Š7 atveju matyti, kad apie netolimą praeitį šeimoje, girdint anūkų kartai, kalbėta nedaug (nors šeimai kalbantis prisiminta daug sudėtingų patirčių ir permainų), bet būtent *blato* motyvas, kaip iliustruojantis sovietmečio laikotarpį šeimos narių pokalbiuose, akcentuotas jauniausios šeimos kartos atstovės:

Nebent nugirsdavau kažką tarp suaugusių žmonių, kažkokie vyraudavo prisiminimai, šiaip dalindavosi kažkokiom nuoskaudom ar gerom situacijom, ar kažkuo. [...] Tokie komentarai, va kaip „mūsų laikais tai va būdavo ten kitaip, negalėdavome nusipirkt, ko norėdavom, arba ten negaudavom, ko norėdavom, būdavo, kad reikėdavo po blatu – kaip jie mėgsta sakyti – gauti dalykus, jeigu tu norėdavai kažko daugiau“, tai va tiek. (A7, 28 m., Vilnius)

Čia atsiveriantis nutylėjimų ar vengimų kalbėti netolimos praeities temomis šeimoje motyvas nagrinėjamas kitose darbo dalyse. Tačiau pati nuoroda į tai, kas iš tų trumpų pokalbių trečiajai kartai yra išlikę – trūkumo ir jį įveikti padėjusių strategijų pasitelkimas, – nurodo svarbią apsukrumo praktikų reikšmę bandant suprasti, koks buvo gyvenimas iki „lūžio“. Tai, kad būtent jos nurodomos kaip temos, kuriomis apie sovietinę praeitį šeimoje kalbėta aktyviau, reprezentuoja sąlyginį jų patogumą – nereikalauja aktyviau pasitelkti moralinių kategorijų gerai–blogai, teisinga–neteisinga, nenurodo į traumuojančias patirtis ar kitas nutylėjimų, užmaršties komunikacinėje šeimos erdvėje priežastis.

Pasitelkiant tai, kaip vyriausiųjų kartų prisiminimuose figūruoja *blatas*, *kombinavimas*, *ryšiai*, atsiskleidžia skirtingi būdai, kuriais trečioji karta apmąsto senelių taikytas apsukrumo praktikas. Senelių pasakojime nelegalių praktikų egzistavimas nereikalauja išsamesnių paaiškinimų, neturi ryškaus moralinio matmens – jis siejamas su natūraliomis išgyvenimo strategijomis, tuo, kad reikėjo kaip nors verstis. Visų pirma mąstoma apie jų naudą sau, o ne apie kokius nors trūkumus pačioje sistemoje, nulėmusioje tų praktikų poreikį. Tačiau atsiranda ir pasididžiavimo, tam tikro išskirtinumo motyvas, jei, pavyzdžiui, pavykdavo sutvarkyti daug reikalų, turėtos pažintys užtikrindavo galimybes geriau gyventi, siekti užsibrėžtų tikslų.

Nerija Putinaitė įvairiose išmonės formose, žmonių taikytose sovietmečiu, neįžvelgia *priešinimosi* sovietiniam legalumui – tai veikiau buvo pačios sistemos sąlygoti ir prižiūrimi veiksmai, „siaurinę žmonių nepriklausomybę nuo sistemos ir jos struktūrų“²²⁹. Antropologiniame A. Praspaliauskienės tyrime apie šiandieninę vokelių praktiką medicinos įstaigose pateikiamas ir savitas pjūvis: siūlomi pinigai susisieja su aktyvia kovos su liga strategija, vokelis atlieka simbolinę reikšmę siekiant apsisaugoti nuo galimų gydymo klaidų ir išgyti. Taigi su sovietmečio praktikų likučiais

---

²²⁹ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje* (Vilnius: Aidai, 2007).

įprastai sietinas veiksmas įgyja papildomų reikšmių, kai analizuojamas pačių pacientų santykis su šia praktika²³⁰. Rūta Žiliūkaitė, analizuodama *blato* tinklus, pabrėžia vieną dalyką: retrospektyviai žmonės per šiuos tinklus gautų paslaugų nemato, netraktuoja kaip *blato*, greičiau vertina jas kaip pagalbą artimam²³¹. Tai galima patvirtinti ir remiantis vyriausios kartos pasakojimais šeimos pokalbių kontekste: atsirandantys apskrumo praktikų elementai priimami kaip savaime suprantami, giliau nereflektuojant, kokius sistemos ir joje gyvavusios visuomenės bruožus atspindi. Anūkė, reflektuodama ankstyvas darbinės senelio patirtis, tą laikotarpį mato kaip aiškų ir šviesų, neužsikabindama už detalesnių senelio paaiškinimų dėl darbų sklandumo:

Aš turėjau sėdėt objekte nuo ryto ligi vakaro, su nivelyrais lakstyti, duoti darbo mechanizmams ir darbininkams. O jisai lakstė po savo, reiškia, pažįstamus ir simpatijas ir pramušinėjo medžiagas. Tokių sugebėjimų jisai turėjo, tai mes buvom aprūpinti ir medžiagom, ir mechanizmais, ir kiekvieną mėnesį vykdėm planą. (S3, 82 m. Vilnius)

Bet va tos studijos jam kaip ir geras laikotarpis, nes buvo gera aplinka, geri darbdaviai, geri darbuotojai. Jis buvo laimingas dirbantis tą. (A3, 20 m., Vilnius)

Š2 močiutės pasakojime *kombinavimas* (beje, pačiam anūkiui pokalbyje apie tai užsiminus) atsiranda su pasididžiavimu, kad pavykdavo prisidurti, gyventi geriau, gaidelė. Čia svarbu, kad anūkas tai mato kaip močiutės galios santykyje su sovietine sistema užimamą *tvirtą* poziciją. Ydingą ir galingą sistemą močiutė, anūko akimis, sugebėjo apeiti, palenkti savo reikmėms – taigi buvo už ją stipresnė:

Anūkas: Aš tai pagal antspaudukus mačiau, kad yra dalis indų, čia pas mus kur yra, tai yra iš tenai.

Močiutė: Tai aš pasikeičiau. Klausyk, par mane lėkščių tai nedaug buvo, tenai iš senų senovės. O pas mus užvežė valgyklon, su valgyklos vadovu gerai sutarėm. Sakau: è, aš pasikeist negaliu? Sako: atnešk, man kad tik skaičius būtų.

Anūkas: Nu, sako, tarybiniai laikai blogi buvo...

---

²³⁰ Rima Praspaliauskienė, „Įvokelinti gyvenimai: sveikatos priežiūros praktika Lietuvoje“, *Lietuvos etnologija / Lithuanian Ethnology: Studies in Social Anthropology and Ethnology* 17, 26 (2017): 77–96.

²³¹ Rūta Žiliūkaitė, „Blato ryšių Lietuvoje vėlyvuojų sovietmečiu analizė“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 35, nr. 2 (2014), 267.

Močiutė: *Aš savas lėkštes nunešiau, surinkus, pasiėmiau tas.* (Š2, Ignalinos raj.)

Anūkas vėliau: *Tai, nu ir labai jaučiasi iš viso pasakojimo jos apie tiek darbus, tiek buitį – labai ta kombinavimo ekonomika jaučiasi ir ištisai. [...] Apie šitą kombinavimą ji ten pasakojo vakar kažkiek. Visi įmerkę pirštus ir kojas buvo stipriai, mokėjo labai apsukriai viską sudėlioti. [...] Užgrūdintas žmogus. [...] pagal tėkmę keliauji ir išgyveni.* (A2, 35 m., Vilnius)

Tačiau taip pat iškyla tam tikras moralinis klausimas, ką ir kiek buvo galima savintis. Svarstymas, ar namuose atsiradusios lėkštės iš valgyklos – legalu, persikelia jau į kitą lygmenį, nebe išgyvenimo ir prisidūrimo, o į moralinį – *sąžiningumo*. Močiutės ir anūko diskusijoje jaučiamas poreikis apsibrėžti, kur buvo moralinė riba tarp doro ir nedoro pasisavinimo, aptariamoms sistemoms taisyklės. Močiutė jaučiasi pranaši, nes apėjo taisykles jų nepažeisdama. Anūkui visgi svarbu išgirsti, kad vyko pakeitimas, ne tiesiog pasisavinimas.

Moralinis matmuo taip pat atsiranda jaunosios kartos pasakojime apmąstant pažinčių, ryšių tinklus, kuriuos kūrė ir kuriuose veikė seneliai. Matyti, kad tai, kokią poziciją artimieji tuose tinkluose suvokiami kaip turėję – ar visų pirma naudojėsi savo reikmėms, ar *padėję* kitiems, – anūkams tampa labai svarbu. Pirmuoju atveju senelio pabrėžtos pažintys ir gebėjimas jomis pasinaudoti – iš principo akcentuojamas įsitvirtinimas sistemoje – ignoruojamas anūkų kartos. Artimojo turėti pomėgiai, hobiai įvertinami kaip savotiškas *ėjimas prieš sistemą*, praleidžiant prekių ar paslaugų mainais grįstas sąlygas, kuriose tie pomėgiai galėjo rasti. Taigi tie patys elementai šeimos kartų atstovų įreikšminami iš esmės skirtingai, vienų pabrėžiami, o kitiems ignoruojami:

Sako: matai tą koliziejų, reikia, kad jis būtų užbaigtas statyt. O aš jau buvau pastatęs namą [...] gatvėj kooperatinį, pasiūlė būt pirmininku. Nežinau, gal į charakterį atsižvelgė. Pastatyk, sako, už tai aš tave išmokysiu skraidyt. Tai biznis man tiko. Aš kažki kiek nepriskraidžiau, bet vis tiek. (S8, 80 m., Vilnius)

Tikrai ne visi gaminosi visą įmanomą techniką ir pramogavo kiekvieną savaitgalį. Ir skraidė, ir ten plaukiojo, ir dar kažką, nu, – nors jis buvo labai atvirai prieš sovietmetį, keista šiaip, kad jo kur nors neišvežė, ar kažką. (A8, 27 m., Vilnius)

Tačiau jei, remiantis senelių pasakojimu, pažinčių ratas ir savitarpio pagalbos ryšiai gali būti suvokiami *pagalbos, sąlygų pagerinimo* kontekste ir artimasis buvo tas, kuris pagelbėjo, pažintys įgauna visai kitą, aukštesnę moralinę, vertę:

Ir iš Maskvos, Materialinio aprūpinimo, atveždavo – aš ir ten turėjau pažįstamų. Matot, tais laikais labai svarbu buvo ir pažintis. (S13, 84 m., Vilnius)

Jis visiems ten bandydavo pagelbėti, kiek suvest ten, nu ten, kalbant darbinėję aplinkoj, tai ten kokius klausimus padėt pajudinti. Bet ir nedarbinėję. (A13, 33 m, Vilnius)

Grįžtant prie *pasipriešinimo, ėjimo prieš sistemą*: nelegalios praktikos gali būti matomos šalia kitų būdų nepritarti, pavyzdžiui, greta ėjimo į pogrindį. Nors šie būdai ir nėra gretinami kaip vienodos moralinės reikšmės ir antrasis vėliau pagrindžiamas kaip prasmingas, o pirmasis – kaip neetiškas, tačiau pačiame pasakojime jie visgi atsiranda greta, jaunosios kartos atstovams mąstant apie skirtingas neformalias praktikas gyvenant sovietinėje santvarkoje. Tačiau taip pat svarbu paminėti, kad šis sugretinimas atsiranda atsietas nuo artimųjų gyvenimo patirčių, mąstant daugiau apie bendrą sovietmečio kontekstą:

Turėjai formaliai pataikauti tai ideologinei sistemai, kuria nieks netikėjo, ir suktis per neformalias taisykles: arba ten vogti, arba bandyti pogrindyje kažką veikti. (A5, 27 m., Vilnius)

Taip, anot trečiosios kartos, gebėjimo suktis praktikos savaip aktualizuojamos kaip išgyvenimo, net ir su aliuzijos į *pasipriešinimą* forma, tačiau persvarstant, ar doras ir etiškas toks pasisavinimo savo reikmėms būdas. Tai komunikacinės atminties erdvėje figūruojančių prasmų permąstymas, tik galima kelti klausimą, ar jis randa atitikmenį kolektyvinės atminties lygmenyje. Kitaip tariant, ar buitinės kombinacijos sudera su pasipriešinimu ir nenutrūkusiu laisvės siekiu, ar tokias praktikas galima traktuoti kaip pasipriešinimą, o ne tik kaip išgyvenimo ribotomis materialinėmis sąlygomis būklės pagerinimą. Be to, jas galima suvokti ir atsiribojant nuo santvarkoje susiformavusių sąlygų tokioms praktikoms rasti, pavyzdžiui, *kombinavimą* matant kaip *ne savo* gėrybių pasisavinimą, o draugų ir pažįstamų pagalbą tvarkant reikalus – kaip korupcinius ryšius. Būtent pastarasis žmogui, gerai neišmanančiam sistemos ir sąlygų, kurios

susikūrė ar buvo sukurtos, skatinusių įvairias sukimosi praktikas, tampa atskaitos tašku bandant suprasti, kodėl ir kaip artimieji jomis naudojo.

Sąžiningumo motyvas, siekis naudoti motyvą ignoruoti, o bendruomeniškumą, pagalbą pabrėžti, žymi sąsają su dabarties kontekstu. Sąžiningų ir nesąžiningų ryšių tarp žmonių samprata atsiranda mąstant apie laikotarpį iki „lūžio“ kaip apie priežastį, o apie dabarties visuomenės būklę – kaip pasekmę. Kolektyvinės atminties prasmę lauką matant ne siaurąja prasme vien kaip institucionalizuotus pasakojimus apie netolimą okupacinę praeitį, bet ir kaip, pavyzdžiui, sovietmečio praeities *atsakomybės* už šiandienos demokratinės santvarkos nesklaidumus paieškas, įvairaus pobūdžio viešuosiuose diskursuose išryškėja netiesioginis struktūruojantis šio lygmens poveikis. Šį aspektą paliečia Valdemaras Klumbys, svarstydamas apie „kaltą sovietmetį“ – dabarties visuomenės problemų šaknų ieškoma praeityje, kuri tokioms paieškoms tinka²³². *Atsakomybės* paieškos gali reikštis netiesiogiai, permąstant palikimą akademinėmis studijomis, tiek akademinio ir kitokio pobūdžio viešose diskusijose klausimai, keliami akademiniam diskurse ar viešose diskusijose dėl korupcijos, kyšių masto, ieškant to priežasčių. Šio *atsakomybės* ar net *kaltės* reikšmių poveikis jaučiamas jaunajai kartai analizuojant įvairias nesąžiningumo formas sovietmečiu ir jų atgarsius:

Turėdami 29 metus nepriklausomybėje mes vis dar negalime atsigtinti nuo to sovietinio paveldo. Va kaip dabar tas teismų sistemos skandalas, manau, tas yra atėjęs iš Sovietų Sąjungos, tas savų propagavimas. (A9, 19 m., Vilnius)

O anksčiau tai palei srovę eina arba ten visokiom spekuliacijom, per pažįstamus, tokių visokių ganėtinai neverti žmonės kažkiek pasiekia, toks įspūdis susidaręs. Tiesiog gal daug kad per pažįstamus veikia – tai man gal nepatiktų. Kažkiek gal ir dabar veikia – tai natūralu. (A14 25 m., Varėnos raj.)

Korupcijos lygio, nelegalių ekonominių praktikų kaip sovietinės sistemos tiesioginio padarinio vertinimas gali būti moksliskai pagrįstas, tačiau tyrėjai siūlo nevertinti padarinių kaip vienareikšmiškų – egzistavę neformalūs tinklai formavo ir kitokio pobūdžio ryšius, praverčiusius buriantis Atgimimo laikotarpį ir formuojantis nepriklausomybės siekiui²³³. Kita

---

²³² Valdemaras Klumbys, „Kalti ne mes, kaltas sovietmetis“, 2011-04-18 www.bernardinai.lt.

²³³ Ramonaitė, Kavaliauskaitė (sud.), *Sąjūdžio ištakų paieška: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*.

vertus, kai kurie autoriai nurodo tyrimus, kuriais iliustruojama, kaip *blato* ryšiai sovietmečio visuomenėje vėliau virsta į korupcinius ryšius²³⁴. Galima daryti prielaidą, kad jaunosios kartos žinios apie sąsajas tarp korupcijos ir anksčiau gyvavusių neformalių tinklų ribotos, tačiau *blatas* viešojoje erdvėje neretai pasitelkiamas ir kaip šiandieninių nesąžiningų ekonominių ar socialinių praktikų sinonimas. Taip formuojasi prasminės sąsajos. Todėl šiame kontekste, trečiajai kartai permąstant savo artimųjų prisiminimus apie įvairias apsukrumo taktikas ir praktikas, jau sunkiau jas matyti kaip būdus *anuomet pragyventi geriau*. Anūkams reikia suprasti, pagrįsti ir pateisinti jas šiandieniam kontekste. Sąsaja su dabartimi neišvengiama, ji sukelia poreikį įtraukti moralinį matmenį. Be to, reikia atsižvelgti į minėtąsias ribotas žinias – tiek ribotumus perprantat senelių poelgio sąlygas ir reikšmę *anuomet*, tiek netikrumą dėl to, ką sovietmetį apibūdinantys *blatas* ar *kombinavimas* iš tiesų reiškia šiandieniam sąžiningos ekonominės veiklos ir politikos kontekste.

Darant prielaidą, kad jaunosios kartos atstovai ribotai domisi šiomis diskusijomis, bet vis dėlto įsisąmonina jų atgarsius (ypač mokslo populiarinimo funkciją įgyvendinančiais kanalais), šalia savo jau turimo žinojimo apie praeitį atsiranda ir buvusio režimo *atsakomybės už šiandienos problemas* motyvas. Jį sugretinus su senelių praktikomis, iškyla poreikis apmąstyti tiek senelių veiksmus, jų elgesio teisingumą ir sąžiningumą, tiek įvertinti dabarties visuomenės būklę. *Blatas ir kombinavimas* – žinomi *anos* sistemos bruožai, netinkami relikvai, trukdantys šiandien veikti sąžiningai ar bent jau sukeliantys iššūkių. Trečiosios kartos siekis šias artimųjų pasitelktas strategijas ar praktikas pamatyti kaip bent kiek *moralias*, naudingas – įgalinusias artimuosius tapti stipresnius už juos varžiusią santvarką, pasiekti savo tikslų – tampa strategija išvengti kaltės (atsakomybės) sąsajos dėl anuomečių nesąžiningų praktikų ir šiandienų visuomenės problemų. Pažintys, *blatas*, *kombinavimas* artimųjų gyvenime *anuomet* reiškė siekį išgyventi ir gyventi geriau, taigi apėmė ir pasipriešinimą, ir nepritarimą nepritekliaus, trūkumo būklei, per tai – ir nepritarimą visai ydingai sistemai. Iš komunikacinės atminties lygmens ateinančios veiksmų, net ir buitinio lygmens reikšmės papildo, išplečia pasipriešinimo, kolektyviniu lygmeniu siejamo su herojišku pasipriešinimu režimui, reikšmes.

---

²³⁴ Žiliūkaitė, „Blato ryšių Lietuvoje“, 268.

Rizikingas artimųjų elgesys kaip pasipriešinimo forma

Įdomu, kad, kartos po „lūžio“ atstovams permąstant konkrečias artimųjų patirtis sovietmečiu ir suteikiant jiems papildomų reikšmių, tiek neįprastas gyvenimo būdas, išskirtiniai pomėgiai, tiek *įprasti, rutininiai dalykai, tradicijų laikymasis* tampa pasipriešinimo forma ir ją norima išryškinti senelių paveiksluose. Apie pomėgius kalba ir patys seneliai, tačiau tam priskiriama reikšmė skiriasi: seneliai tai mato ir turėtų pažinčių (pabrėžtinai svarbu ir naudinga, nes galima gauti prekių ar visų pirma paslaugų), ryšių, mainų kontekste – kaip savo pasiekimą, laimėjimą, savo savotiško bendruomeninio statuso užtikrinimą. Tuo tarpu anūkė senelio hobius įvelka į oponavimo, ėjimo prieš sistemą kontekstą:

Man atrodo, kad jis buvo toks labiau iš išskirtinių vyrų, vien dėl to tokio savo laisvalaikio prašmatnaus. Tikrai ne visi gaminosi visą įmanomą techniką ir pramogavo kiekvieną savaitgalį. Ir skraidė, ir ten plaukiojo, ir dar kažką, nu, – nors jis buvo labai atvirai prieš sovietmetį, keista šiaip, kad jo kur nors neišvežė, ar kažką. (A8, 27 m., Vilnius)

Kaip ir neįprastos veiklos, taip ir savo tradicijų, įpročių išlaikymas tampa savita pasipriešinimo forma. Senelių tikėjimas, religingumas čia figūruoja, tačiau anūkų pasakojime akcentuojama maldos praktika, lankymasis bažnyčioje ir, pavyzdžiui, katalikiškų švenčių šventimas. Tai ritualai, tradicijos, puoselėtos įvairiais sudėtingais laikotarpiais:

Į bažnyčių jaunimas kadai eidavo sekmadieniais. [...] Aš nuo 1952 m. ant vargonų giedojau. Tai va nuo 1952, tai jau pagalvok, keik metų. (S2, 91 m., Ignalinos raj.)

Bet kas gal dėiugina visame tame – kad bet koku atveju, kad ir kas būdavo, išlikdavo tokios kultūrinės tradicijos: tos pačios Kūčios, Velykos. Jos visą laiką buvo. Tai, kad ir kokia, nežinau, valdžia, kad ir kokiai šaliai priskirtas tas gabalas žemės, tai fakto nekeitė. [...] ką darė eiliniai žmonės, kurie nėjo aktyviai konvencinio karo kariauti, bet jie tiesiog neatsisakė to, ką jiems paliko jų tėvai. (A2, 35 m., Vilnius)

Artimųjų gyvenimo *paprastumas* irgi įgyja papildomą reikšmę, garantiją, kad taip gyvendamas išlieki ir sudėtingiausiomis aplinkybėmis:

Augini kiaulę, karvę, vištą, kažką ten laukuose, grūdus, bulves, uogas, ten dar kažką. Ir tiesiog tu esi. (A1, 35 m., Elektrėnų sav.)

Čia tradicijų išlaikymas nepaisant valdžių tampa svarbus – vyriausios kartos atstovai, išgyvenę Antrąjį pasaulinį karą, pokarį ir vėlesnius sovietmečio metus išmoko prisitaikyti. Prisitaikymo įgūdžiai padėjo išlikti, jie šio anūko galvoje įgyja didesnę reikšmę nei aktyvi kova – prisitaikę, bet neatsisakę savo įpročių išliko. Tačiau prisitaikymas sovietmečiu vis dėlto sąlyginis, kitaip tariant, pabrėžiamas prisitaikymas liekant *savimi*, saugant savastį, o ne prisitaikymas *priimant naujas sistemos taisykles*.

Grėsmės nuojauta ir baimė aktyviau prieštarauti

Kartos po „lūžio“ sampratoje artimųjų protestas, nepritarimas sistemai figūruoja pasakojime kartu su bausmių, represijų grėsme. Net jei senelių nupasakojamu metu grėsmės jau buvo kitokios, labiau niuansuotos, anūku pasakojime jos išlieka greičiau panašesnės į Antrąjį pasaulinį karą ir Pokarį. Tačiau, mąstant apie tokio subjektyvaus laikiškumo kilmę, ne faktinės istorijos disciplinos žinios ir jų ribotumas čia veiktų kaip pagrindinis veiksnys, leidžiantis sugręsminti senelių gyvenimo sąlygas. Veikiau tai siekis parodyti, kad senelių, ypač jei jie ėjo svarbias pareigas, gyvenimo pasirinkimai nebuvo laisvi, juos lėmė ir baimė, netikrumas, grėsmė. Patys vyriausios kartos atstovai, pasakodami šeimos istoriją ar vėliau su artimaisiais bandydami reflektuoti sovietinio laikotarpio ypatumus, pasitelkia šią trečiosios kartos strategiją matyti sisteminę grėsmę kaip elgesio sąlygą. Taigi atminties perdavimas šiuo atveju įvyksta ne hierarchiniu principu iš liudininkų tiems, kurie nebuvo liudininkai, bet tampa diskusijos objektu, o kartos savo ruožtu tampa savaip lygiavertėmis prisiminimo proceso dalyvėmis:

Anūkas: *Tai būdavo trėmimai visokie, galėdavai gaut bilietuką už tai.*

Močiutė: *Tai va va.*

Mama: *Ant tiek, reiškia, tėvai buvo įbauginti, įgąsdinti. Ant tiek tokiam, reiškia. Mūsų šeima tikrai buvo tokia sovietinė. Sovietinė buvo: Lenino gimtadienis, kosmonautų diena – visos šventės būdavo. (Š15, pokalbis, Veisiejai)*

Tai atitinka vieną iš Haag minėtų komunikacijos apie praeitį šeimoje situacijų, kai prisimenant praeitis tampa diskusijų objektu. Šeimos kartos dėl praeities gali sutarti ar nesutarti, bet kiekvienas į diskusiją gali įtraukti savo praeities versiją, o kartos – praeities liudininkės – gali pasitelkti, priimti tai,

ką apie aptariamą laikotarpį mano ir kaip praeitį įprasmina jų palikuonys²³⁵. Panašiai vyriausios kartos atstovą tarsi sugrąžina į laikotarpį iki „lūžio“ sūnus, atkreipdamas dėmesį į grėsmes ir pokyčius sulig Nepriklausomybės atgavimu. Anūkė taip pat sudvejoja, ar senelis tikrai gerai prisimenąs sovietmečio siaubą:

Tiktai tiek, kad, taip sakant, visiškai nauja nuotaika. Tai čia toks dvasinis palengvėjimas – tai natūralu, visus buvo apėmusi tokia pakili labai nuotaika. Bet kažkokių gyvenime esminių pasikeitimų, tai ne... (S3, 82 m. Vilnius)

Tėveli, taigi kalbėt gali ką nori, bijot nereikia. Buvo KGB – neliko KGB. Tai čia super esminis pasikeitimas. (T3, 48 m., Vilnius)

Tas kaip ir nustebino, nes kai tu girdi, ir mokaisi istoriją, iš šeimos girdi, tai, kad vis tiek labai baisu čia, vis tiek čia kažkokia tragedija, pasauliui, nu ne pasauliui, bet Lietuvoj atsitiko. Ir nu – tiesiog. O senelis pasakojo, nu jo, kad taip buvo, bet aš tuo metu jaučiausi laimingas. Tada, studijų metu, lyg jo nevaržė ta visa valdžia. (A3, 20 m., Vilnius)

Vidinis nepritarimas, drąsesnis pasišnekėjimas apie santvarkos ydas, anūkų galvose išvirsta į norą priešintis, lydimą baimės imtis aktyvių protesto veiksmų. Artimuosius norima matyti kaip dėl tam tikrų priežasčių negalėjusių priešintis atviriau. Dažna priežastis – baimė, kad kažkas gali nutikti šeimos nariams, nesaugumas:

Ir sėdėdavom pagalvėm telefoną uždėję, pasišnekėdavom. (S10, 94 m. Vilnius)

Mamyte, mūsų laikais jau nieks nedėjo. Jūsų laikais gal dėjo. Mūsų laikais jau nedėjom – nu ir ką padarys man, aš kažkokios ten karjeros... Aš vaikus auginau, turiu savo specialybę, jeigu kas, aš paisysiu. Kas atims man pieštuką su trintuką? Mes ir šnekėdavom, bet pagalvės nedėjom. (T10, 68 m., Vilnius)

Apie sovietus tai pakankamai panašiai pasakojo. Turėjai kaip ir slapstyti, slaptai kalbėtis apie lietuviybę, slaptai klausytis įvairių radijo stočių, slaptai į tuos vaikščioti. Negalėjai į visus tuos vaikščioti susirinkimus, negalėjai taip laisvai savo nuomonės reikšti. (A10, 17 m., Vilnius)

---

²³⁵ Haag, 2016: 96–104

Matyti, kad ir vyresniųjų pasakojimuose atsirandantis siekis išvelgti savo veiksmuose nepritarimo elementų ir noro priešintis bent kalbomis susisieja su struktūruojančiu kolektyvinės atminties lygmeniu: santvarka buvo primesta, nepritarimas jai – priimtina santykio forma.

Tikėjimas, neįprasminamas kaip būdas priešintis

Pasipriešinimo sistemai žingsniai, net ir būtinės priemonės ar tiesiog nepritarimas (net ir vidiniai) kartai po „lūžio“ virsta potencialiai sovietiniam režimui pavojingomis veiklomis, už kurias galėdavo grėsti bausmės. Vyriausios kartos atstovai, nelinkstantys savęs apibrėžti kaip maištavus, protestavusių, o savo gyvenimą sovietmečiu matantys kaip paprasto žmogaus, pasakodami siekia pabrėžti, kad tam tikrų dalykų daryti *jiems* niekas netrukdė: melstis, eiti, į bažnyčią, priėti prie pirmosios Komunijos. Čia vėlgi svarbios jų subjektyvios patirtys: neneigiama, kad tokios tikėjimo praktikos veiklos galėjo būti kitiems vengtinios. Tai irgi galima matyti kaip individualią reakciją į struktūrinio lygmens reikšmes, teikiamas sovietinei praeičiai, visų pirma priespaudos, ribojimų motyvą. Vis dėlto tiek senelių, tiek tėvų pasakojimuose atkreiptas dėmesys, kad kitiems žmonėms – tam tikrų profesijų atstovų, partijos narių – ribojimai galiojo:

Eidavau į bažnyčią, ėmiau šliūbą, ėjau prie Pirmos Komunijos – kas norėjo, tas ėjo. (S16, 72 m. Vilnius)

Mokytojos tokios, tai draugė mokytoja buvo. Tėvas numirė, tėvų bažnyčion nunešė, o pati nėjo – bijojo, kad neišmestų. (S2, 91 m., Ignalinos raj.)

Ir į bažnyčią eidavo (mama – L. V.). Nu kurie partiniai buvo, komunistai, tai tie nebeidavo. (T2, 61 m., Ignalinos raj.)

Anūkų pasakojimuose artimųjų tikėjimo, santykio su bažnyčia sovietmečiu neatsiranda klausimų: tikėjimo jie nemato kaip įgijusio priešinosi sistemai atspalvio, jo neakcentuoja ir nemini. Vienas iš jų paminimų dalykų – „šliūbas“, kurį seneliai „paėmė“, tačiau nesusiejant jo su slaptumu, nelegaliu elgesiu, baime, kad dėl to kas nors galėjo nukentėti. Vestuvių slaptumas veikiau siejamas su artimųjų ar kitų bendruomenės narių prieštaravimu santuokai:

Ir tai jisai sirgo [...], ir močiutei neleido jos mama su juo, ten nei bendrauti, nei tuoktis, bet tada jie buvo pašėlę ir susituokė slapta. Ir tiktai padėjo pasą ant stalo. (A8, 27 m., Vilnius)

Nu ten skyrėsi istorijos, kodėl nenorėjo duoti šliūbo. Ne šliūbo – mano seneliai, man atrodo, neėmė šliūbo – susirašė. Bet kodėl jų vis nesutuokdavo, tai neva ta moteris, kuri turėjo surašyti juos, buvo įsimylėjusi mano senelį. [..] (A4, 33 m., Vilnius)

Šis anūkų atsiribojimas nuo tikėjimo klausimų bandant perpasakoti senelių gyvenimo istoriją galėtų stebinti, nes, viena vertus, tikėjimo suvaržymai, tikinčiųjų persekiojimas kaip sovietinės santvarkos ženklai, yra reprezentuojami kolektyviniu lygmeniu: įvardijami sovietų nusikaltimų aptarimo kontekste, tarp režimo aukų minimi dvasininkai, vienuoliai, pabrėžiamas tikinčiųjų persekiojimo mastas, pagrindžio spaudos leidyba. Įvairiomis formomis skiriamas dėmesys pagrindyje leistai Lietuvos katalikų bažnyčios kronikai, pabrėžiamas disidentų, pavyzdžiui, Nijolės Sadūnaitės, vaidmuo Atgimimo laikotarpiu. Viešosiose miestų ir miestelių erdvėse daug dėmesio buvo ir yra skiriama nukentėjusiesiems, persekiotiems Katalikų bažnyčios atstovams – pavyzdžiui, vyskupo Teofiliaus Matulionio asmenybei (ne tik bažnyčių prieigose, bet ir kitose erdvėse buvo įamžintas jo atvaizdas, jo vardui skirti metai), kunigo Broniaus Laurinavičiaus vardu pavadinta greta jo žūties Vilniuje vietos esanti transporto stotelė.

Tikėjimo puoselėjimas tampa neatsiejamas nuo lietuviybės puoselėjimo, kuomet pagerbiamos persekiotų tikinčiųjų aukos, jie matomi greta kovojusiųjų už laisvę. Tačiau anūkų kartos pasakojimuose šie tikėjimo suvaržymai neatsispindi. Sovietmečiu įgyvendinta ateizmo politika nesulaukia net pačių jauniausių, dar tebesimokančių ar neseniai baigusių mokyklą ir iš principo turinčių gerų faktinių periodizacijos refleksijų, sovietizacijos priemonių žinių. Kai svarstoma apie represinę politiką ar persekiojimus, disidentų, rezistentų įvaizdžiai pasakojime atsiranda, tačiau tikinčiųjų, Katalikų bažnyčios atstovų – ne, arba neryškiai ir veikiau asmeniniame kontekste. Neminėjamą galima būtų sieti su mažesniu dėmesiu tikėjimui vidurinio ugdymo programose. Be to, pati ateizmo diegimo samprata gali būti suvokiama sunkiau nei, pavyzdžiui, nacionalizacija ar kolektyvizacija – išmoktos, įsidėmėtos sąvokos, iškylančios tiek neseniai mokyklą baigusiu, tiek vyresnių anūkų kartos atstovų pasakojimuose.

Kolūkių kūrimas ar turėto nekilnojamo turto, nuosavybės nacionalizavimas ryškūs vyriausiųjų senelių kartos atstovų pasakojimuose, jie reflektuojami ir palikuonių. Pirštūsi išvada, kad pats tikėjimas jaunimo gretose yra nureikšmintas, tačiau ir vyresnės šeimos kartos šiandien formuoja atsargų santykį su tikėjimo praktikomis. Tikėtina, kad ir pačiose šeimose, kur tėvų kartos atstovai, kalbėdami apie tikėjimą šeimoje, besimeldžiančių

prosenelių įvaizdžius išryškina labiau nei senelių. Trys šeimos kartos skirtingų būdų įtraukia tikėjimą į praeities įreikšminimo sistemą. Čia verta pasitelkti trumpą Š8 pokalbio ištrauką, parodančią vyriausios kartos tikėjimo sovietmečiu susiejimą su slaptumu, o tėvų kartos atstovės – su glūdinčiu priminimu, kad senelio mama buvo *vienintelė*, kuri tikėjimu rūpinosi.

Mama: *Močiutė į bažnyčią retkarčiais nusivesdavo, Petro ir Povilo.*

Senelis: *Bet slapta turbūt?*

Mama: *Ne, gal labai taip neslapta, bet jinai tik vesdavosi. (Š8 šeimos pokalbis, Vilnius)*

Panašiai prosenelės paveikslas figūruoja ir Š4 ar Š10 tėvų kartos atstovų pasakojimuose:

Tik prisimenu: tos šventės visos, dabar; kaip pagalvoji, tai į bažnyčią mūsų niekada nevedė. Babūnė buvo labai tikinti, tai ji kai galėdavo, važiuodavo į Onuškę, nes jos parapija buvo Onuškis. (T4, 61 m., Trakų raj. Sav)

Paskui tėvelis sužinojo, kad jį paėmė į kalėjimą, paskui jau – į tą lagerį, 1943. Jinai to nežinojo, kaimė eidavo į tą savo bažnyčią Troškūnų, kaip yra zakristija, tai ji žiūrėdavo per langą – o ten Šimonių giria. (T10, 68 m., Vilnius)

Galima daryti išvadą, kad vyriausiosioms šeimos kartoms konstruojant šiandieninį pasakojimą tikėjimo, krikštijimo, santuokos bažnyčioje motyvai pasitarnauja dvejopai. Pirma, kaip įrodantys tam tikrą aktyvų veiksmą – „ėjimą prieš sistemą“ pakrikštijus ar parengus Pirmajai komunijai vaikus, žinant riziką ir jos nepaisant. Kita vertus, konceptualiai kitoks santykis su sistema konstruojamas tų, kurie tikėjimą matė kaip praktiką, įgyvendamą nepaisant nieko – jų „sistema nepalietė“, jie su savo įpročiais, tarsi buvo šalia. Ši, atrodytų, nežymi skirtis tarp savo veiksmų įreikšminimo konstruojant pasakojimą apie praeitį kaip „aktyvaus ėjimo prieš sistemą“ ar nepakliuvimo į ribojimus („kas norėjo, tas ėjo“) liudija giluminį santykį su netolima praeitimi ir tuo, kaip reikėtų prisiminti, ir tą santykį siekiama savo pasakojimu pademonstruoti. Tačiau žvelgiant į anūkų pasakojimuose didelės reikšmės neturintį senelių tikėjimo ir jo praktikų motyvą akivaizdu, kad nei tikėjimas, įgaunantis pasipriešinimo formą, nei tikėjimas, įprasminamas kaip jokiems ribojimams nepavaldi jų asmenybės dalis, giliau nereflektuojami.

Kitose dalyse perskyra, atsirandanti senelių gyvenimo istorijų perpasakojimuose tarp artimųjų *pasipriešinimo* ir buvimo *nepaliestiems*

santvarkos, bus analizuojama plačiau. Ji parodo giluminius artimųjų gyvenimo interpretacijų skirtumus tarp skirtingų šeimos kartų, bet, visų pirma, tarp pačių pasakotojų ir jų palikuonių.

2.1.2. Lietuvybė, patriotizmas: nukentėjimo priežastys ar tylusis pasipriešinimas

Dar vienu būdu megzti santykį su pasipriešinimu ar, greičiau, nepritarimu sistemai tampa *patriotizmas* ir *Lietuva, lietuviybė* – tai įvaizdžiai, pasitelkiami dalies vyresniųjų kartų atstovų. Svarbi čia ir patriotizmo išraiškų sąlyga: šeimų pokalbiuose užsimenama, kad šie jausmai, nuostatos valstybės atžvilgiu saugomos šeimos viduje, artimiausių rate. Bandant suprasti, kaip anūkų pasakojimuose atsiranda santykis su artimųjų patriotinėmis nuotaikomis sovietmečiu ir koks tas santykis formuojamas, svarbu bendresnis šeimos pokalbių kontekstas, kuriame šeimos kartos patriotizmą skirtingais būdais įkelia į praeities įreikšminimo sistemą. Vyresniems nariams pasakojimu konstruojant nuoseklų tremtinio, nuo represijų nukentėjusiojo tapatumą (nukentėjusieji nebūtinai būna jie patys, gali būti artimi giminės), ryškėja Lietuvos, dėl kurios nukentėta ir su kuria per kančią dar labiau suartėjama, motyvas.

Siekiami išlaikyti nuoseklumą ir pasiteisinti dėl trūkių – tam tikrų praktikų ar kaip tik jų nebuvimo. Jei pertraukiamas vientisas tapatumas, svarbu tokią nenuoseklumą pagrįsti, paaiškinti. Nuoseklus tapatinimosi su nukentėjusiais „dėl Lietuvos“ trūkis randasi, pavyzdžiui, S3 atveju, seneliui pasakojant, kad dėl aukštesnių pareigų, profesinės karjeros turėjęs baigti „vakarinį marksizmo-leninizmo universitetą“. Jo, kaip tremtinio sūnaus, pabrėžiančio nuoseklią patriotinę savo tėvo laikyseną, tapatumo vientisumui šiandien konstruojamame pasakojime kelia iššūkį sąsajos su marksizmo ir leninizmo studijomis. Pasakojimuose jaučiamas poreikis pagrįsti, kodėl netapta disidentais, ar, kaip S6 atveju, bandant prisiminti ir paaiškinti, kodėl nedalyvauta ginant strateginius objektus Sausio 13-osios naktį. Konstruojamas nuoseklus tremtinio ar kitaip nukentėjusiojo paveikslas, figūruoja puoselėto *patriotizmo ar lietuviybės* motyvas, būtinybė pateisinti trūkius leidžia kolektyvinio lygmens *aukos* pasakojime rasti save, savo patirtis. Kovojuosiu, nuosekliai laisvės siekusiųjų pasakojime (Sajūdžio) jie gali matyti save kaip laukusius, norėjusius laisvės ir dėl to nukentėjusius (ar turėjusius nukentėjusių šeimos narių).

Trečiosios kartos atstovai, kurių artimieji pasakoja tremties istorijas, pasitelkia ir sustiprina tą lietuviybės ir patriotizmo liniją. Tai daro dviem būdais: *nukentėjimas* (trėmimas ir tremtyje patirtas vargas) tampa pagrindiniu

pasakojimo elementu, svarbios ir jo priežastys – buvimas pavojingos sovietų režimui tarpukario Šaulių sąjungos nariu („prosenelis buvo šaulys“) arba artimųjų pagalba partizanams („močiutė prosenelį vadino ryšininku“). Kitu atveju nuo tremčių patirčių atsispiriama ir jos tampa priežastimi toliau nepasiduoti *siekiant* laisvės, galiausiai dėl jos kovojant Sausio 13-osios naktį:

Prasidėjo ta baisioji šeimos istorija. Tikrai tragedija. Prieš tai dar ir (močiutės – L. V.) tėtis buvo sulaikytas ir išvežtas į kalėjimą. Dėl to, kad buvo – kaip čia močiutė vadina jį – ryšininku, nu, žodžiu, buvo jis patriotas, už Lietuvą. (A6, 31 m., Vilnius)

Pasakojo ir apie Sausio tryliką, kaip jie gynė. Nu tai... Ir apie Baltijos kelią – stovėjo jie ten rankom susikibę. Ir visą. Labai dalyvauja, labai džiaugiasi žiauriai. Bandė ginti. Mano mamos vos nepašovė prie Televizijos bokšto. (A3, 20 m., Vilnius)

Senelių pasakojimuose greta nukentėjusiųjų lietuviybės ir patriotizmo atsiranda ir konceptualiai kitokia lietuviybės širdyje, ir vėlesnių, atviresnių patriotiškų nuotaikų Atgimimo metu linija. O tų šeimų, kur sovietmečiu įsitvirtinta, siekta aukštesnių pareigų, turėta privilegijų, prisiminimo procese Lietuvos širdyje minėjimas tampa siekiu matyti save, rasti vietą minėtajame Sąjūdžio pasakojime. Vyresniųjų šeimos kartų minimas tikėjimas, kad kada nors Lietuva bus laisva, tampa nepritarimo sistemai, kurioje buvo įsitvirtinta, išraiška: nelaisva santvarka širdyje buvo suvokta kaip neteisinga, norėta Lietuvos. Vyresniųjų kartų atstovai mini ir kitus lietuviybės – daugiau ar mažiau slapta puoselėjamos – liniją pabrėžiančius simbolinius įvykius ar situacijas, iš pokario ar jau vėlesnių sovietmečio etapų. Tai iš prosenelio – LKP nario – stalčiaus iškrentantis Vyčio vandenženkliais žymėtas rašomasis popierius, šeimoje priglauta moteris, kurios sūnūs buvo miške, senelio kolūkio pirmininko slapta klausomas „Amerikos balsas“, bendravimas su persekiotais giminaičiais kunigais. Visi šie simboliai, figūruojantys senelių pasakojimuose, leidžia kartos po „lūžio“ atstovams artimųjų nuostatas susieti su kolektyvinio lygmens pasakojimais apie laisvės siekį, rusenusį dar iki atgimimo, kuomet į vieną kovos už laisvę grandį sujungiamos partizanų kovos ir Sausio 13-osios nakties įvykiai. Šią nujaučiamą, tačiau aiškiau neišreikštą reikšminę jungtį senelių pasakojime anūkai tiesiogiai išverčia į nuoseklų siekį – norą, kad Nepriklausomybė būtų atkurta:

Jeigu nebūtų laisvos Lietuvos – aš jau negyvenčiau. Aš gyvenu... Aš buvau skautė, aš visą laiką buvau skautė, dainas dainuoju, aš ir skautinėj stovykloj buvau. Aš buvau. Aš tvirta buvau dėl savo Lietuvos. (S10, 94 m., Vilnius)

Aš tikrai atsimenu, mes, šeima, nebuvom tokie pasipriešinimo, dalyvaut. Tikrai, aišku, turėjom viltį tokią. Tik kai prasidėjo jau, tai mes tikrai dalyvavom jau, buvom ir tam darbe mes. (T10, 68 m., Vilnius)

Visi buvo patriotai vis tiek, norėjo tos nepriklausomybės, buvo išsiūlę jos. (A (proanūkė) 10, 17 m., Vilnius)

Tačiau tai nereiškia, kad visose šeimose atsiranda patriotinė „linija“, kad visur skubama apibrėžti artimuosius kaip sovietmečiu puoselėjusius patriotinius jausmus ar, pačių respondentų žodžiais tariant, lietuviybę, Lietuvą. Susiduriama su skirtingais santykiu su „Lietuva“ ir „laisve“ būdais. Pavyzdžiui, Š16 (iš dalies ir Š1) atveju vyriausios kartos vengia bet kokių nuorodų į valstybingumo ar laisvės siekimo klausimus, nutylint polemizuojama su okupacija, nukentėjimu nuo okupantų, t. y. bendrąja prasme su aukos pasakojimu. Šiuo atveju kartos po „lūžio“ atveju pasitelkiamos kitos strategijos, jos bus aptariamose vėlesnėse darbo dalyse.

Šeimos komunikacinės atminties erdvėje patriotinė linija gali būti plėtojama, tik skirtingai įprasminama tiek nukentėjusiųjų nuo represijų, tiek įsitvirtinusių, tiek tų, kurių gyvenimo istorijoje matyti ir tremties, ir vėlesnės sėkmingos darbinės, visuomeninės veiklos patirtys. Taip pat ir tuo atveju, jei patriotinė šeimos linija nėra konstruojama, bet nuo nukentėjimo dėl Lietuvos įvaizdžio nelabai nutolstama. Tokio pobūdžio santykių gerai iliustruoja Š14 atvejis: nesiekama šeimos parodyti kaip besipriešinusios ar patriotiškai nusiteikusios, tačiau norima bent netiesiogiai, per artimą santykį su nukentėjusiais giminaičiais susisieti su okupacijos ir represijų įvaizdžiais grįstu aukos pasakojimu. Anūkai šį ryšį irgi įtraukia permąstydami artimųjų sovietmečio patirtis – tampa svarbu paminėti, kad giminėje būta nukentėjusiųjų:

Ir dar kuo galiu pasidžiaugti: aš turėjau pusbrolių kunigą Kaune. Žinot, nuostabus žmogus buvo. Mūsų giminė visa buvo labai nukentėjus, ir išvežtų buvo, ir turėjo palikti namus. Tas dėdė, kaip sakiau, kuris pavėlavo ten atiduoti, buvo paimtas į kalėjimą už tuos tris kilogramus mėsos, jie visai net išvažiavo į [...] gyventi. (S14, 81 m., Varėnos raj. sav.)

Esu girdėjęs, kad ten kunigų yra buvę, išvežtu, bet, kadangi ten ne patys artimiausi žmonės – ar ten pusbrolis, ar dėdė, – aš ten jau neseku. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)

Tuose jaunosios kartos pasakojimuose, kuriuose šeimos laisvės troškimas, buvimas patriotais yra integrali linija, jungianti skirtingus artimųjų gyvenimo sovietmečiu epizodus, tad šalia jo sudėtinga matyti neintegralius aspektus – pavyzdžiui, artimųjų pasakojimuose nurodytą senelių ar prosenelių narystę LKP. Čia reiktų įvertinti ir šeimos kartų seką: jei kalbama apie prosenelio narystę partijoje, tad jo nepaminėjimą jauniausiųjų pasakojime galima sieti su genealoginiu „atstumu“ šeimoje – prosenelių patirtys mažiau įsidėmėtos, jos konceptualiai tolimesnės, juo labiau jei prosenelio gyvai nepažinota. Kadangi neslepama turint išsamesnių žinių apie kitus sovietinės santvarkos aspektus, o artimųjų narystę LKP perpasakojant nefigūruoja, nėra kaip galvoti tiesiog apie nežinojimą, kas ta „partija“ buvo. Kitaip tariant, siekiama artimųjų gyvenimo paveiklo integralumo, jį suteikia lietuvybės, patriotizmo širdyje motyvas, todėl jis ir yra aktualizuojamas. Taip eliminuojami tie artimųjų pasakojimo elementai, integraliai ne papildantys, o iškreipiantys integralų paveikslą. Neaiškumą, kaip į praeities įreikšminimo sistemą integruoti senelių narystę partijoje ir lietuvybės puoselėjimą, jauniausi anūkų kartos atstovai įveikia tiesiog neįtraukdami pirmojo ir pabrėždami antrąjį – visi jie buvo patriotai ir norėjo nepriklausomybės. Tai, kad pagrindinis veiksnys čia – ne atstumas šeimoje tarp kartų, nutolimas nuo prosenelių, o prosenelių veikla ir santykis su sistema ir jai teikiama reikšmė svarbesnė, iliustruoja kitame šeimos pasakojime figūruojantis niekada nepažinotas prosenelis, piešęs tėčiui trispalvę:

Ne senelis, tėčio senelis, paisė Lietuvos vėliavą ant lapų ir sakė: va čia taip ir taip yra, ir jis (tėtis – L. V.) nuo tada suprato, kaip galima elgtis ir kad čia ta valdžia vis dėlto yra blogai. (A3, 20 m., Vilnius)

2.1.3. „Atsivertėliškumas“ – senelių pasmerkimas, anūkų nesureikšmintas

Žvelgiant į senelių pasakojimus matyti vienas kai kur ryškiau artikuliuotas, o kai kur – tarp eilučių likęs pasmerkimo motyvas. Matyti, kad seneliai smerkia ir nedorai besielgusius – talkinčius priešui (tiek nacių, tiek sovietinės okupacijos metu), kenkusius, skundusius. Vis dėlto visiems bendras smerkimo motyvas ryškiausias tuomet, kai kalbama apie atsivertėlius: subtiliau kalbant, apie „prasisukusius“, tiesmukai – apie

„išverstaskūrius“, pažįstamus žmones, dažniausiai susijusius darbiniais ryšiais. Atsivertėliai pasakojimuose įgyja kelis bendrus bruožus, jie nėra vien pažiūras pakeitę žmonės. Šiuo žodžiu nurodoma į žmogų, buvusį įtakingoje pozicijoje, leidusioje priimti sprendimus dėl aplinkinių žmonių ar, pavyzdžiui, skūsti juos valdžiai, o po „lūžio“ virto uoliu atkurto valstybės puoselėtoju, patriotu, tikinčiuoju. Kitaip tariant, svarbiau – ne nuostatos, o veiksmai. Antrosios ir trečiosios kartų pasakojimuose tėvai taip pat nelieka nuošalyje: jei seneliai smerkia atsivertėlius – randama nuorodų ir į savo darbinę aplinką, patvirtinami, sustiprinami senelių žodžiai. Tačiau kuriamas ir konceptualiai kitoks santykis: seneliai akcentuoja atsivertėlių nusižengimus „iki“, tuo tarpu tėvams savaip skaudesnis laikas „po ūžio“. Tai irgi galėtume sieti su sudėtingesniu pastarųjų (visų pirma vyresnių tėvų kartos atstovų) virsmu, labiau sukrėtusia transformacija karjeros, poreikio persiorientuoti profesiniame, vertybiniame gyvenime, prasme.

Jaunosios kartos pasakojimuose į atsivertėliškumą žiūrima nuosaikiau. Bandoma pažvelgti iš šono ir atsivertimą matyti kaip neišvengiamybę vykstant kaitai, transformacijai, kartu atsiranda net bendresnių svarstymų apie sistemos bruožus, lėmusius tokį žmonių elgesį. Gali rasti giluminių dvejonų ir dėl savo artimųjų atsivertėlių kontekste – ypač jei senelių santykis su sovietine sistema nėra visai nuoseklus. Matyti, kad kartos po „lūžio“ sampratoje atsivertė visi iki „lūžio“ gyvenę žmonės – turėjo prisitaikyti prie naujų sąlygų. Juntamas siekis pažiūrėti į atsivertusiuosius iš tolimesnės perspektyvos, kaip į neišvengiamybę. Močiutė ir anūkė kalba apie atsivertusiuosius:

Dabar tu jai pasakyk, kad partinė, bažnyčion nėjai. Persiverčia. Išverstaskūriai. Jo. Kiti taip moka prisitaikyt, brangioji, tu neklausk. (S11, 85 m., Kaunas)

Kaip ir visur, buvo kažkokių tam tikrų atsivertėlių. (A11, 33 m., Vilnius)

Mąstant apie sąsajas, brėžiamas komunikacinės atminties lygmens prisitaikėlių ar „atsivertėlių“ figūrų, galima susitelkti ties išdaviko figūra, kuri kolektyviniu lygmeniu egzistuoja abstrakčiu pavidalu. Čia svarbus ir laikotarpis: paskutiniaisiais laikotarpio iki „lūžio“ metais *neteisiųjų* figūrų kontūrai tarsi nublinksta, nebėra aišku, kas ir kokie jie buvo.

2.1.4. Ryšiai su Vakarais („Amerika“)

Vienas iš pažiūros smulkesnių vyresniųjų kartų pasakojimuose atsirandančių pjūvių – Vakarai, visų pirma „Amerika“ (JAV), ir santykis su jais. Ryšiams su Vakarais šeimos kartos teikia prasmę kiek skirtingai, tačiau matyti, kad čia joms pasitarnauja ir struktūruojantis kolektyvinės atminties lygmuo – jis artimųjų pasakojimuose atsirandanti abstraktų Vakarų įvaizdį leidžia patvirtinti kaip turėjusį ir pavojaus, ir pasipriešinimo sistemai elementą.

Mąstant apie šio įvaizdžio kilmę ne tik senelių, bet ir tėvų pasakojimuose, vertinga remtis Yurchaku²³⁶: jis Įsivaizduojamųjų Vakarų konstravimą sovietinėje diskursyvinėje erdvėje mato kaip daugialygį, nenuoseklų procesą, kuomet autoritarinio diskurso kontekste buvo balansuojama tarp tam tikro leidimo remtis Vakarų kultūra ir draudimų, nenubrėžiant aiškių ribų, tarp to, kas galima ir kas ne. Žvelgiant į trijų Lietuvos šeimos kartų pasakojimus matyti, kad Amerika atsiranda siekiant pabrėžti savo artimųjų kaip ne iki galo sovietinių žmonių, turėjusių ryšių su kitokiu pasauliu, paveikslą. Be to, tai pavojingi ryšiai, kėlę grėsmę.

Šeimai kalbantis vyriausios kartos pasakojime Vakarų, visų pirma „Amerikos“ įvaizdis išskyla keliuose kontekstuose. Pirma, jis nurodo į šeimos narių emigraciją į JAV, Jungtinę Karalystę dar iki Antrojo pasaulinio karo, siekiant uždirbti pinigų. Tuomet greta atsiranda ir praradimo motyvas: už uždirbtus pinigus įsigyta žemė, namas ar namai buvo prarasti per nacionalizaciją. Taigi „Amerikos“, Vakarai – tarsi alegorija, kartu žyminti turėtą, bet prarastą gausą, turtą. Tai – ir priežastis, dėl kurios pasiturintys artimieji nukentėjo, buvo persekioti:

Prieš tai mano tėtis, dvidešimt metų daugiau pragyvenęs Amerikoje, užsidirbęs visam gyvenimui, nu jau grįžo, kaip tik įsigijo sklypą, pasistatė namus ir tikėjomės taip gražiai nugyventi. O 1944 prasidėjo karas. [...] Kai atėjo nacionalizuoti mūsų namo, tai, po teisybe, gal dar kokio metro būtų ir trūkė, bet padarė taip, kad jiem būtų nauda. Sako: kam tokį didelį namą statei? (S14, 81 m., Varėnos raj. sav.)

Aišku, kai kurie dalykai skyrėsi, kad ten prosenelis Amerikoje gyveno, ten irgi ne vienas buvo, kuriam pasisekė, pavyko ten išvažiuot, kitiem gal nepavyko. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)

---

²³⁶ Yurchack, *Everything Was Forever until it Was No More. The Last Soviet Generation*, 158–207.

Kitas pasakojimuose, jau ir tėvų kartos, Amerikos kontekstas – ryšių palaikymas su į JAV pasitraukusiais giminėmis. Viena vertus, tai gija, jungianti su Vakarais, materialieji aspektai, parama, siuntiniai, leidžiantys išsiskirti iš kitų, tokių ryšių neturėjusių. Tačiau kartu ir iš tų ryšių kylantis pavojus, padidintas dėmesys šeimai, ypač jei artimieji užėmė aukštas pareigas. Ryšius su Vakarais norėta pabrėžti ir tais, atvejais, jei dėl jų nukentėta, susirašinėjimai su giminėmis Amerikoje nurodomi kaip pakenkę siekiant užimti aukštesnes pareigas, kaip iliustruoja šios šeimos pokalbis apie močiutės karjerą:

Anūkas: *Tai jūs buvot kandidatė į Aukščiausią Tarybą?* (A15, 36 m., Lazdijų raj. sav.)

Močiutė: *Nu mane ruošė.* (S15, 84 m., Lazdijų raj. sav.)

Mama: *Buvo – jei nebūtų turėjus giminių Amerikoje.* (Š15 šeimos pokalbis, Lazdijų raj. sav.)

Galiausiai Vakarai atsiranda pasakojimuose per „Amerikos balso“ motyvą: su juo susiejamas vidinis pasipriešinimas, nepritarimas sistemai; ypač tai norima pabrėžti šeimose, kurių nariai užėmė aukštesnes pareigas, buvo LKP nariai. Jose tėvų kartos atstovai savo tėvus pamena kaip slapta klausančius „Amerikos balso“, ir šis įvaizdis leidžia šeimą matyti kaip iki galo nesusovietintą. Jei slapta klausė radijo, tai galėjo dėl tokių veiksmų nukentėti. Įdomu, kad „Amerikos balsas“ ir „Laisvosios Europos radijas“ galimai sutapatinami ir tos pačios šeimos pasakojimuose.

Šiame kontekste aktualiausia, kaip daugiasluoksnį Vakarų ir „Amerikos“ įvaizdį sovietmečio kontekste į savo pasakojimą įtraukia anūku karta. JAV matomos per istorijos prizmę: nurodoma į Šaltąjį karą, artimųjų galėtų patirti pavojų dėl ryšių su Vakarais. Taip sureikšminamas pavojus, artimiesiems keliamas sistemos, kurioje žmonės buvo stebimi. Tačiau matyti, kad toks pavojaus susiejimas su artimųjų ryšiais su Amerika visų pirma atsiranda anūkams, turintiems išsamesnių istorijos žinių:

Toks, įdomu, nes ji pati buvo sekama kaip įtartinas asmuo, nes turėjai ryšių su Amerika, – Šaltojo karo metu Amerika buvo numeris vienas priešas. Ir tas toksai, įdomi patirtis. Kad jos visokių artimų daug profesorių buvo įtraukę į tą sekimo sistemą, kompromatais visokiais ir panašiai. (A5, 27 m., Vilnius)

„Amerika“ pasakojimuose atsiranda mąstant apie toje šalyje gyvenusius gimines, atsiųsdavusius tam tikrų daiktų artimiesiems, dėl to galėjusiems

pajusti truputį kitokį pasaulį. Materialiųjų gėrybių, artimųjų gautų iš JAV gyvenančių giminių, motyvas iškyla reflektuojant tėvų kartos prisiminimus:

Tada, atsimenu, pasakojo kažkada, kad iš Amerikos jai atsiuntė batus ir – bet kadangi tai buvo jau du metai nuo tada, kai pranešė, koks jos dydis, tai buvo jau liūdna. Nenuskilo. (A8, 27 m., Vilnius)

Įdomu, kad materialinių ir nematerialinių gėrybių, gaunamų iš svetur, motyvas atsiranda ir Š2 pasakojime. Tik tas „svetur“ – geografiškai arčiau pačių pasakotojų ir iš principo reprezentuoja konceptualią priešpriešą Vakarams. Tačiau sąlytis su tuo, kas keitė ankstyvos vaikystės kasdienybę (o seneliams buvo svarbus materialinės paramos požiūriu), tampa svarbu ir kartos po „lūžio“ atstovui:

Atvažiuodavo toki seniokai su vaikais, keturis mėnesius išbūdavo per vasarą. Pas mus. Keturis mėnesius. Išvažiuodavo, uogų prisirinkdavo, grybų prisimarinuodavo, išvažiuodavo tada Leningradan, rugsėjo pradžioj, rugpjūčio pabaigoj, daugiausia rugsėjį. (S2, 91 m., Ignalinos raj.)

Jie buvo išsilavinę žmonės, gerokai labiau išsilavinę žmonės, negu maniškiai, mano šeima. Ir jie man daug davė. Aš būtent iš vasarotojų – ten atvažiuodavo tokia šeima su dviem paaugliais, tie paaugliai buvo tokie jau gerokai paaugę, – aš iš jų sužinojau, kas yra „Metallica“. (A2, 35 m., Vilnius)

Slapto „Amerikos balso“ klausymosi, kaip savotiškos pasipriešinimo formos, kurią norima pabrėžti artimųjų pasakojimuose, anūkai nereflektuoja. Tą galima susieti su žinių, kas anuomet buvo „Amerikos balsas“ ir kitos radijo stotys, trūkumu. Komunikacinės atminties erdvėje atsirandančios slaptam radijo klausymuisi suteiktos reikšmės čia neatranda aiškiau simboliškas artikuliuojamo, apibrėžiamo atitiktens. Jis gali veikti struktūriniame lygmenyje greta, pavyzdžiui, tikėjimo praktikų kaip priešinimosi ženklų, tačiau neatsirasti kartos po „lūžio“ pasipriešinimo įreikšminimo sistemoje.

Bet kuriuo atveju visos šeimos pasakojimų kontekste Vakarai tampa ta lakia alegorija, apimančia ir pavojų: sovietinėje sistemoje tokie ryšiai su JAV galėjo būti nepageidaujami ar net pavojingi. Pabrėžiamas materialinis geresnių prekių, gautų iš giminių, aspektas. Kartu Vakarai atsiejami nuo istorinio laiko ir suvokiami kaip gan abstrakti vieta, kurioje proseneliai kažkada užsidirbo pinigų, grįžę įsigijo žemės ar namus, vėliau iš jų atimtus.

2.2. Bandytas *suprasti*. Ginkluotas pasipriešinimas

Ginkluoto pasipriešinimo epizodai vyriausiosios kartos gyvenimo istorijoje ir jų atsiradimas anūkų pasakojimuose – vienas sudėtingesnių teminių pjūvių komunikacinės atminties šeimose kontekste. Jis išsiskiria iš bendro konteksto dėl dviejų priežasčių. Pirma, jam skiriama daug dėmesio šeimų pokalbiuose, kai kuriais senelių gyvenimo istorijos atvejais (Š1, Š6) jis reprezentuoja svarbius gyvenimo istorijos posūkius, itin tragiškas patirtis. Vyriausios kartos pasakojimai, kad ir kaip juose vertinama partizanų veikla, kartos po „lūžio“ priimami visų pirma kaip liudininkų pasakojimai, jų autentiškumas nekvestionuojamas – seneliai tikrai susidūrė su partizanų veikla ir jos padarinius, bet jie gali klysti, priskirdami jiems vieną ar kitą reikšmę. Senelių pasakojimuose partizanai figūroja beveik visais atvejais, išskyrus Š8. Net jei seneliai augo mieste, minimos (Š2) išvykos pas gimines į kaimą (ankstyvuojų pokariu miestuose trūko maisto), partizanų įvaizdžiai išnyra kalbantis apie artimus giminaičius ar draugus (Š10, Š13, Š16). Matyti, kad ties šiuo kompleksišku, daugialygiu teminiu pjūviu įžvelgtinos ir kitos strategijos, pavyzdžiui, pateisinimo, jei kartos po „lūžio“ atstovai bando argumentuoti, kodėl senelių karta nurodo neigiamus partizanų kovos bruožus. Šiuo atveju, vėlgi, dirbama tiek su pačių artimųjų partizanų veiklai teikiama *reikšme*, tiek bandant suprasti, kaip vienas ar kitas šeimos narių pasakojimo fragmentas, gyvenimo istorijos posūkis įreikšmintinas šiandien.

Antra priežastis – palyginti daug „dėmesio“ kolektyvinės atminties lygmeniu, kai palaiptai konstruojamas herojinis pasipriešinimo pasakojimas pasitelkiant skirtingo pobūdžio kolektyvinės atminties tarpininkus. Mingailė Jurkutė įžvelgia nuo 2010 m. kylantį bendresnio pobūdžio domėjimąsi partizanų klausimais viešojoje erdvėje. O 2014 m. Rusijos Federacijos agresija ir Krymo aneksija suaktyvino saugumo regione klausimus, įskaitant ir siekį apsaugoti savąją Antrojo pasaulinio karo ir jo baigties atminties versiją²³⁷. Šią temą saugumo studijų tematikos darbuose išsamiai nagrinėjo M. Mälksoo²³⁸.

Galima teigti, kad Lietuvos atveju atminties politikos priemonės suintensyvėjo, partizanų heroizavimas įgijo svarbų dėmenį ne tik reikšminiame lygmenyje apibrėžiant, kas buvo teisingas elgesys okupacijos

---

²³⁷ Dovilė Budryte, Erica Resende, Douglas Becker, „Defending Memory“: Exploring the Relationship Between Mnemonical In/Security and Crisis in Global Politics“, *Interdisciplinary Political Studies* 6, nr. 1 (2020): 5–19.

²³⁸ Maria Mälksoo, „Memory Must Be Defended“: Beyond the Politics of Mnemonical Security“, *Security Dialogue* 46, nr. 3 (2015): 221–237.

pradžioje, bet ir kaip derėtų elgtis agresijai pasikartojus. Trumpai aptarti atminties politikos principai, ryškesni matyti po 2014-ųjų (nors tam tikra forma buvo aktualūs ir anksčiau), iš principo atliepia aukos pasakojimo reikšmes, tačiau greta nukentėjimo įtraukia ir herojišką, pasiaukojamą kovą už laisvę. Šioje disertacijoje, kaip jau minėta, žiūrima veikiau į šių sprendimų kontekste konstruojamas reikšmes.

Pokario atmintis – tiek prisiminimo procesas šeimai kalbantis, tiek liudininkų, bandančių prisiminti sudėtingą gyvenimą erdvėje, kurioje veikė partizanai, atveria platesnius klausimus apie moralinius pasirinkimus ginkluoto pasipriešinimo/partizaninio karo (čia galima gilesnė diskusija dėl terminų, bet tai kiek peržengtų šio darbo ribas) kontekste. Tai ne tik svarstymai dėl teisingos kovos su okupantais būdų, bet ir kiti pasirinkimai, kaip reaguoti – ar eiti į kovą, ją remti, ar likti atokiau. Minėtosios kolektyvinio lygmens gairės, koks elgesys buvo teisingas ir koku galima didžiuotis, ant kitų būdų, kaip būtų reikėję reaguoti ir elgtis pokariu, užmeta kolaboravimo šešėlį. Kyla ir klausimų apie veikėjus, vaidmenis: kas buvo *kiti* žmonės šios partizanų kovos kontekste, greta kovotojų ir juos rėmusių? Taigi ten, kur senelių ar prosenelių pasakojimuose apie pokarį atsiranda kraujo praliejimo momentų, suklūstama bandant suvokti, kokioje pusėje buvo ir kaip elgėsi artimieji.

Kaip jau minėta, ginkluotas priešinimasis okupantui užima svarbią vietą ir kitų valstybių struktūrinio lygmens atmintyje; tačiau pasipriešinimas nėra vienareikšmis, su juo susiję oficialieji pasakojimai yra permastomi, perinterpretuojami²³⁹. Lietuvos atveju kolektyvinės atminties lygmeniu galima išvelgti vis nuosekliau kuriamą herojinį pasakojimą, vietomis įgyjantį ir mito bruožų: partizanai regimi kaip kovotojai už laisvę, jų figūros tarsi atitrūksta nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos – pokario konteksto, tampa bendresniu kovos už laisvę simboliu, o „miško brolių“ sąvoka įgyja bendresnę – „visų mūsų brolių“ – reikšmę. Kita vertus, kolektyviniu lygmeniu partizanas, laisvės kovotojas, įgyja vis aiškesnių, žmogiškų bruožų, gali būti dvejojantis, bijantis, bet siekiantis laisvės. Prie šio proceso prisideda partizanų dienoraščių, prisiminimų leidyba, dokumentinių filmų kūrimas ir sklaida, taip pat istoriografijos darbai, kurių objektais tampa ir iki tol parašėse likusios istorijos studijos²⁴⁰, pavyzdžiui, nagrinėjančios moterų

---

²³⁹ Gildea, „Myth, Memory and Policy“, 59–75.

²⁴⁰ Marius Ėmužis, *Partizanė. Monika Alūzaitė – moteris laisvės kovose* (Vilnius: Baltos lankos, 2020).

partizanų veiklą. Tačiau partizanas išlieka kariu, kovojusiu už ilgainiui atkurta nepriklausomą valstybę.

Atsižvelgdami į kolektyvinio lygmens herojinį ginkluoto pasipriešinimo pasakojimą ir jo sugestijuojamas priešpriešas, kuomet herojai, partizanai priešpastatomi okupantui ir jo talkininkams, laisvės siekimas priešpastatomas žiauriam numalšinimui, bandydami šiose priešpriešose suvokti, kur atsiranda senelių ar prosenelių, gyvenusių tuo laiku, patirtys, susiduria su gerai neartikuliuotu, bet glūdinčiu kolaboravimo šešėliu. Jei seneliai prisimindami aktyviai neišreiškia paramos partizanams, ar tai reiškia, kad artimieji buvo toje kitoje, okupantą rėmusioje pusėje? Reikšmių lygmenyje karta po „lūžio“ pakliūva į savotiškus spąstus. Struktūrinio lygmens reikšmės verčia rinktis tarp tų, kurie elgėsi teisingai – išėjo į mišką ir rėmė išėjusius, – ir tų „kitų“ – okupantų ir jų šalininkų. O senelių pasakojimuose atsirandantys susidūrimo su ginkluotoju pasipriešinimu epizodai įtraukia daug skirtingų veikėjų, šalių, situacijų, dilemų. Bandant suprasti, kas buvo kas, tampa nebeaišku, o gal ir patys vaidmenys keitėsi laikui bėgant.

Herojinis pasakojimas apie partizanus, besipriešinusius ginklu, nėra fiksuotas, nekintamas ar vienintelis – jis permąstomas. Susiduriama su priešprieša – bandymais kvestionuoti partizano-herojaus paveikslą, visų pirma su platesnio pobūdžio reakcija į šiuos bandymus, įskaitant grožinės literatūros kūrinius (Ivaškevičiaus *Žali*), istoriografijos darbus (visų pirma Pociaus knyga *Kita mėnulio pusė*, joje nagrinėjama partizanų santykio su kolaborantais, baudžiamųjų operacijų problematika), publicistų pareiškimus (Rūtos Vanagaitės viešojoje erdvėje skelbta informacija apie partizanų vado Adolfo Ramanausko-Vanago ryšius su KGB bei neaiškia praeitį Holokausto kontekste), sprendimus dėl Lukiškių aikštės memorialo. Tai rodo egzistuojant, Olicko žodžiais tariant, įjautrinančią²⁴¹ atmintį. Be to, partizanų atmintis plačiąja prasme, ar „istorinė atmintis“, laikoma principinio puolimo objektu – priešišku šalių propagandos taikiniu, informacinio karo objektu²⁴². Tyrėjai pastebi bendresnio pobūdžio atminties saugumizavimo tendenciją Vidurio ir Rytų Europos regione, sieja tai su ontologinio nesaugumo fenomenu²⁴³. Pasakojimų lygmeniu matyti, kad toks sugrėsminimas prisideda prie tolesnio herojinio pasakojimo vystymosi: vėl puolama, reikia ginti, šįkart – partizanų atminimą.

---

²⁴¹ Olick, „Collective Memory: the Two“, 33.

²⁴² Andrius Vaišnys et al., „Rusijos propaganda: analizė, įvertinimas, rekomendacijos“, 2017 Research report

https://www.eesc.lt/uploads/news/id987/RESC%20monografija_propaganda.pdf.

²⁴³ Budryte, Resende, Becker, „Defending Memory“: Exploring“, 5–19.

Šie aspektai svarbūs bandant suvokti jaunosios kartos strategiją, kai bandoma integruoti reikšmes, atkeliaujančias iš senelių kartos atstovų, gyvenusių ginkluotojo pasipriešinimo kontekste ar savo prisiminimuose nurodžiusių į partizanų veiklą, pasakojimų ir to, kaip sugestijuojama prisiminti struktūriniame lygmenyje. Kaip matyti, dar pačių senelių pasakojime, siekiant sugretinti skausmingas Pokario patirtis ir herojinį pasakojimą apie partizanus, pasitelkiama periodizavimo strategija – bandoma atsispirti nuo istorikų pasitelkiamos (tik pastarojoje skiriami ne du, o trys etapai), įvardijant „gerus“ partizanus, pasipriešinimo pradžioje kovojusius iš idėjos, patriotizmo, ir blogus, kurių veiksmai vėliau perėjo į banditizmą. Panašiai periodizaciją pasitelkia ir anūkai, tik šie veikia linkę išryškinti motyvų eiti „į mišką“ skirtumus, egzistavusius skirtingu metu:

Čia todėl, kad jau buvo kita karta partizanų, nebuvo tie karininkai, kurie jau jie kaip Ramanauskas, kurie vadovavo, – jie nepropagavo visokių žudynių, o buvo visokie kaimo bernai, kurie, (kaimynų) mergaitės žino, kad kaimo vyrai nužudė jų tėvą ir motiną. (S15, 84 m., Lazdijų raj. sav.)

Gerai, smagu, buvo žmonės, kurie buvo tautiški, pasišventę, kurie ėjo į mišką tam, kad ginti. Išvis apskritai tai yra unikalus pasipriešinimas iš miško tokiai didybei kaip Rusija. Bet kai paklausai močiutės, į ką tas partizanavimas virto vėlesniais metais, – į kažkokias banditizmo apraiškas. (A15, 36 m., Lazdijų raj. sav.)

Trečiajai kartai partizanų kovos reikšmes, ateinančias iš skirtingų atminties lygmenų, sugretinti leidžia ir *skirtingų geografinių vietovių* motyvas. Taip pat jis leidžia per daug nenutolti nuo herojinio pasakojimo, bet į patriotiškos kovos už laisvę paveikslą įterpti ir tai, kad kai kuriose vietovėse nukentėjo nekalti vietiniai žmonės:

Kada mes matėm nužudytus pažįstamus žmones, mes kitaip reagavom į tą. Ir jau atėjo laikas, kada tiesiog laukėm, kada tas judėjimas pasibaigs. Jų buvo mažyn, bet jie buvo žiauresni į galą. Iš pradžių dar ne taip. (S12, 90 m., Šiaulių raj. sav.)

Man atrodo, kad tame krašte jiems tiesiog sudėtinga buvo ir tame krašte žudymų ir plėšimų nemažai buvo. Kaip močiutė sakė, kaimo žmonės labiau nukentėjo: jie turėjo partizanus išmaitinti. Ir į mišką eidavo žmonės... tai nėra vienareikšmiškas man tas dalykas. (A12, 28 m., Šiaulių raj. sav.)

Ginkluotojo pasipriešinimo p̄jūvio atveju anūkai nekvestionuoja senelių paminētų neigiamų partizaninio pasipriešinimo aspektų (taip pat ir nuorodų į pralietą „paprastų gyventojų“ kraują), seneliai regimi kaip liudininkai: jie patyrė sunkų laikotarpį, jų patirtys priimamos kaip liudijimai apie Pokarį. Senelių pasakojimai kartai po „lūžio“ išplečia aukos sampratą. Aukos yra ne tik partizanai ar jų rėmėjai, kuriems grėsė ir buvo pritaikytos represijos, bet ir žmonės, tiesiog atsidūrę ginkluoto pasipriešinimo kontekste ir nukentėję nuo šios kovos būdų. Patys būdai kartos po „lūžio“ legitimuojami kaip neišvengiami:

Partizanai. Naktį ateina, langan bar bar bar, lašinių duok, apsiaut, apsilikt. Tai mano tėvukas batus turėdavo ir slėpdavo. Iš padangų batus padarydavo, tai tokių neimdavo. Ir tiek. (S2, 91 m., Ignalinos raj. sav.)

Aš pilnai suprantu, kad gali būti tokių žmonių, kurie jaučia nuoskaudą partizanų atžvilgiu. Visokių, ateina, paima batus ten, ar ateina, priverčia mėsą atiduot. Tai... Štai niekas niekad nesakė, kad ar vieni, ar kiti labai blogi. Aš manau, nesikoncentravo žmonės į tai, tiesiog bandė išgyvent, nuleista galva, pasilaikant kažkokias vertybes sau, ir tiek. (A2, 35 m., Vilnius)

Anūkai, integruodami senelių kaip laikotarpio liudininkų patirtis į tai, ką herojinis pasakojimas liudija kolektyvinės atminties lygmeniu, kvestionuoja reikšmę, partizanų kovai teikiamą senelių: kaip liudininkai jie gali klysti dėl platesnės pasipriešinimo reikšmės. Kiek paprastesnio, lengvesnio integravimo reikalaujantys artimųjų liudijimai apie „atėjimą ir daiktų paėmimą“ į trečiosios kartos sampratą atkeliauja kaip neišvengiami. Šis partizanų elgesys suvokiamas mąstant apie platesnio pobūdžio kovos tikslą – Nepriklausomybės atkūrimą. „Redaguodami“ reikšmes senelių pasakojimuose, anūkai juos papildo. Pavyzdžiui, nurodoma, jog seneliai ar proseneliai *anuomet* atiduodami daiktus suvokė gilesnę tokio veiksmo reikšmę – jie padėjo kovojusiems su priešu:

Jie paliko vieną karvę, vieną arklį – tiek, kiek šeimai reikalinga, kiaulę paliko. Dieve, mama verkė, sako: palaukit, kol vyras grįš, aš dabar viena. Bet nieko jie nesakė, prisipylė, ten daug buvo grūdų – javų, kviečių, – susipylė į maišą, į vežimą. Ir sakė: parą laiko prašau tylėt kaip žuvis, nes kitaip bus blogai jums ir... (S5, 79 m., Vilnius)

Kad ir mano močiutė ta pati. Kai vakar pasakojo, atėjo partizanai, išsivedė visus arklius, visas karves. Ir nėra taip, kad močiutė pyksta ant tų partizanų,

nes suprato, kad tai yra būtinybė. Bet yra tokių žmonių, kurie tai daro, ir jie turi teisę, pykti. (A5, 27 m., Vilnius)

Žinios, ateinančios iš kitur, papildomi šaltiniai, suteikiantys informacijos apie praeitį ir leidžiantys patvirtinti, kad seneliai neklydo prisimindami neigiamus partizanų veiklos aspektus, nebeatsiejami nuo kartos po „lūžio“ pasakojimo. Visų pirma, žinių šaltiniais tampa mokyklos mokytojai, figūra, kurios santykis su tuo, kaip reikėtų prisiminti ginkluotąjį pasipriešinimą, vertinamas kaip autoritetingas. Jie pasirodo būtent pasakojimo apie ginkluotąjį pasipriešinimą kontekste, kai reikia paremti senelių prisiminimus; kitais atvejais mokytojų paveikslas tampa daug labiau miglotas. Mokytojai suvokiami kaip faktinių žinių, istoriografijos ir žmogiškojo supratimo, gebėjimo į mokymo procesą įtraukti skirtingo pobūdžio patirtis mediatoriai:

Sakyčiau, istorijos mokytojas auklėtojas buvo, jis mėgdavo dialogus, ilgai kalbėdavo; jis irgi, jo žinutė buvo: kritiškai mąstykit, iš visų pusių. Tiesiog. Nieko nebuvo radikalaus nei į vieną, nei į kitą pusę. Tiesiog toks – kai kalbat apie tuos partizanus, jis lygiai tą patį sakė. (A14, 25 m., Varėnos raj.)

Vieną iš prosenelės tų brolių, kuri kaip kvietė į mišką ir jisai atsisakė tą daryti, tai pradžioj buvo toks išpėjimas, kad nušovė šunį jo mylimą, o paskui jau jį ir patį nušovė [...]. Tai iš esmės, paskui kada mokykloj mokiausi, istorijos mokytojas irgi labai dvilypiškai į tai žiūrėjo. (A11, 33 m., Vilnius)

Didžiausia priešprieša justu tose pasakojimų vietose, kur iš komunikacinės atminties lygmens ateinantis *ne okupanto* kraujo praliejimo motyvas susiduria su *kovos už laisvę* motyvu, ateinančiu iš herojinio kolektyvinio lygmens pasakojimo: sudėtinga priimti herojų, kurio rankos suteptos. Kraujo praliejimas neatsiejamas nuo dvejonės, jog ne visos nekonvencinės kovos priemonės, kitais atvejais pateisinamos, kraujo praliejimo atveju nekelia klausimų. Čia atsiranda mąstymas teisingo ar neteisingo kovos būdo kategorijomis, atsiranda svarstymai apie pakankamas priežastis žudyti įtariamuosius kolaboravimu ar simpatizavusius priešui ir jų ribas:

Susirinko jaunimas į šokius. Mano brolis jaunesnis buvo, kaip tik šešiolikos metų. Prašo tėvo: leisk į šokius, į miestelį, septyni kilometrai. Nu, dar paspėsi, šešiolika metų – prisišoksi. Tasai Starkus padarė labai stiprų, galingą sprogmenį ir pats pasakė, kaip aš padariau, kaip ten dariau, – buvo stiprus. Ir į šitą šokių salę įmetė tą sprogmenį. Nu ten buvo žiauru, nėra ką sakyti. (S1, 90 m., Šiaulių raj. sav.)

Tai, ką aš girdėjau anksčiau, atrodydavo – gal mano šeimos ir giminė prisikuria tų istorijų, gal jie tikrai buvo kolaborantai ir juos ten puolė, dėl to jie sako, kad viskas blogai. Bet ilginiui susidariau įspūdį, kad buvo visko, ir ten priešasčių atrinkti, buvo pakankamų priešasčių šeimai išžudyti ar ne. Tikriausiai nėra pakankamų priešasčių. (A12, 28 m., Šiaulių raj.)

Nors nėra aiškaus kolaboravimo pokariu (kaip ir vėlesniais laikotarpiais) apibrėžimo, jaučiamas ne iki galo išplėtotas kolaboravimo su okupantu ir nepritarimo partizanų veiklai klausimas, verčiantis permąstyti ir artimųjų vietą svarstant, kas buvo tie žmonės, kurie partizanų nerėmė. Čia struktūrinio lygmens pasakojimas nepadedą. „Arba / arba“ skirtis tarp partizanų/rėmėjų vienoje pusėje ir okupantų / talkininkų – kitoje savaime neleidžia įsiterpti kitiems galimiems vaidmenims. Senelių pasakojimuose atsiranda dvejonų, užuominų, kad tie patys žmonės galėjo ir išduoti, ir remti, o struktūrinio lygmens sugestijuojamos griežtos skirtys ir mažai išartikuliuota okupantų rėmėjų reikšmė verčia dvejoti, o kiek ir kokių vaidmenų iš tiesų dar buvo partizaninio karo kontekste ir kur „sutalpinti“ artimųjų patirtis.

Matyti, kad šeimos pokalbiuose ginkluotojo pasipriešinimo klausimais jaučiamas kitų pokalbio dalyvių paramos siekis. Seneliai tampa atviresni pasakodami, drąsiau kvestionuoja partizanų veiksmus ir jų kovos reikšmę bendruomenės kontekste, jei vaikai ar anūkai išreiškia pritarimą ar bent neprieštarimą, kaip Š15 atveju:

Mama: Tai manęs dar nebuvo, bet aš žinojau – kokie 1956 turbūt. Buvo tie kolūkiai, jau tvėrėsi.

Anūkas: Iš partizanų tokie banditai išaugo?

Močiutė: Nu taip, buvo daug priėjusių kaimo bernų...

Anūkas: Neturėjusių ką veikt.

Močiutė: Ir atsikersydavo ten už kažką tai. Tai nepaklausė jo, tai nepaskolino. Tikrai taip buvo ir kada nors istorijoj išaiškės. (Š15 pokalbis, Lazdijų raj.)

Kartos po „lūžio“ pasitelkiama bandymo suprasti strategija leidžia patį ginkluotąjį pasipriešinimą matyti kaip nekonvencinę kovą pasitelkiant tokias technikas kaip sabotazas, grasinimai, nusavinimai ir kitos. Matydami partizanų kovų liudininkus kaip aukas, žmones, kurie irgi kentėjo, anūkai išplečia siaurą aukos sampratą, formuojamą struktūrinio lygmens herojinio pasakojimo. Savo požiūrį laikydami objektyviu, seneliams pasakojant jie pabrėžia turintys žinių iš kitų šaltinių – pavyzdžiui, mokyklinio ugdymo. Supratimo strategija leidžia anūkams sujungti senelių liudijimus ir tai, ką

siūlo kolektyvinis lygmuo. Bandytas suprasti nereikalauja pasmerkti partizanų ar nureikšminti jų kovos idealų – tiesiog leidžia priimti skirtingas, sudėtingas patirtis partizaninio karo kontekste. Jis nepasitarnauja stiprinant herojinį pasakojimą, bet sudėtingame okupacijos pradžios, pokario kontekste leidžia pamatyti daugiau pasirinkimų ir vaidmenų. Jis lemia ir aktyvų siekį išsiaiškinti, geriau suprasti anuometinį žmonių būvį partizaninio karo kontekste. Ši strategija atskleidžia ir bendresnio pobūdžio iššūkius, susijusius su struktūriniame lygmenyje konstruojamo partizano – herojiškos kovos dalyvio – įvaizdžio priėmimą laikotarpio liudininkų, jų vaikų ir anūkų – kartos po „lūžio“ atstovų praeities įreikšminimo sistemose.

2.3. Pateisinimas

Pateisinimo – nureikšminant, nesureikšminant ir kitais šioje dalyje pristatomais būdais – strategija pasitelkiama tuomet, jei artimųjų nupasakotos patirtys nepatogios – nesutampa su struktūruojančio kolektyvinės atminties lygmens siūlomomis teisingo, tinkamo elgesio okupacinio režimo metu, reikšmėmis.

2.3.1. Aukštos senelių pareigos

Šiuo atveju, remiantis senelių gyvenimo istorijomis, įtraukiamos skirtingo pobūdžio artimųjų įvairiais sovietmečio etapais eitos pareigos – tiek „centrinis“ (LKP CK aplinka, Ministrų Tarybos aplinka, svarbesni švietimo, sveikatos sistemų darbuotojai), tiek regionų lygmuo (rajono deputatai, mokyklos direktoriai, kolūkio pirmininkai ir jų šeimos nariai), institutų ar respublikinio masto įstaigų mokslo darbuotojai. Čia vėlgi svarbu paminėti, kad senelių karta, konstruodama savo pasakojimo epizodus, susijusius su profesine karjera, užimtomis pareigomis, taip pat diskutuoja su struktūrinio ar kolektyvinio lygmens prasmėmis, jų pasakojimas jau konstruojamas kolektyvinio lygmens siūlomų praeities reikšmių kontekste. Pavyzdžiui, pabrėžiama, kad pavyko sėkmingai dirbti, siekti karjeros neįstojus į partiją. Jei į partiją įstota, senelių kartos atstovų nurodomi neišvengiamumo ar noro pasiekti užsibrėžtų profesinių tikslų motyvai. Galima išvelgti už „gerų pareigų“ ir partiškumo glūdinį kaltės motyvą – jis nėra aiškiai apibrėžtas, tačiau sukelia poreikį pasiteisinti dėl sėkmės laikotarpiu, kuriuo kiti žmonės galbūt nukentėjo:

Žinau, kad mane spaudė stot į partiją. Nu, norint išsilaikyt tose pareigose, lyg ir, atseit, reikėjo būt partiniu. Tai beveik stebuklingai išėjo, nes aš buvau

[...] viršininkas, formaliai, reiškia, respublikinė organizacija. Tai čia Melioracijos ministerijos sistemoj, reiškia, daugiau kaip 10 metų, bet buvau nepartinis. (S3, 82 m., Vilnius)

O paskui jau norėjau, kad biškį įsitvirtyt, ir tik tada jau galvojau, kad pirmiausia reikia mokytis. [...] Ir dirbdama čia, prikalbinta labai jau, įstojau į partiją, patapau pavaduotoja ugdymui, ugdymo reikalams, vietoj Č. Nu va, du metus pradirbau, dar iki to laiko buvau profsajungos pirmininkė, paskui pavaduotoja, o tada – užklasinio darbo organizatorė. (S16, 84 m., Lazdijų raj.)

Pareigų pervadinimas ar nepaminėjimas

Anūikai senelių pasakojimuose profesinei karjerai, svarbioms vietos ar centrinio lygmens pareigoms teikiamas reikšmes bando keliais skirtingais būdais integruoti su kolektyvinio lygmens sugestijuojamomis reikšmėmis. Artimųjų narystė LKP nėra patogi patirtis – jau vien dėl to, kad patys seneliai, apie ją kalbėdami, bando pasiteisinti. Partijos įvaizdis kelia bendresnių asociacijų su okupacinio režimo valdymu. Laikotarpiu tarsi praranda reikšmę: matyti, kad partiškumas kelia neigiamų asociacijų nepriklausomai nuo to, ar atsiranda pokariu, ar vėlesniu metu. Atsirandančios sąsajos, asociacijos peržengia asmenines senelio partinio patirtis, faktinę veiklą ir pasirinkimus (kurių, kaip matyti iš pokalbių, anūkų kartos atstovai gerai nežino) ir tampa panoramiškesniu vaizdu, sudaromu iš valdžios priimtų sprendimų, sukėlusių kančią kitiems žmonėms. Nors senelių veikla partinėse struktūrose nesutampa, su, pavyzdžiui, trėmimų metu, tačiau jaunosios kartos žinių lygmeniu abu dalykai susipina. Partija tampa ir grėsmingu, ir nepatogiu simboliu, ir, dirbant atminties darbą, karta po „lūžio“ bando išvengti artimųjų sąsajų su juo. Atgarsių atsiranda seneliams minint bendresnio pobūdžio dvilypį gyvenimą, žmonių gyventą sovietmečiu:

Nu ir paskui draugai tie, labai gabūs, – jisai pakliuvo su, jisai partijoj buvo. Tris metus sukosi, sukosi. Sako: žinai, vėl man atėjo tos anketos, anketą duoda, ale aš turėjau, turėjau, ale kur aš čia padėjau... Bet paskui mato, kad nieko čia nebus. Geriau vyras kad buvo, negu kad kokį kitą. (S10, 94 m., Vilnius)

Nežinau, bet vėliau bent jau minėjo, kad gyveno tokio dvilypio gyvenimo. Kad turėjai apsimitinėti, turėjai meluoti, turėjai kažkaip prisitaikyti, kad tavęs nesugautų, kad vaikų nenuskriaustų, kad galėtum išlikti. (A10, 17 m., Vilnius)

Panašiai siejosi ir bendras kolūkio pirmininko figūra, jos reikšmė, siūloma struktūrinio lygmens ir senelio patirtys einant šias pareigas. Priverstinė kolektyvizacija, kuriai dėmesio skiriama mokyklos istorijos ugdyje, ryšys su vykdytomis represijomis, išbuožinimu ir tremtimis, – buvimas kolūkio pirmininku siejamas su lojalumu, palankumu okupaciniam režimui, taigi ir netiesiogiai jo vykdytomis represijoms. Kita vertus, neteislingumo, ydingumo sąsajos su kolūkiais matyti ir iš materialių praeities reprezentacijų: jei po 1990-ųjų nuspręsta kolūkius sugriauti, vadinasi, ir jie patys, ir kolūkių darbą organizavusieji priklauso blogam režimui. Sudėtingas kolektyvizacijos kontekstas ir tai, kad žmonės nukentėjo, buvo ištremti, persekiojami ar susidūrė su kitomis kliūtimis, prarado savo žemę, buvo verčiami sunkiai dirbti be atlygio susiduria su artimaisiais ir verčia sudvejoti, kokią reikšmę reikėtų teikti šiam šeimos narių praeities etapui. Aiškios kolektyvizacijos procesų ribos anūkų kartai nebūtinai yra žinomos, todėl nėra tikrumo, ar dėl artimųjų veiklos žmonės nukentėjo, ar ne.

Kad atminties darbas kelia įtampą, iliustruotų ir bandymas senelio veiklą pavadinti kiek kitaip, bendresniu žodžiu (pavyzdžiui, neutralėsiu), ieškoti pateisinimo arba pasakojant išvis neminėti, pamiršti. Dviejų šeimų vyriausios ir jaunosios kartų pavyzdžiai iliustruoja, kaip artimojo pirmininkavimas kolūkiuose kartos po „lūžio“ pasakojime įgyja kitą, bendresnio pobūdžio, reikšmę – tiesiog užsiiminėjo „visuomenine veikla“. Klaidinga šią strategiją priskirti tiesiog ribotoms anūkų kartos žinioms apie tai, kas buvo kolūkių pirmininkai. Iš tolesnių pasakojimo epizodų, kuomet bandoma apibendrintai pažvelgti į laikotarpį iki „lūžio“, matyti, kad kolektyvizacijos procesas suvokiamas kaip daug žalos sukėlęs etapas:

Paskui grįžo ir vėl kolūkin. Pradirbo aštuoniolika metų [...] kolūkio, Tarybinio ūkio direktoriumi. (S7, 93 m., Elektrėnų sav.)

Prisimenu daugiau, kaip senelis tą savo visuomeninę veiklą pradėjo vykdyti, daugiau [...] ir kituose miestuose.

[...]

Man buvo suformuotas suvokimas, kad apskritai jie darė didelę žalą ne tik psichologiškai, bet tas visas protų nutekinimas, ten ta visa priespauda, tie visi kolūkiai – žmonės priversti dirbti, kažką, ko galbūt nenorėtų šiaip. Tas fizinis toks aspektas. (A7, 28 m., Vilnius)

Nepatogus susidūrimas su kolektyvinio lygmens prasmėmis, ne itin gerai artikuliuotomis (nėra aiškiai apibrėžta, kas ir koku laipsniu buvo kalti nukentėjus žmonėms), verčia anūkus ieškoti būdų pateisinti artimųjų veiklą

dalyvaujant su valdymu susijusiose struktūrose. Atsiranda siekiai kiek nureikšminti artimųjų profesinius, karjeros pasirinkimus – matyti kaip įprastą darbą, jokiū būdu ne kaip priklausymą išskirtinių privilegijų turinčiai žmonių grupei. Kitos pateisinimo formos – kitų senelio bruožų, gebėjimų ir dorybių iškėlimas bandant darbinę veiklą pamatyti kaip bandymą reformuoti ydingą sistemą, taip pat nuorodos, kad sutarta su žmonėmis, kad senelių aplinka, kolegos, pažįstami turi aukštą statusą vietos bendruomenės kontekste.

Trečiosios kartos pasakojime svarbu ir tai, kaip patys artimieji suprato ir apibūdino savo pareigas, kuriuo gyvenimo etapu dirbo ir kiek ilgai. Pareigos, susijusios su saugumo struktūromis, verčia nuosekliau apmąstyti, kokią reikšmę teikti tai darbinei veiklai. Pavyzdžiui, močiutės pasakojime įvardijamas darbas komisijose, kuriose buvo atrinkinėjami KGB darbuotojai, anūko sampratoje išvirsta į darbovietės pavadinimo įvardijimą, bet ne detalesnį apibūdinimą, ką veikė artimoji:

Mane pakvietė papildomai laikinai dirbti Vidaus reikalų ministerijoje, pusei etato. Žodžiu, užsidirbti pinigų, ten irgi daugiau mokėjo, žinai. Tenai, reiškia, reikėdavo, irgi į miliciją tada buvo, ir eidavo į KGB [...]. Irgi, kaip ekspertas, žiūrėti, ar tinka. Ateina jau su pageidavimu, daleiskim, į KGB. KGB daugiausiai vienareikšmiai visi eidavo baigę aukštąjį mokslą. (S5, 79 m., Vilnius)

Ir toj vidaus reikalų ministerijoje, kai ten dirbo, minėjo... (A5, 27 m., Vilnius)

Gebėjimai, žinios, įgūdžiai keisti ydingą tvarką

Svarbiu pateisinančiuoju kartos po „lūžio“ argumentu tampa artimųjų gabumai, gebėjimai, įgūdžiai, reikiami norint eiti vadovaujamas ar kitokio pobūdžio aukštas, bet kartu nepatogias pareigas. Jei senelis ar močiutė turėjo reikiamų gebėjimų ir charakterio savybių, tuomet reikėjo ir jomis pasinaudoti, tai užtikrino, kad jie dirbo gerai, – tai irgi savaip legitimuoja jų veiklą ar statusą. Greta gebėjimų vadovauti, svarbios ir bendresnės socialumo, bendravimo savybės, gebėjimai suprasti žmones. Jei artimieji buvo, pavyzdžiui, rajono deputatai, kaip Š15 atveju, šie pasiekimai priskiriami specifinėms būdo savybėms – visuomeniškumui, gebėjimui bendrauti ir rūpintis žmonėmis. Nurodomos net ir šiandieninės artimųjų savybės – jos tarsi liudija tai, kokie seneliai buvo darbuotojai ir kaip pareigos leido jiems realizuoti save:

Ji buvo visuomenininkė, ir natūralu turbūt, tokie žmonės – jie, ką žinau, natūralu... nemanau, kad natūralu, buvo visokių tuo metu. Bet žinant jos tokį

užsidegimą visiems tiems reikalams ir visuomeninei veiklai, bendravimui su žmonėmis – kas iki dabar tęsiasi čia, – tai manau, kad tuo metu buvo toks kelias jos. (A15, 36 m., Lazdijų raj. sav.)

Gabumai siejasi ir su gebėjimu ir noru keisti ydingą, blogą sistemą. Seneliai, sėkmingai ėję svarbias vietas ar valstybinės reikšmės pareigas, čia pat gerai matė ir suprato sovietinės sistemos ydas. Kartais po „lūžio“ tampa svarbu, jog artimieji žinojo, kad sistema veikia blogai, ir turėjo intenciją ją kaip nors keisti, gerinti, reformuoti. Kitaip tariant, buvimas viduje leido ją nors truputį pagerinti: nepasiduoti formaliems įpareigojimams, įlieti bent kiek vertybių, atlikti savo darbą gerai, bet galbūt kitaip, nei reikalauja aukštesnė valdžia. Tas siekis pagerinti, reformuoti kartu užtikrina ir tai, kad artimieji iš esmės oponavo, *nepritarė* sistemai:

O jis tai žinojo, kad bulvės taip neaugs, tai sodindavo tik pakraštį, o paskui – normaliai vagom, ir kai atvažiuodavo inspektoriai žiūrėti, ar teisingai bulvės susodintos, tai labai džiaugdavosi, kad teisingai. Pats sakė: iš kraštų sodindavom tų kukurūzų, o vidury – ką reikia, nes neužaugdavo pas mus tie kukurūzai. (A4, 33 m., Vilnius)

Draugiškiems teismams priklausė. Kad baigė veterinarijos studijas, tada ji išsiuntė į Ukmergės rajoną dirbti kolūkyje. Tai pasakė tą situaciją, kad tie penkmečio planai buvo neefektyvūs, buvo daug sukčiavimo atvejų, kad daugiau karvių ar kažko kito daroma, kad pasiektą lygį numatyta. (A9, 19 m., Vilnius)

Welzeris vienoje savo studijoje pažymi, jog nacių metu gyvenusiųjų anūkai linkę idealizuoti ir heroizuoti savo senelių veiklą ir nuostatas režimo atžvilgiu – matyti artimuosius kaip nepritarusius režimui, net rizikavusius gelbėti pasmerktuosius²⁴⁴. Lietuvoje anūkams reflektuojant sėkmingas darbinės senelių veiklas, siekio idealizuoti nematytume. Tačiau anūkų kartos atstovai senelius, jei jau tie buvo sistemos viduje, mato kaip tuos, kurie dirbo ir gerino būklę. Tiesa, tiriant Lietuvą reikėtų atsizvelgti ir į gyvenimo etapą, kurį artimieji gyveno okupacinio režimo sąlygomis ir į pačių režimų skirtumus: Vokietijos šeimų atveju kalbama maždaug apie dvylika metų, o Lietuvos atveju kartos po „lūžio“ seneliai visą savo darbinę patirtį sukaupė sovietmečiu. Tačiau pasitelkti Welzerio tyrimų patirtis aktualu dėl to, kad objektas yra būtent anūkų permąstymai susidūrus su artimųjų patirtimis ir

---

²⁴⁴ Welzer, „Re-narrations. How Pasts“, 7–10.

juos pasiekiančiomis iš struktūruojančio atminties lygmens praeities versijomis – tuo, kaip buvusį režimą reikėtų prisiminti.

Aukštas pareigas ėję seneliai matomi kaip žmonės, tas pareigas ėję dėl savo gabumų, žinių, gebėjimų, tačiau jomis nesinaudoję blogiems tikslams, padėję aplinkiniams ir, kiek leido galimybės, bandę keisti ydingą sistemą bent toje srityje, kurioje dirba, – jei ne tiesioginiais veiksmais, tai bent griežtomis vertybinėmis nuostatomis, nebijomomis parodyti. Tai ne išimtinis idealizavimas ar heroizavimas, veikiau tam tikrų savybių išryškinimas ar priskyrimas, siekiant pateisinti „nepatogią“ veiklą.

Senelių padėties nesureikšminimas ar nureikšminimas

Greta pateisinimų, susijusių su tam tikra aktyvia veikla, liudijančią senelių gyvenimą buvus dorą ir teisingą, atsiranda ir pasyvesnis pateisinimas – jų padėties sovietmečiu nesureikšminimas, net veiklos nureikšminimas. Nesureikšminimas – tai būdas atsiriboti nuo išsamesnės analizės bandant suprasti, kokią veiklą vykdė artimieji, koks anuomet buvo jų statusas. Pasakojime lyg ir trumpai apžvelgiama profesinė veikla, tačiau ji pranyksta bendrame kontekste akcentuojant kitus gyvenimo istorijos etapus – vaikystė ar jaunystė, mokykla, studijos, šeimos santykiai. Prie pareigų gali būti grįžtama, bet ne pačių trečiosios kartos atstovų intencija. Tokiu atveju, siekiant nesureikšminti, pareigos neįvardijamos arba įvardijamos miglotai, netiksliai. Tai skirtusi nuo anksčiau minėto kitokio pavadinimo suteikimo – svarbus ir tonas, kuriuo pasakojama, ir kalbinės išraiškos priemonės. Anūkų pasakojime atsirandanti nureikšminimą galima sieti ir su pačių artimųjų minėtais gyvenimo bruožais, nesipelnymo, materialinės naudos neturėjimo motyvais:

Mes, kaip sakydavo, mano bendradarbės – a, tavo vyras CK dirba. Algos tai mažos buvo. Sekretorių, skyrių vedėjų – taip. Čia yra kitos algos. (S14, 81 m., Varėnos raj. sav.)

Nebuvo kažkokie labai dideli ponai. Man tai nebuvo susidaręs įspūdis, kad čia labai geros pareigos. Ta prasme neblogos, gal aukščiau vidurio, bet tai nėra kažkoks ten elitas. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)

Santykis su kitais žmonėmis, pagalba ir įvertinimas

Moralinės vertybės, kuriomis vadovavosi artimieji, taip pat pasitelkiamos kaip būdai pateisinti jų pareigas. Gerosios savybės tų, kurie tas pareigas ėjo, integralumas tada ir po „lūžio“ – sėkminga senelių karjera tiek sovietmečiu, tiek po 1990-ųjų, – tai savotiška garantija, kad visgi elgtasi

teisingai, dirbta dorai, nes gebėjimai ir patirtis pripažinti ir atkūrus Nepriklausomybę. Moralinių vertybių, gerų savybių iškėlimas – tai vėlgi pateisinimas, dėmesį bandant šiek tiek nukreipti nuo sėkmingos karjeros ir turėtų privilegijų prie to, kad artimas žmogus buvo geras žmogus, jį mėgo kolegos ir pavaldiniai, jis arba ji turėjo gebėjimų ir noro eiti vadovaujamas pareigas.

Tai vat dirbo paprastesnėj ligoninėj, atsisakydavo kyšių už visokius išsukimus nuo kariuomenės ir panašiai. Tai pakankamai įspūdinga, kad tiesus ir sąžiningas žmogus buvo vertinamas ir gerbiamas bendradarbių, ir laukiamas. (A5, 27 m., Vilnius)

Senelių vykdytos veiklos ar eitų pareigų tipas šiuo atveju reikšmingas. Matyti, kad pareigos, susijusios su įtaka kitų žmonių likimams, kelia daugiau „nepatogumo“, – pavyzdžiui, dalyvavimas komisijose atrenkant į kariuomenę (mąstant apie išsiuntimą, pavyzdžiui, „į Afganistaną“, toks svarstomas Š5 atveju). Tokiu atveju anūkams svarbu parodyti, jog artimieji buvo teisingi, nesinaudojo padėtimi, netgi padėjo tiems, apie kurių ateitį sprendė. Moralinės nuostatos labai svarbios – jos padėjo išlikti savimi atsispirti sistemos ydoms.

Be moralinių nuostatų, artimųjų vertybių, pateisinimu tampa ir kitų žmonių liudijimai apie artimuosius. Paprastai jie pasitelkiami, kai reikia įsitikinti, kad artimasis buvo doras, geras žmogus. Būti mėgstamam, būti vertinamam savo amžininkų, anūkų akimis, pataiso net ir aukštas, svarbias pareigas. Jei žmonės mėgo senelį ar močiutę, vadinasi, jie buvo geri žmonės, net jei darbine veikla palaikė blogą santvarką. Tai patvirtintų ir jau iškeltą mintį apie kartai po „lūžio“ atsirandančias sąsajas tarp artimųjų padėties ir kitų, nekaltų žmonių nukentėjimo, vargo. Pavyzdžiui, aukštas pareigas ėjusio, vienu metu Ministrų Tarybos lygmenyje dirbusio bei kolūkio pirmininko anūakai prisimena gerus senelių socialinius ryšius su aplinkiniais:

Vėliau senelis, kiek aš daugiau atsimenu, tai tikrai buvo mėgstamas žmonių, dabar dar ten mėgstamas, kiek jis ten mato jų. (A13, 33 m., Vilnius)

Bet paskui, iš kaimo žmonių istorijų, ne tiek ten iš močiutės, tėvų, dėdės, tetos, bet iš kaimo žmonių, – kad jis tikrai geras žmogus buvo. (A4, 33 m., Vilnius)

Remiantis Rosenzweigu ir Thelenu, svarbu, ką apie praeitį kalba jos amžininkai, – žmonės linkę kliautis tuo, ką pasakoja kiti, susieti svetimus

liudijimus su istoriniais šaltiniais²⁴⁵. Vis dėlto čia nebūtinai net pokalbis su tais kitais žmonėmis: jei artimasis, senelis ar močiutė, buvo mėgstamas, pripažintas, vadinasi, jo statusas leido padėti kitiems.

Bendruomenės reikšmė jaunosios kartos pasakojime iškyla ir kitu kampu, tiesiogiai ar netiesiogiai apmąstant savo kilmę, šaknis. Remiantis senelių patirtimis sudėtinga tapatintis su aukos pasakojimu, glūdinčiu kolektyvinės atminties tarpininkuose. Tačiau artimųjų vertybės, pagalba kitiems ir aplinkinių pripažinimas tarsi užtikrina, kad artimieji neprisidėjo prie kitų kančių. Vadinasi, šeimos šaknys pernelyg neatitolina jos narių ir ateinančių kartų nuo kolektyvinio lygmens pasakojimų apie praeitį – seneliai suprato, kam ir kaip gali padėti.

Vienas iš pagalbos būdų – tai įvairiopa parama giminėms, bičiuliams, nukentėjusiems nuo represijų, grįžusiems iš tremties. Parama grįsti ryšiai su tremtiniais labai svarbūs vyriausios kartos pasakojimuose, kuriuose daug dėmesio skiriama sėkmingam profesiniam gyvenimui. Tai leidžia parodyti, kad seneliai, patys turėję tam tikrų privilegijų, apie kentėjusius žmones žinojo, pagelbėjo ištremtiesiems, palaikė juos. Šie pasakojimo posūkiai svarbūs stiprinant šeimos, *nenusigrėžusios nuo nukentėjusių*, tapatumą. Kita vertus, pagalbos paminėjimas, pabrėžimas reiškė ir savęs kaip pakliuvusio į rizikingą, nepatogią padėtį dėl šių ryšių, apibrėžimą. Jei ištremtieji buvo sutuoktinių artimi giminės, toks biografijos momentas galėjo kenkti sėkmingai karjerai (tai kelis kartus iškyla visų trijų Š13 šeimos kartų pasakojimuose). Šeimos pagalbos nukentėjusiems atgarsiai atsiranda ir trečiosios kartos pasakojime. Nors plačiau nereflektuojami, jie visgi svarbūs, nes sieja šeimą su simboliniu tremčių, nors ir nepatirtų, krūviu:

Ir po Stalino mirties mano mama labai daug pastangų padėjo, kad susigrąžinti iš Sibiro seserį savo, E., ir su ja buvo 4 vaikai. (S8, 80 m., Vilnius)

Ir jisai ten augo, ir jo brolis augo, ir tada iš Sibiro grįžus ta Ž. ten augo, lygtais jie trise buvo. (A8, 27 m., Vilnius)

Šie pagalbos paminėjimai svarbūs, nes, kaip minėta, jie neleidžia pernelyg nutolti nuo kertinių tremties, represijų, priespaudos įvaizdžių, ateinančių iš kolektyvinės atminties lygmens. Net kai artimų giminių

---

²⁴⁵ Rosenzweig ir Thelen, *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*, 91.

ištrėmimo faktas sutrikdė senelių profesinę veiklą, jų paminėjimas svarbus: pagelbėta nukentėjusiems artimiesiems, giminėms, dėl to rizikuota pareigomis, bet išlaikytas žmogiškumas. Tai matyti ir trečiosios kartos pasakojime: giminėje būta įvairių patirčių – ir nukentėjusių, ir juos gelbėjusių. Tiek senelių, tiek anūkų kartai nukentėjusiųjų paminėjimas svarbus, o pastarieji dar įžvelgia ir skausmą, jog reikėjo nutylėti artimųjų patirtis:

Aš parašiau, kad žmonos tėtis buvo politinis kalinys, grįžęs tik 1956 m. į Lietuvą, kad buvo nuteistas iki gyvos galvos, o už ką – tai ir nežinome. Jis buvo Smetonos laikais husaras. [...] Nu nežinom jokių priežasčių, kodėl jisai buvo suimtas ir politiniu kaliniu įvardintas. Nu bet, reiškia, grįžo po devynių metų į Lietuvą, jis dabar mano uošvis ir aš rūpinuosi, kad jis irgi turėtų kur gyventi. (S13, 84 m., Vilnius)

Aišku, kaip jis sako, norint, kad karjera klostytųsi, reikėdavo nutylėti tam tikrus dalykus. Ir kol aš buvau vaikas, aišku, tiek daug nekalbėdavom, bet paskui paauglystėj, kai kažkaip daugiau kalbėdavom, tai atrodydavo: nu ir kas čia tokio, nutylėti čia kažkokį faktą. Bet vėliau tai supratau, kad iš tikrųjų turėjai pro sukąstus dantis. Gal dar seneliui dar ne tiek, nes nu vis dėlto ne jo tėvas buvo ištremtas, bet močiutei turėjo būti skaudu. (A13, 33 m., Vilnius)

Neišvengiamybė

Jei nepatogios pareigos kertasi su kolektyvinio lygmens reikšmėmis, dar viena teminė strategija – neišvengiamybės motyvas. Tai konceptualiai kitokia pateisinimo priemonė, tarsi leidžianti senelių patirtis pamatyti iš toliau, fatalizmo, neišvengiamų istorinių aplinkybių, okupacijos, kurios nebuvo galima išvengti, kontekste. Taip jau savaime pateisinamos aukštos pareigos, narystė LKP ir kiti būdai aiškiai įsitvirtinti.

Neišvengiamybės motyvas veikia ir kolektyvinės atminties lygmenyje. Jis visų pirma siejasi su pačios okupacijos pradžios kontekstu, ribotai artikuliuotu (išskyrus tai, kad okupacija įvyko), bet pastaruoju metu išnyrančiu per kolektyvinės atminties tarpininkus – pavyzdžiui, populiariojoje istoriografijoje ar kine. To iliustracija – permąstyti kontekstą iki okupacijos kvietusi Norberto Černiausko knyga *Paskutinė Lietuvos vasara*, tam tikra prasme – ir Karolio Kaupinio filmas „Nova Lituania“, šių kūrinių pasirodymą lydėjusi diskusijų erdvė. Nors šeimų pokalbiai vyko dar iki šiems kūriniams atsirandant, juose matomi neišvengiamybės motyvai – tai reakcija į iki tol mažiau artikuliuotas neišvengiamų tiek pirmosios, tiek

antrosios okupacijų, nepalankių, skaudžių istorinių aplinkybių, reikšmes, palaikančias aukos, nukentėjimo nuo represinių XX a. režimų, pasakojimą. Tai vėlgi reikėtų matyti kaip kolektyvinės atminties tarpininkais pradedamą artikuliuoti ir interpretuoti okupacijos pradžią, netiesioginį siekį užpildyti spragą, žiojinčią lyginant su labai aiškiai apibrėžta (pavyzdžiui, kasmetinėmis minėjimo praktikomis) okupacijos pabaiga – išsivadavimu, Nepriklausomybės atkūrimu. Neišvengiamybė tampa pateisinimo forma, tinkama tiek individualioms, tiek kolektyvinėms patirtims.

Kaip vienas iš pateisinimo aspektų, pareigų, kurias artimasis (šiuo atveju tėvų kartos atstovas) tiesiog privalėjo užimti, įvardijimas įdomus dėl keleto priežasčių. Viena vertus, pati sudėtinga praeitis, sovietinė sistema parodoma kaip ribojanti ir lemianti: žmonės turėję vykdyti sau priskirtus nurodymus, čia įtraukiami ir jaunų specialistų paskyrimai į darbo vietas. Tačiau neišvengiamybė sukonstruota būtent kartos po „lūžio“ – šio motyvo neišgirsime vyresnių kartų pasakojimuose šeimos rate. Pavyzdžiui, iš Š15 pasakojimo matyti, kad tėvų kartos atstovui būtinybės darbintis ten, kur paskirta, nebuvo – greičiau buvo pasitelkiamas materialinis argumentas, gera alga. O štai kartos po „lūžio“ atstovų artimųjų pasirinkimą linkstama matyti kaip neišvengiamą poreikį dirbti pagal paskyrimus:

[...] visi plaukia sava srove, turi paskyrimus [...] realiai ten 6 mėnesiai, nieko čia nereiškia. Bet realiai, kaip papasakojo, tai kad ten priimi tiesiog kaip darbą, visai ten ir pasijuokdavo, ir panašiai. Nebūdavo, kad ten labai verkdavo, gal tik šiaip atmosfera bloga. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)

Neišvengiamybė kaip pateisinimas, kodėl seneliai užėmė svarbias pareigas, pritaikoma ir ne tokiais ribiniais atvejais. Pavyzdžiui, pokariu būti mokyklos direktore irgi reiškė lojalumą sistemai, mat nemažai mokytojų buvo išstremti dar per pirmąją trėmimų bangą. Š12 šeimoje anūkas močiutę mato kaip lojaliją, ideologinę, bet tokia tarsi nebūta savo noru, veikiau neišvengiama. Artimieji tiesiog nežinojo, kad įmanoma kaip nors kitaip, nesitikėjo jokių sisteminių pokyčių:

[...] močiutės laikotarpiu, kada ji aktyviai dirbo, studijavo, nebuvo įsivaizdavimo, kad gali būti kitaip. Nebuvo poreikio prieštarauti sistemai, nes nebuvo manoma, kad bus kitaip. (A12, 28 m., Šiaulių raj. sav.)

Taigi uolus pareigų vykdymas, net tikėjimas komunizmu neišvengiamas – tiesiog nebuvo įmanoma pagalvoti apie alternatyvas. Viena vertus, tas „nežinojo, kad gali būti kitaip“ funkcionuoja kaip pateisinimas

atsižvelgiant į struktūrinio lygmens reikšmes, teikiamas pasipriešinimui (visų pirma, bet ne tik, ginkluotam) bei atviram nepritarimui. Kartu senelių profesinių pasirinkimų apmąstymas virsta moraline pozicija dėl pasirinkimų vertinimo – šiandien tų žmonių nereikėtų teisti, jie nežinojo, kad gali būti kitaip. Toks poreikis išteisinti senelių kartos atstovo santykį su sovietiniu režimu, sykiu pripažįstant, ar net išpažįstant, kad dirbta ir gyventa siekiant uoliai atitikti reikalavimus, žymi sankirtą tarp savo šaknų permąstymo ir to, kaip skatina prisiminti kolektyvinės atminties lygmuo. Neišvengiamybė imtis profesinės veiklos ir poreikis būti lojaliems siejamas ir su platesniu okupacinio režimo kontekstu, grėsme nukentėti.

2.3.2. Teigiamos patirtys: „geri“ gyvenimo sovietmečiu aspektai ir senelių požiūris į praeitį

Matyti, kad tam tikrų teminių praeities pjūvių atvejais kolektyvinio lygmens reikšmės būna modifikuojamos ar bent su jomis diskutuojama. Visų pirma tai reakcija į artimųjų pasakojimuose nurodomus teigiamus praeities iki „lūžio“ bruožus. Tačiau ir patys vyriausių kartų atstovai savo teigiamų patirčių stengiasi pernelyg neišryškinti, kuo labiau pagrįsti, net ir tais atvejais, kai visas gyvenimo istorijos konstravimas liudytų siekį pateikti savo tiesą. Tai sietųsi su aptartąja prisiminimo, kaip konstrukto šeimos pokalbių metu, ypatybe – vyresniųjų šeimos kartų pasakojama, perduodama savo palikuonims žinant jų mokymosi patirtis, jų augimą po „lūžio“. Tikėtini kitokio pobūdžio struktūravimai jei seneliai prisimintų, pažįstamų, draugų ar buvusių bendradarbių grupėje.

Kai anūkų sąmonėje susikerta dvi skirtingos netolimos praeities reikšmės – bendresnio pobūdžio okupacinės santvarkos samprata ir asmeniniai artimųjų liudijimai apie teigiamus tos praeities aspektus, – reikia rasti būdą integruoti skirtį tarp to, kas teigiama ir kas neigiama (represijos, žodžio laisvės nebuvimas). Pirmia, teigiamus aspektus bandoma suprasti – jie nėra paneigiami ar nutylimi, bet reikia pagrįsti, kodėl jie iš principo gali atsirasti seneliams prisimenant savo gyvenimą. Antra, teigiamus aspektus bandoma sieti su artimojo asmenybe, gebėjimais, talentais (gyveno gerai, nes daug ir kruopščiai dirbo) arba kaip tik „siauru požiūriu dėl ribotų poreikių“ (gyveno gerai, nes neturėjo ypatingų siekių, lūkesčių). Tokiu būdu artimųjų praeities paveikslai tarsi tampa atskirti nuo santvarkos, kurioje jie gyveno – ribojimai artimųjų nelietė, nes jie ir nesiekė tų ribojimų įveikinti. Trečia, teigiami gyvenimo aspektai, išryškėjantys artimųjų pasakojimuose, bent iš dalies kvestionuoja (ar leidžia anūkams kvestionuoti) kolektyviniame atminties lygmenyje reprezentuojamas nukentėjimo reikšmes. Tai gali

matytis, pavyzdžiui, trečiosios kartos atstovams permąstant tremčių ir sėkmingos karjeros patirčių sankirtas toje pačioje šeimoje (giminėje):

*[...] gal ir seneliui (dariusiam karjerą vykdomosios valdžios institucijose – L. V.) tas yra lengviau, mano prosenelis, kuris buvo išstremtas, – jis ten nepyko, kad išstremtas buvo, toks susitaikymas, tai gal ir šeimoj tas buvo, natūraliai taip pasidarę požiūris: buvo, praėjo, nebuvo **ten jau labai blogai**, nu mums turbūt atrodo, kad ten **neįmanomai blogai**. Kaip ten pažiūrėsi tą situaciją. (A13, 33 m., Vilnius)*

Kartos po „lūžio“ atstovai, susidūrę su teigiamomis artimųjų patirtimis, bando iš skirtingų perspektyvų pažvelgti į vienpusišką praeities vertinimą, pasiekiantį juos iš kolektyvinės atminties lygmens. Norint geriau suvokti praeitį, reikia gilintis, ugdyti kritinį požiūrį. Nurodomas pokytis tarp mokymosi apie sovietmetį mokykloje ir įgijus žinių vėlesniuose gyvenimo etapuose:

Anksčiau kažkaip tai aš tikrai buvau linkęs nurašyti visą tą laikotarpį vien dėl to, kad ta politinė valdžia buvo tokia represyvi. Bet daugiau gilindamasis suprantu, kad žmonės gyveno nepaisant valdžios – išoriškai prisitaikydavo, bet viduje vis tiek tas gyvenimas vyko. (A5, 27 m., Vilnius)

Taip pat užmezgamas drąsesnis dialogas su tomis reikšmėmis, kurios nukentėjimą, spaudą nurodo kaip pagrindines netolimos praeities patirtis. Artimųjų patirtys suvokiamos tiesiog kaip savo gyvenimo gyvenimas, nepaisant santvarkos:

*Nei kad kažkas labai pasinaudojo politine situacija, nei iš vienos, nei iš kitos pusės, **tiesiog savo turėjo gyvenimus, ir tiek**. [...] Užsieniečiai daug ko nežino, jie mato Sovietų Sąjungą kaip sąjungą valstybių – gal, nors pasakyčiau kaip faktą, kad vis dėlto tai buvo okupacija. Gailėt kažko nereikia – tiesiog gal kaip faktą. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)*

Vis dėlto bet kokį teigiamą sovietinės praeities bruožą jaunosios kartos pasakojime palydi daugiau ar mažiau išreikšta dvejonės gaidelė – kalbant apie artimųjų prisiminimus, tačiau kartu išeinant už šeimos komunikacinės erdvės ribų ir žvelgiant į žmonių patirtis. Kitų žmonių turimų panašių patirčių liudijimas reikalingas siekiant pamatyti artimuosius kaip niekuo neišsiskiriančius iš kitų. Tai leidžia nebekvestionuoti turėtų galimybių, privilegijų: jei kiti žmonės irgi turi teigiamų prisiminimų, vadinasi, šeimos praeitis niekuo neišskirtinė.

Net ir paprastas socialinės lygybės, saugumo dėl darbo argumentas turi įveikti griežtai apibrėžtą kolektyvinio lygmens reikšmių sistemą, pateisinant ir greta pateikiant pavyzdžių, kas buvo blogai. Kitaip tariant, socialinės lygybės ar prieinamo išsilavinimo įvaizdžiai, pabrėžiami artimųjų, priimami, tačiau su būtina sąlyga – greta būtinai turi atsirasti nelaisvės įvaizdis. Tolesnė pastaba įtraukia tiek supratimą, kad buvo ko džiaugtis, tiek pačios santvarkos bruožus – iš buitinio džiaugsmo, žmonių pasitenkinimo materialiais dalykais formuojama propagandos žinutė. Tai leidžia kartos po „lūžio“ atstovei sugretinti tiek objektyviai teigiamas, tiek neigiamas žmonių patirtis (svarbu, kad jos susijusios būtent su buitimi) ir parodyti tikrąsias gyventojams sukulto džiaugsmo priežastis:

Galiausiai žmonės taigi džiaugdavosi atsikraustę į butą naują, su skalbimo mašina. Yra „YouTube“ tokių senovinių filmukų, senovinių – aš turiu omeny sovietinių, kur reklaminiai, pasakojama, kaip pastatytas Justiniškių rajonas ar štai kaip šeima įsikraustė į naujai įrengtą „alytnamį“. Ir ten tokia propaganda, toks reklaminis, kaip čia jiems gerai. (A4, 33 m., Vilnius)

Ši pastaba skatintų išvelgti sąsają su kolektyvinio lygmens atmintimi: atminties darbą bandant sugretinti skirtingas puses lydi atsargumas, tiesioginė dvejonė dėl visko, kas gali sukelti teigiamų asociacijų su sovietmečiu. Teigiamos artimųjų patirtys, nurodytos kalbantys – liudininkų prisiminimų faktai, – priimamos, bet atsiranda poreikis jas pamatyti platesniame kontekste. Kaip ir ankstesnėje kartos po „lūžio“ pasakojimo ištraukoje, net ir su vaikystės patirtimis susiję ankstyvi prisiminimai pateikiami nepamirštant nurodyti tų teigiamų patirčių kainos. O štai artimųjų pasakojimuose, kaip Š2 atveju, platesnio konteksto nėra, poilsiautojų iš SSRS praradimas – didelis transformacijos laikotarpio nuostolis:

Ir važinėdavo šitie iš Leningrado, kaip mes vadindavom, dačnykai – vasarotojai. Taip. Mes patys tada jau šitoj pirkioj negyvendavom, išnuomodavom, patys eidavom kokion daržinēn su vaikais. Pinigų neturėjom. Sumokėdavo, rusai sumokėdavo. Gerai sumokėdavo. (S2, 91 m., Ignalinos raj. Sav.)

Pas mus atvažiuodavo tie vasarotojai, iš Piterio atvažiuodavo, Leningrado. Jie buvo išsilavinę žmonės, gerokai labiau išsilavinę žmonės negu maniškiai, mano šeima. Ir jie man daug davė. [...] Ir vėlgi – ar aš galiu sakyti, kad jie blogi žmonės, ar aš prieš kažką turiu? Ne, buvo jėga. Bet vėlgi – kada atskiri

politiką ir socialinius dalykus. Nes jeigu ne, tai gal atrodyt, kad jie čia buvo atsiųsti slapčia mus daryt rusais. (A2, 35 m., Vilnius)

Apmąstydami senelių patirtį, anūkai, galima išvelgti, siekia nureikšminti jų vertinimą – suabejojama, ar jie teisingai priskiria reikšmę vieniems ar kitiems savo gyvenimo buvusiam režime aspektams. Čia atsiranda svarbi skirtis tarp senelių-liudininkų ir senelių, šiandien teikiančių prasmę savo ankstesnio laikotarpio patirtims. Artimųjų patirtys unikalios, nekvestionuojamos – kaip ir kitų teminių atminties pjūvių atveju, artimieji yra liudininkai. Kitaip tariant, anūkai neskuba klausti, gal seneliai, pabrėžiantys teigiamas patirtis, blogai prisimena – tų teigiamų patirčių greičiausiai būta, jų neištrinsi, tai praeities faktai. Tačiau kartos po „lūžio“ jos matomos kaip senelių įreikšmintos netinkamai. Taigi anūkai kvestionuoja šiandieninį artimųjų santykį su praeitimi ir patirtimis, prieštaraujančiomis blogo okupacinio režimo reikšmėms kolektyvinės atminties lygmenyje.

Pats kvestionavimo mastas skiriasi – kaip jau matyti iš ankstesnių analizės etapų, kartos po „lūžio“ kuriamas nevienareikšmiškas laikotarpio paveikslas. Skirtingu mastu išryškinamas blogumo ir gerumo santykis (nuo atmetančių bet kokias galimas teigiamas žmonių patirtis iki dvejojančių, gal nebuvo viskas *taip* blogai). Iki galo neįsisąmonintas nenoras būti iš tų ar mažų mažiausiai nepritariantiems, kurie savo teigiamu vertinimu ignoruoja blogą režimą ir jo sukeltas žmonių kančias ir vargus virsta poreikiu kvestionuoti tą teigiamą praeičiai priskiriamą reikšmę senelių pasakojimuose. Tai leistų kiek labiau išplėsti autorių, tiriančių požiūrį į sovietmetį, pasitelkiamą kognityvinio disonanso, atsirandančio jaunajai kartai permąstant skirtį tarp savo šeimos narių ir kitokio sovietmečio vertinimo, sampratą²⁴⁶. Pats kvestionavimas vyksta bent dviem skirtingais būdais: stengiantis aktyviai polemizuoti ir pateikti savo versiją arba stengiantis pateisinti, kodėl seneliai šiandien praeitį vertina teigiamai. Netiesiogiai pateisinamas močiutės santykis su santvarkų, valdžios kaita:

Ta prasme tenai gi ir lenkų kraštas buvo, vienu metu ir vokiečiai buvo. Netgi turi, atidavė, laikinai tokius vokiškus pasus išduotus, bet ne jai, o jos močiutei gal. Ir tada – rusai. Tas kaitaliojimas – aš paskaičiavau, pas ją pasikeitė keturis kartus, ir dėl to pas ją išlikęs toks, mhm, nuolatinė parengties būseną, kad, pamatysit, vėl keisis. (A2, 35 m., Vilnius)

---

²⁴⁶ Ramonaitė, „Kas ilgisi sovietmečio?“, 283.

Bandymas ne tik paaiškinti, pateisinti senelių, matančių teigiamas gyvenimo sovietmečiu puses, bet ir patiems aktyviai dalyvauti diskusijoje su laikotarpio liudininkais, matyti iš šio aktyvaus kvestionavimo:

Senelis, močiutė, kadangi, logiška, ten prabėgo jų visa vaikystė, tai akcentavo daugiau kaip teigiamą dalyką – tą Sovietų Sąjungą. Aišku, iš visų perspektyvų, bet daugiau tą teigiamą. [...] Galbūt ginčų būdavo su močiute ir manim, kada močiutė pasakydavo, kad sovietmečiu buvo gerai, o aš kontrargumentuodavau, kad ne, nebuvo gerai. (A9, 19 m., Vilnius)

Panašiai kaip vėliau aptariamas ilgėjimosi motyvas, nekritiškas senelių požiūris į savo gyvenimo patirtis, ypač neįvertinimas, kad kiti tuo metu kentėjo, anūkų vertinamas neigiamai. Kitaip tariant, ne liudininkų sprendimas, ar gerai buvo gyventi, turėtų šiandien lemti bendresnio pobūdžio laikotarpio iki „lūžio“ vertinimą. Čia karta po „lūžio“ imasi aktyvaus atminties darbo ne tik bandydami suvokti savo artimųjų vietą praeities laikotarpiu, bet ir bandydami rasti savo vietą santykio su sau nepatirtu laikotarpiu atžvilgiu. Jie irgi jaučiasi galintys suprasti, kaip buvo ir tam nereikia kliautis artimųjų nuomone:

Mano draugai, bendraamžiai – visi tą panašią liniją palaiko; nu tikrai nemanau, kad atsirastų mano amžiaus žmogus, kuris sakytų – prie sovietmečio buvo geriau, nes mano močiutė taip sakė. Neįsivaizduoju, kad kažkas tai taip pasakytų. (A16, 26 m., Vilnius)

Ilgėtis negalima, nebent jaunystės

Ryškus senelių pasakojimo bruožas, nerandantis vietos jaunosios kartos pasakojime, yra nostalgija – sovietmečio ilgesys. Čia reikia skirti du dalykus – tam tikrų sovietmečio teigiamų aspektų matymą ir bendresnio pobūdžio sovietinių laikų ilgesį, kurį galima suvokti ir kaip norą, kad tie laikai grįžtų. Karta po „lūžio“ nubrėžia tam tikras ilgesio ribas: galima ilgėtis jaunystės, galima ilgėtis turėto darbo, bičiulių rato ar gyvenimo pastovumo, buities užtikrintumo. Šiuos dalykus, nors ir atsargiai, anūakai linkę įvardyti, susieti su senelio praeities paveikslu. Tačiau tai, kas vengtina, yra bendresnio pobūdžio ilgesys, noras sugrįžti, kurį galima sutapatinti su nostalgijos reiškiniu, tiksliau, su tuo, kaip karta po „lūžio“ jį interpretuoja. Prie jo dar bus sugrįžta analizuojant tėvų turimus paskutinių sovietmečio metų prisiminimus. Trapi perskyra tarp praeities ilgesio ir teigiamų praeities aspektų matymo anūkams tampa probleminė. Net jei seneliai tiesiogiai

nekalba, kad ilgisi praeities, bet kalba apie jos privalumus, anūkai jaučia poreikį tą nesiilgėjimą pabrėžti:

Jeigu Landsbergis – ten keiksmazodis. Bet ne dėl to, kad ten kvestionuot Lietuvos nepriklausomybę, ar ką, ar ten kažkoks ilgėjimasis sovietų – jokiais būdais ne. (A11, 33 m., Vilnius)

Iš pažiūros tik lingvistiniai niuansai bandant suprasti, ko ir kaip ilgimasi, slepia bendresnį klausimą: o kas būtų, jei artimas žmogus ilgėtusi pačios santvarkos, kuri dabar suvokiama kaip tokia bloga? Čia atsiranda būtinybė atskirti leistiną ilgesį – jaunystės, tegu ir turėtų garantijų, buto, socialinio saugumo, bet tik ne santvarkos plačiaja prasme, nuo to, kas buvo įvardyta sovietų ilgėjimusi. Akademinėje erdvėje ilgesio tema nagrinėta nemažai, tačiau visų pirma pasitelkti patys besiilgintieji, laikotarpio liudininkai, o ne apmąstantieji savo artimųjų ilgesį.

Nepatogūs nostalgikiški senelių jausmai praeičiai verčia trečiąją kartą ieškoti būdų įvilkti juos į švelnaus jaunystės dienų ilgesio formą arba išvis neminėti. Nostalgijos reiškinys tiek dalyje mokslinių studijų, tiek viešojoje erdvėje siejasi su kažkuo, kas nepatogu, priešiška, kas gali kelti pavojų demokratinėms nuostatomis, ar bent jau su nepasitenkinimo dabartimi klausimu.

Praeities ilgesys kartai po „lūžio“ įgyja pavojaus dabarčiai atspalvį: tie, kurie ilgisi, šiandien nepritampa, jie turbūt norėtų, kad anie laikai grįžtų – grįžtų represinė sistema, priespauda. Tad ir tai, kad seneliai ar tėvai su ilgesiu įvardija teigiamus praeities elementus, leidžia kelti nepatogų klausimą: o kas, jei jie norėtų, kad tie laikai – vertinami kaip blogi – grįžtų? Anūkų suvokimas, kad seneliams praityje nebuvo blogai, kad jie vertino tam tikrus sistemos privalumus, susiduria su priespaudos, nukentėjimo reikšmėmis struktūruojančiame kolektyvinės atminties lygmenyje, ir verčia mąstyti apie pavojingą, nepageidaujamą ilgesį.

Mąstant apie pačių senelių ar tėvų kartos atstovų praeities ilgesį galima pastebėti, kad atsargiai kalbama apie savo bendresnio pobūdžio santykį su sovietiniu laikotarpiu. Tas ryškiau tėvų kartos pasakojimuose: jie jaučia poreikį tiek aiškiau apibrėžti santykį su savo patirtimi sovietmečiu, tiek apibrėžti savo būklę – finansinę, socialinę ar psichologinę – šiandien. Teigiamos jausenos abstrakčiai susiejamos su „man visur buvo gerai“, taip tarsi pakimbant tarp dviejų „lūžio“ atskirtų etapų – praeities, kurios nederėtų ilgėtis, ir dabarties, kurioje galbūt sunku, bet apie tai daug kalbėti nesiekiamo.

Nugyvenau visą gyvenimą normaliai ir dabar gyvenu normaliai, visais laikais man visko užteko. (T7, 65 m., Elektrėnų sav.)

Nu tarybinius laikus prisiminus ir šitą perversmą, man, buvo, sakyčiau, tie tarybiniai laikai visai neblogi. Alga gera buvo, darbas neblogas, butas – į eilę statydavo. [...] O šiaip, nu, paėmus dabartinius laikus ir kaip aš pradėjau gyvent po perversmo, aš nesakyčiau, kad čia labai blogai. (T2, 61 m., Ignalinos raj. Sav.)

Konstruodami savo gyvenimo istoriją, seneliai, taip pat tėvai, supami šeimos narių, irgi reaguoja į kolektyvinio lygmens praeities reikšmes, jas pritaiko prie situacijos, galimai sušvelnindami savo jausenas. Seneliai įtraukia ir savo jaunesnius artimuosius, netiesiogiai nurodo į jų patirtis – visų pirma į jiems svarbias atrodančias galimybes keliauti, rinktis iš daugybės prekių ir paslaugų. Senelių karta šeimos pasakojimuose, kaip matyti iš pokalbių situacijų, nuosaikesnė, susilaiko nuo platesnių vertinimų, tačiau kartu jaučia poreikį palyginti viską su dabartimi ir pabrėžti, kas šiandien „geriau“. Štai močiutės, tetos ir anūkės savęs ir artimųjų apmąstymas dabarties ir sovietinės praeities santykio kontekste:

Užsienis tai anksčiau buvo baisus dalykas. Dabar tai visai kitas gyvenimas. Nu tai į gerą pusę – vartai atidaryti. Į Angliją. (S11, 85 m., Kaunas)

Tokia pastovi, nei tų darbų keičiau. Aišku, dabar kiek geriau yra, kad gali migruot, važiuot kur nori, jei tik finansai leidžia. O kaip aš niekad ant tos valdžios negrūmojau, tai man nei tais laikais nebuvo kažkas tokio. (T11, 59 m., Kaunas)

Jeigu Landsbergis – ten keiksmožodis. Bet ne dėl to, kad ten kvestionuot Lietuvos nepriklausomybę, ar ką, ar ten kažkoks ilgėjimasis sovietų – jokiais būdais ne, tiesiog aš įsitikinau vieną dalyką. (A11, 33 m., Vilnius)

Paprastų žmonių patirtys: nežinojimo pagrindimas

Tarp senelių pasakojamų gyvenimo istorijų yra bent kelios, iš pačių anūkų perspektyvos apibrėžiamos kaip paprastų žmonių: kaime ūkininkavusiųjų ir kolūkyje dirbusiųjų, mieste aptarnavimo sferos ar fabriku darbininkų patirtys. Jau pats senelių gyvenimas, darbinė veikla tarsi tampa priežastimi, kodėl jiems reikėtų prisiminti pastovumą, gyvenimo užtikrintumą ir to ilgėtis. Neturėjimas didelių lūkesčių ir tikslų, siekis užsitikrinti savo paprastą buitį kartos po „lūžio“ matoma kaip priežastys, kodėl seneliai ignoruoja sovietmečio laikotarpio ydas. Žvelgiant iš anūkų

perspektyvos, požiūris nėra veikla – požiūris gali būti netinkamai suformuluotas neturint reikiamo, plataus matymo, leidžiančio įvertinti tuos kitus, neigiamus, sistemos aspektus. Maži lūkesčiai, paprastas gyvenimas, kai sistema garantuodavo socialinį saugumą, darbą, artimųjų atmintyje sukuria teigiamą gyvenimo sovietmečiu paveikslą:

Bet šiaip mama su močiute visą laiką šiaip ganėtina teigiamai atsiliepdavo apie sovietinius laikus, tikrai nebuvo ten tokios politiškai kritiškos. [...] Bet aš manau: iš socialinės pusės, vat, anksčiau dalino butus, dabar negausi. Bet dabar gali nusipirkti. Tai iš tos. (A16, 26 m., Vilnius)

Netiesiogiai artimųjų požiūrio ar laikotarpio iki „lūžio“ ilgesio priežastimi nurodomas apgailestavimas dėl jų menko išsilavinimo. Pačių vyriausios kartos atstovių pasakojimuose šie motyvai irgi atsiranda, tačiau jie regimi per tuomečių gyvenimo sąlygų, neišvengiamybės prizmę. Tai sietina ir su šiandienine išsilavinimo poreikio samprata, regima iš anūkų santykio su senelių kartos „paprastu gyvenimu“ ir žemesniu išsilavinimu. Tačiau svarbiau, kad tai pasitarnauja kaip pateisinimas, kad močiutė gali klysti, ko nors nežinoti ar nesuprasti:

O pati jaunystė, ta prasme, prasidėjus darbams, kaip pati pasakojo, pasirinkimo ar čia mokytis, ar čia dirbt, didelio nebuvo. Matyt, tos patriarchalinės visuomenės bruožas, kad vyrai tegul važiuoja į pasaulį, o tu, moterie, lik savo vietoje. Ta prasme nepasisėkė. Jeigu vyru būtų buvusi, būtų buvę gal viskas kitaip. (A2, 35 m., Vilnius)

Seneliai gali klysti teikdami ar neteikdami reikšmės kuriam nors konfliktinės praeities epizodui, nes savo aplinkoje tiesiog nesusidūrė su nukentėjusiais:

Kadangi aš žinau daugiau – aš žinau šeimų, kurios buvo tremiamos, ir žinau kitokių visiškai patirčių, – tai mano istorija pasakojama, manau, kad būtų kitokia, nes manau, kad buvo visko – labai daug tragiško, labai daug dviprasmiško ir labai daug neteisingo. (A16, 26 m., Vilnius)

Šis pavyzdys rodytų, kaip kolektyvinio lygmens reikšmės kartai po „lūžio“ randa patvirtinimą ir iš svetur – iš pokalbių su pažįstamais, draugais. Tai irgi komunikacinės atminties apraiškos, tik čia susikerta ar persikloja kelių grupių prisiminimai. Dar Halbwechsas, formuluodamas kolektyvinės atminties sampratą, atkreipia dėmesį, kad žmonės vienu metu priklauso

skirtingoms grupėms, taigi dalijasi ir tam tikra atmintimi²⁴⁷. Visgi reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad čia kalbama būtent apie tragiškas, sunkias, traumuojančias sovietmečio patirtis, sustiprinamas tiek kitų grupių žinojimu, tiek tiesiogiai atliepančias kolektyvinės atminties reikšmes.

2.3.3. Anūkų savęs pateisinimas: domėjimasis ir nesidomėjimas istorija

Čia svarbus dar keliose šio darbo vietose kiek plačiau analizuojamas anūkų kartos domėjimosi istorija aspektas. Jis pasitelkiamas kaip pasiaiškinimas: kadangi norint suprasti senelių gyvenimą, eitas pareigas, veiklas reikėtų išmanyti istoriją, nesidomėjimas ja tampa būdu nuo šios užduoties atsiriboti. Nesidomėjimas istorija ir plačiąja prasme praeitimi – tai tarp pasakojimo eilučių liekantis būdas išvengti poreikio senelių veiklas sieti su tuo, kaip sovietinė sistema veikė plačiąja prasme, – pamatyti senelius ir jų darbinę veiklą (ypač jei ji susijusi, pavyzdžiui, su ateizmo diegimu) platesniame sovietmečio kontekste. Kaip matyti iš bendrų kalbinių figūrų, posakių ir pokalbių situacijų, anūkai nujaučia, kad šiandieniniame kolektyvinės atminties kontekste tas pareigas, veiklas reikėtų vertinti neigiamai, tad geriau į jas per daug nesigilinti.

Kai apie senelių profesinę veiklą kalbėti keblu, nepatogu, anūkai linksta dar labiau iškelti nesidomėjimo praeitimi motyvą, tarsi tampantį priežastimi nesileisti išsamiau aptarinėti tam tikrų sovietinės praeities momentų – nesijaučiama daug „žinančiais“. Tiesa, neatmestinas ir tiesiog objektyvus nesidomėjimas – kiekvienas pasakotojas iš principo gali domėtis visai kitais dalykais ir tai pabrėžti klausydamasis pasakojimo, tačiau pasakojimo specifika bandant reflektuoti senelių patirtis, pademonstruojamas žinojimas apie bendresnius sistemos aspektus, matomas kitose teksto vietose, siūlo giliau pažvelgti į deklaruojamo nesidomėjimo priežastis ir reikšmę.

Žvelgiant į bendresnę praeities įreikšminimo sistemą matyti, kad nesidomėjimas visgi netolygus tiesiog nežinojimui. Daug dalykų, įvardytų perpasakojant močiutės istoriją (A14, A16), leidžia teigti, kad anūkai žino „apie praeitį“ ar bent jau savo mąstymo sistemoje susieja, kokių pasekmių būtų galėjęs turėti kuris nors senelių gyvenimo pasirinkimas, kokios represijos būtų galėjęs išvengti ar gimines. Todėl nesidomėjimas istorija aktyviau atsiranda ten, kur reikia įvertinti senelių praeitį per santykį su kolektyvinės atminties / struktūrinio lygmens reikšmėmis, leidžiančiomis

---

²⁴⁷ Halbwachs, *On Collective Memory*, 76–78.

suprasti, kas buvo teisinga. Žiūrint į platesnį pasakojimo kontekstą matyti, kad tam tikrų klausimų atžvilgiu to faktinio žinojimo tikrai pakanka, bet domėjimosi argumentas pasitelkiamas selektyviai, tam tikrais pasakojimo ar pokalbio momentais, anūkus verčiančiais įvertinti artimųjų sprendimus.

Kažkaip mokyklų nebuvo akcentuojamas tas laikotarpis, plius jeigu tave dar nelabai domina būtent mokyklos laikais ta istorija – ir dabar nepasakyčiau, kad būčiau buvęs istorikas didelis. (A16, 36 m., Lazdijų raj.)

Aš gal nelabai domiuosi istorija, tai vat. Čia tėtis labiau domisi, sako: va, ir tau reikia. Tiesiog jeigu nėra to suinteresuotumo, tai ir nepriversi, nesuvaidinsi to, kad tau įdomu, kai nelabai įdomu. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)

Čia anūko poziciją galima būtų suvokti taip: aš nesidomiu istorija, taigi neturiu nuomonės apie senelio darbą nomenklatūros struktūrose; faktą žinau, bet ką tai reišė platesniame kontekste – jau ekspertų žinojimui priskiriamas dalykas, tad geriau nesigilinti. Šiame kontekste reikėtų atkreipti dėmesį į minėtąją amerikiečių Rosenzweig ir Thelen studiją, kurioje autoriai kritikuoja kaip ribojančią ir siūlo išplėsti „tradicinę“ domėjimąsi praeities klausimais sampratą: be faktų žinojimo, paremto istorinių knygų skaitymu, ne mažiau svarbūs sąlyčio su praeitimi būdai, kuriais žmonės (tyrimas darytas JAV) aktyviai naudojami, – tai muziejų lankymas, kolekcionavimas, domėjimasis šeimos genealogija, pokalbiai apie praeitį, dienoraščio rašymas, nuotraukų albumo pildymas²⁴⁸. Kitaip tariant, žinių apie praeitį galima įgyti lankantis muziejuje ar kalbant su artimaisiais, kolekcionuojant monetas, pašto ženklus. Ši autorių įžvalga aktuali nesidomėjimo buvusiu režimu kontekste, kai joje pamatomi aukštas pareigas sovietmečiu ėję artimieji, jų turėtos privilegijos. Anūkai pasitelkia tą siaurąją, tradicinę domėjimosi praeitimi sampratą.

2.4. Sustiprinimas

Dirbdami atminties darbą ir pasitelkdami šią strategiją, kartos po „lūžio“ atstovai papildo ir sustiprina senelių gyvenimo istorijoje atsirandančius posūkius ir jiems artimųjų teikiamas reikšmes. Tai nereiškia suteikti papildomą, konceptualiai naują reikšmę senelių pasakojimų segmentams, –

---

²⁴⁸ Rosenzweig ir Thelen, *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*, 1–5.

tai sustiprina, pabrėžia tam tikrus senelių gyvenimo istorijos posūkius, kurie vyriausiems šeimos nariams yra integrali, tačiau nebūtinai esminė jų pasakojimo dalis. Matyti, kad kolektyvinio lygmens prasmės ir tai, kas ateina iš komunikacinės atminties šeimoje, pakaitomis ir prireikus gali papildyti viena kitą.

2.4.1. Neigiamos artimųjų patirtys: tremtys ir kitokio pobūdžio nukentėjimas

Nesunkiai pastebima, kad anūkai, perpasakodami senelių istorijas, siekia pabrėžti neigiamus sovietinės sistemos bruožus, visų pirma pažyminčius ją kaip represinę. Tai ypač ryšku, kai pačių vyriausios kartos atstovų pasakojimuose neigiami sistemos bruožai atsiskleidžia, tačiau netampa centriniai, – anūkų pasakojime jie tada dar labiau sustiprinami, įgyja didesnę neigiamą krūvį. Sąsaja tarp sudėtingų patirčių reikšmių, atsirandančių komunikacinėje atmintyje šeimoje, ir kolektyvinės atminties lygmens reikšmių kartai po „lūžio“ virsta blogesniu, skausmingesniu laikotarpiu, kurį artimiesiems teko išgyventi. Reiktų įvertinti ir tai, kas interpretuojama mąstant apie „blogai“ – ar tai konkretus senelių gyvenimo epizodas, ar kitų žmonių (pavyzdžiui, ištremtų giminių) patirtys, ar galiausiai bendresnis santvarkos iki „lūžio“ paveikslas. Seneliai, apibendrinami savo gyvenimą sovietmečiu, išlieka nuosaikūs – ir tose gyvenimo istorijose, kuriose pagrindinis pasakojimo motyvas yra praeitis kaip išgyventas vargas, ir sėkmingo gyvenimo istorijose. O anūkai nuosaikumą linkę keisti į negatyvesnę pusę:

Sakau, kad gyvenimas taip susiklostė, kad, galima sakyti, turėjau padorių žmonių aplinką. Ir dirbdamas, ir kažkokių terorizavimo nesusilaukiau jokio. Priešingai, buvo patariama. Bet drausmės laikytis buvo savaimė suprantama. (S3, 82 m., Vilnius)

*Tai kiti pasakoja kaip siaubą. O senelis pasakoja, kad tas laikmetis jam ne tai kad nebuvo – aišku, **buvo** – **baisus**. Bet va tos studijos jam kaip ir geras laikotarpis, nes buvo gera aplinka, geri darbdaviai, geri darbuotojai. (A3, 20 m., Vilnius)*

Senelių pasakojime prabėgomis paminimi tam tikri etapai, kai jie jautė baimę, turėdavo nutylėti savo artimųjų gyvenimo istorijų etapus, kad galėtų siekti profesinės karjeros. O kartos po „lūžio“ atstovai šių artimųjų gyvenimo etapų svorį linksta padidinti, užuominą keičia nuoseklesniu aptarimu:

Tėvas kažkur tai per karą dingo – dingo. O apie uošvį niekam neprasitark. Nu ir mane ten į tą partiją apiformina. (S13, 84 m., Vilnius)

Nes, aš atsimenu, kad dar net prosenelė – aš kadangi abu tuos savo prosenelius dar atsimenu ir bendravau, – tai prosenelė mano pasakodavo, kad ir jinai, kol dar gyveno su močiute tik, senelis buvo išstremtas, turėjo ten kažkiek laiko keisti namus, nes vis kažkam neįtikdavo, ar sužinodavo, kad va čia jis išvežtas. (A13, 33 m., Vilnius)

Skirtingi tremčių paveikslai: nuo grėsmės iki individualios kančios

Senelių tremtinių Sibiro patirčių prisiminimai ir kolektyvinio lygmens okupacinio režimo, kurio vienas iš represinių veikslių, nukreiptų prieš gyventojus, buvo tremtis, įvaizdžiai siejasi ir vienas kitą papildo, sustiprina. Tremčių patirtys kasmet permąstomos ir per minėjimų praktikas, atmintinas dienas – visų pirma per Juodojo kaspino dienas, – panašiai, kaip ir Sausio 13-ąją minimos aukos, kovotojai, žuvę prie valstybei svarbių objektų. Valstybės simboliai, ant kurių – pavyzdžiui, vėliavos – matyti gedulo juosta, sustiprina kančios, mirties vaizdinį, susijusį su tremčių patirtimis.

Anūkai senelių skausmingas tremčių patirtis linkę papildyti dar drastiškesniais pavyzdžiais, nei jų artimųjų pasitelkti kalbant:

Eidavom ir elgetaut, kaip atvežė čia. Tai vienas kaimelis buvo 2 km, kitas buvo 5 km. Ir visi trys eidavom, paprašom pas komendantą, nes lageris buvo užrakytas, buvo viela, taip kaip dabar kaliniai, tas pats. (S6, 82 m., Alytaus raj.)

[...] kad energijos gauti, paimdavo saują druskos, užsigerdavo vandeniu ir va čia va buvo jų maistas toks. (A6, 31 m., Vilnius)

Jaučiamas įsitraukimas į artimųjų patirto vargo kontekstą, bandymas patiems įsijausti, suprasti, ką tuo metu išgyveno seneliai. Artimųjų prisiminimai turi vadinamųjų blykstės (angl. *flashbulb*) prisiminimų²⁴⁹ ypatybių: pavyzdžiui, labai tiksliai nupasakojamos pačios ištrėmimo dienos aplinkybės – koks buvo oras, metų laikas, grindinio spalva ar kaip kvepėjo netoliese buvusi pieva, kaip skambėjo pareigūno, kariškio balsas. Pasakojimas tarsi sulėtėja, fokusuojasi ne į patį vyksmą, bet į aplinkos detales. Tačiau tai, kas atsiduria kartos po „lūžio“ pasakojime, vietomis

---

²⁴⁹ William Hirst ir Elisabeth A. Phelps, „Flashbulb Memories“, *Current Directions in Psychological Science* 25, nr. 1, (February 2016), 36–37.

primena ištraukas iš veiksmo filmo – ypač jei pasakoja jaunesni anūkų kartos atstovai. Sustiprinamas judėjimo, bėgimo, skubos motyvas:

Ir atsimenu, kaip pasakojo, kad močiutė bėgo iš Sibiro ir jie pabėgo, – tai pasakojo visą visą tą istoriją, kaip bėgo, aš iš viso šurpau, kai pasakojo, vilkai juos vijosi, jinai ten oloj miegojo, broliukas mirė nuo bado tiesiog miške kažkur. Siaubiakas ten visiškai. (A3, 20 m., Vilnius)

Tų kartos po „lūžio“ atstovų, kurių patys artimiausi šeimos nariai nebuvo ištremti, trėmimai matomi ir kaip bendresnė represijų forma, atsietą nuo faktinio jų vykdymo laikotarpio: nepaklūstantys, prieštaraujantys žmonės galėdavo būti ištremti bet kuriuo sovietmečio metu. Viena vertus, tai parodo gerai įsidėmėtą, istorijos mokymo programos įdiegtą ir per minėjimo praktikas, atminties vietas, paminklus įtvirtintą tremčių – tautos kančių – paveikslą. Tačiau mąstant apie sudėtingą praeitį atsiranda subjektyvūs laikotarpio rėmai, leidžiantys artimuosius matyti kaip iš principo gyvenusius grėsmingomis sąlygomis. Trėmimas tampa kiek abstrakčiu ir net bendrinio žiauraus elgesio su žmonėmis simboliu, atsietu nuo faktinio istorinio laikotarpio.

Abstrahuojama ne tik laiko kontekste, bet ir vaizduojant pačią žmonių grupę – tremtinius. Jie suvokiami kaip tremtiniai, nedetalizuojant, kas buvo, tik priimant, kad galėjo būti ir nieko nepadareę, t. y. nevykdę režimui pavojingų veiksmų:

Partizanai ir masiniai trėmimai. Beprasmiškos mirtys, kai tave gali dėl menkiausio dalyko įškusti ir tu nusibaigsi negyvenamose sąlygose. (A16, 26 m., Vilnius)

Tai žuvusius ir ištremtus žmones. Ir pabėgusius, tikriausiai, į Vakarų (apibūdina kaip aukas – L. V.). (A12, 28 m., Šiaulių raj. sav.)

Davoliūtė šį klausimą atliepia analizuodama ištremtųjų kaip heterogeniškos grupės, kurios dalį sudaro ir žydų bei kitų tautybių žmonės, prisiminimus, interviu su sugrįžusiais ir archyvinę medžiagą ir nurodydama, kad ištremtųjų etnis heterogeniškumas mažai kada reflektuojamas valstybės mastu²⁵⁰. Žvelgiant į įamžinimo ritualus – kasmetinių kolektyvinių minėjimų atmintinų dienų minėjimą – matyti, jog

---

²⁵⁰ Davoliūtė, „Multidirectional Memory and the Deportation“, 131–150.

anksčiau buvo susitelkiama į pagerbimo ceremonijas aukščiausiose valstybės institucijose ir tremtinių organizacijose, o dabar pamažu pereinama ir prie visuotinio, įtraukaus minėjimo ritualo. Tai ypač ryšku pasitelkiant gyvos atminties sampratą, taigi savaip akcentuojant nebe abstrakčią kankinystės, bet konkrečių žmonių patirčių perdavimo, išsaugojimo kaip kolektyvinio tapatumo užtikrinimo reikšmes. Minėjime atsiranda mūsų kančia, mūsų praeitis ir būtinybė mums išsaugoti ir pagerbti nukentėjusiųjų atminimą. Kartą po „lūžio“ ir dar jaunesnės kohortos tampa tais, kurie mini, – mininčiais subjektais.

Nebeturėdama tiesioginių sąsajų su sovietmečiu, per atmintinų dienų renginius ši žmonių grupė simboliškai apibrėžiama kaip turinčioji išgirsti, išsaugoti tremtinių patirtis ir vėliau liudyti jas kitiems. Nuo 2016 m. minėjimų praktikose skaitomi tremtinių vardai ir pavardės: per akciją „Ištark, išgirsk, išsaugok“ abstraktus „tremtinių“ paveikslas priartinamas ir sutelkiamas į konkretų žmogų. Pasitelkiant aiškų nukentėjusiųjų pavidalą, ištariant vardą ir pavardę jų skaudi patirtis priartėja prie klausytojų. Įgarsinimas perkeltas ir į virtualiąją erdvę, sukuriama įrašų archyvas²⁵¹ – galimybė išsaugoti ir tų, kurie minėjo, patirtis, sukuriant minėjimo minėjime praktiką. Tiek jaunosios kartos, tiek perdavimo dėmenį įtraukia ir kitos minėjimo praktikos – pavyzdžiui, ne vienus metus vykusios „Misija „Sibiras“ ekspedicijos taip pat buvo susijusios su „priartinimu“ netgi tiesiogine prasme: jaunimo ekspedicijos simboliškai atkartodavo tremčių maršrutus, lankydamo tremtinių kapus ir juos tvarkydavo.

Ši tendencija artėti prie konkretaus žmogaus ryškėja ir kituose atminties bei minėjimo kontekstuose. Priartėjimas prie individo reflektuojamas ir platesnėse akademinėse dar XX a. paskutinio dešimtmečio diskusijose. Suasmeninimas matyti populiarėjant memuarams, gausėjant atminties tyrimams, grindžiamiems biografiniais metodais, įtraukiant ir individualistinių posūkių istoriografijoje. Crane dar 1997 m. straipsnyje „Writing the Individual Back into Collective Memory“ diskutuoja dėl šio individualistinio posūkio poveikio kolektyvinės ir istorinės atminčių skirčiai bei sąveikai. Pirmąją autorė apibrėžia kaip įrėminančią antrąją, o antrąją – istorinio pasakojimo šaltinį – kaip suteikiančią pirmajai turinį²⁵². Tačiau žmogaus (visų pirma, jauno kartos po „lūžio“ atstovo), kuriam primenama, priartinimas prie kito konkretaus žmogaus patirto vargo ir skausmo leidžia kurti tvirtesnes tapatinimosi sąsajas, bendros praeities, bendros patirties ryšius.

---

²⁵¹ Atminties akcija „Ištark, išgirsk, išsaugok“ www.birzelio14.lt.

²⁵² Crane, „Writing the Individual Back“, 1373.

2.4.2. Nukentėjusiojo kategorijos išplėtimas

Abstraktus terminas „tremtys“ jaunosios kartos pasakojime susijęs su žinojimu, ateinančiu tiek iš artimųjų pasakojimų (nevienodų turinio ir požiūrio aspektais), tiek iš mokyklinio ugdymo, tiek iš įvairių kolektyvinių minėjimų praktikų, kurios palaipsniui kinta. Tačiau tremties įvaizdžiai kartai po „lūžio“ tampa ir būdu permąstyti nukentėjusiųjų kategoriją – tik šįkart būtent per tremtinio įvaizdį, matant jį kaip pernelyg siaurą. Tremtinių kaip grupės, nebyliai monopolizavusios nukentėjusiųjų sampratą, įvaizdis atsiranda Š2 šeimos trečiosios kartos pasakojime. Nors neneigiama, kad žmonės nukentėjo, bandoma parodyti, jog artimieji irgi nukentėjo, nors į oficialaus pobūdžio „nukentėjusiojo“ kategoriją jų patirtys netelpa. Š1, panašiai kaip ir Š2, mąstoma apie kaime gyvenusius, per kolektyvizaciją turėtos žemės ir kitų gėrybių netekusius, bet neištremtus žmones. Matyti, kad čia įsijungia komunikacinės atminties lygmuo – močiutė, pasakodama apie pažįstamus tremtinius, akcentavo jų Sibire turėtą darbą, vėlesnį išskirtos šeimos susijungimą. Kitaip tariant, skeptiškas požiūris į nukentėjusiųjų kategoriją kolektyviniu lygmeniu ir poreikis ją išplėsti atsiranda permaščius savo artimųjų patirtis:

Nes tremtiniai nuolatos akcentuoja: mes buvom ištremti, mes čia už Lietuvą. O turbūt sunkumo buvo gal panašiai. Ne rūmuose gyveno, nesidžiaugė kažkaip. Tai... Iš dalies man atrodo, kartais yra pasiskirstymas tarp tų. Tremtiniai turi, pavadinimą, aukos sindromą. Aišku, tai yra baisus dalykas. Bet jų susireikšminimas nurašo kitų žmonių, kurie čia liko, gyvenimus. Ir apie tai beveik niekas nekalba. (A2, 35 m., Vilnius)

Kai ji pasakojo (apie Pokarį – L. V.), įsivaizdavau save jos vietoje. Tikrai buvo baisu. Ir ta nežinomybė, kas bus rytoj ir kas šiandien bus, – iš viso tu nieko nežinai. Bet kurią sekundę gali ateit nepažįstami žmonės ir nužudyt mamą ar ten brolių, sesę ir tiesiog išeit, ir viskas. Ir ten tave patį gali nužudyt. [...] Čia kiekvienam kaime pas vyresnį žmogų buvo tokių istorijų ar su tėvais, ar su kitais artimaisiais, nė vienas to neišvengė. Kas šiaip, kas dar kažkur tai, kas vietoj tiesiog nušautas. (A1, 35 m., Elektrėnų raj. sav.).

Panašiai kaip ir ginkluoto pasipriešinimo – partizanų veiklos prisiminimų – atveju, artimųjų kolektyvizacijos, nacionalizacijos patirtys, bet faktinis nepakliuvimas į nukentėjusiojo kategoriją verčia išryškinti savo artimųjų, kurie irgi vargo, kuriems buvo baisu ir sunku, patirtis. Taip atsargiai kvestionuojamos kolektyvinės atminties lygmens reikšmės, neįtraukiančios visų patirčių. Vėlgi matyti, kad tai atlieka vyresnė kartos po „lūžio“ dalis –

tie, kurių seneliai savo kritiniame amžiuje gyveno pokariu. Viena vertus, tai siejama su artimumu ir kartu išsidėstymu šeimoje: patys jauniausi kartos po „lūžio“ atstovai nuo pokario patirčių jau nutolę daugiau nei per dvi kartas. Kita vertus, galima svarstyti apie aptartą amžiaus efektą ir suaugusių procesą – brandesniame amžiuje artimųjų patirtys suvokiamos plačiau, giliau, išryškėja tiek įvairesni artimųjų bruožai, jų gyvenimo aplinkybės, į jas reaguojama.

2.4.3. Laisvėjimo procesai: Atgimimas, Sausio 13-osios įvykiai

Santykis su laisvėjimo procesais, visų pirma Atgimimu apsibrėžiamas beveik visuose šeimų pokalbiuose. Tačiau individualus žodžio Atgimimas vartojimas priklauso nuo platesnės pasakotojo reikšmių, priskiriamų praeičiai, sistemos: joje jis gali įgyti įvairias reikšmes nuo pat „dvasinio Atgimimo“, lydimo euforijos ir džiaugsmo, iki „visokios pertvarkos“, sumaišties. Pastaruoju atveju tėvų kartos atstovų paminimi, plačiau ar tik prabėgomis, iškilę sunkumai: prarastas darbas, poreikis keisti profesiją, turėtos, bet neišsipildžiusios viltys ir kiti.

Atgimimo, kaip eilės procesų, vedusių prie Nepriklausomybės atkūrimo, reikšmė visų pirma pabrėžiama šeimoje (Š2), kur ryški patriotinė linija, išreiškiamas vidinis pasipriešinimas sistemai, aktyviai dalyvaujama mitinguose, o vėliau – rūpinamasi ir bijoma Sausio 13-osios naktį budint prie strateginių objektų. Pabrėžiamas tapatinimasis su Sąjūdžiu: pasakojime jaučiama mes, dalyvavusieji, – mes, Sąjūdžio dalis. Vyresni šeimos nariai pažymi ne tik įsitraukimo faktą, bet ir nuotaiką, visų pirma euforiją; dvasinis pakylėtumas atsiranda tiek įvykių liudininkų, tiek jų palikuonių pasakojimuose. Šeimos patriotinė linija dar labiau išryškinama pabrėžiant ne tik pokalbyje dalyvavusių, bet ir jau išėjusių šeimos narių santykį su Atgimimo procesu:

Bet su kokių pakilimu mes eidavom į tuos mitingus, į Vingio parką eidavom kaip į šventę. [...] Tai vat, kada vyko Sąjūdžio suvažiavimas, per televiziją žiūrėjo šitą laidą iš Sporto rūmų, jis (senelio tėvas – L. V.) jau tada patikėjo, kad kažkas tikrai įvyks. Bet ant tiek susijaudino, kad gavo infarktą ir pasimirė. (S3, 82 m., Vilnius)

Tokio pakilimo daugiau nebuvo niekada. Tada visi buvo draugai, visi buvo bendražygiai – žiauriai geras laikas (T3, 48 m., Vilnius)

Sąjūdžio Steigiamojo suvažiavimo motyvas atsiranda ir Š5 bei Š8 pokalbiuose. Matyti, kad seneliai linkę pabrėžti būtent šį įvykį stebėję per televiziją, o anūikai šį elementą sustiprina.

Sausio 13-oji tampa pasakojimo posūkiu, ties kuriuo pateikiama daug kontekstinių detalių, atkuriami garsai, judesio momentai. Tokie detalūs prisiminimai, remiantis psichologijos studijomis, priskirtini vadinamiems blykstės prisiminimams: itin sukrečiantys įvykiai atmintyje „įstringa“ su labai konkrečiais vaizdiniais (pavyzdžiui, patalpos, žmonių, su kuriais susidūrė, išvaizdos detalės), garsais, kvapais²⁵³. Tai ypač ryšku pasakojant tėvų kartai, kuriai Sausio 13-osios prisiminimai sutampa su kritinių metų patirtimis. Anūkė, perpasakodama tėvų patirtis, remiasi ir iš kasmetinių minėjimo praktikų, kuriose pasitelkiama vaizdinė filmuota medžiaga iš Sausio 13-osios nakties, atkeliaujančiais vaizdiniais, sustiprinančiais įspūdį. Emocija užgožia ir galimą faktinį netikslumą – Sausio 13-oji jaunosios kartos atstovės suvokiama kaip buvusi dar iki Kovo 11-osios – taigi kovos dar iki Nepriklausomybės paskelbimo dalis, kulminacija:

Mes važiavom prie Seimo, ir aš net ir barikadą, kur tarp Gedimino prospekto ir Seimo – ten stovėjo barikada, – tai aš tąsiau montiruotes ir stačiau ją. (T3, 48 m., Vilnius)

Ir tėtis statė tą sieną, jau seniai žinojau. Padėjo su savo kursiokais kažkiek ten. Mama lygiai taip pat stovėjo prie to televizijos bokšto, gynė, rėkė ir, baisu, pasakojo, kaip tankai atvažiavo, pradėjo šaudyt. [...] Vat irgi tėtis tą sieną statė, buvo bruzdėjimas visiškai prieš valdžią. (A3, 20 m., Vilnius)

Tiek komunikacinės atminties reikšmės, tiek pasitelkiamos kolektyvinės atminties reprezentacijos (šiuo atveju, visų pirma, kasmetinės bendro minėjimo praktikos mokyklose ir valstybiniuose minėjimuose) sustiprina viena kitą. Taip formuojasi priežasčių grandinė, išryškinanti artimųjų vaidmenį kovoje už laisvę: *Tėvai ir seneliai gynė Parlamentą – Parlamentą gynė visa Lietuva – bendra kova už laisvę – šiandien minėdami pagerbiame aukas, žuvusias kovoje už laisvę – seneliai ir tėvai irgi galėjo jomis tapti, nes buvo ten, pačiame sūkurėje.*

Aktyvi gynyba Sausio 13-osios naktį siejasi su struktūrinio lygmens pasakojimu apie ilgai siektą, iškovotą laisvę, netiesiogiai nurodant ir į ginkluotąjį pasipriešinimą – įtraukiant juos į vieną „kovos už laisvę, kuri

---

²⁵³ Hirst ir Phelps, „Flashbulb Memories“, 36–37.

pareikalavo aukų“ vaizdinį, kurio pabaiga – Sausio 13-osios nakties įvykiai. Mąstant apie visas tris šeimos kartas, sukrečiančių įvykių poveikis, žvelgiant iš sociologinės perspektyvos, siejasi ir su laikotarpio (angl. *lifetime*) efektu. Kaip teigia Schumanas su kolegomis²⁵⁴, tai reiškia, kad didesnė dalis visuomenės, nepaisant amžiaus ir gyvenimo ciklo etapo, procesą ar įvykį prisimena kaip itin reikšmingą, o jo patirtis – kaip transformuojančio pobūdžio. 1991 m. istorinis, politinis įvykių kontekstas, sukrečiantys Sausio 13-osios nakties vaizdai įsirėžė tiek tiesioginių įvykių dalyvių, tiek stebėjusių ar klausiusių per dar veikusias ryšio priemones į atmintį. Čia ir patys anūkai, jau turintys autobiografinių vaikystės prisiminimų iš Nepriklausomybės atkūrimo laikotarpio, juos pamini kaip įsirėžusius. Kitaip nei patriotinės šeimos linijos atveju, čia, visų pirma paminima baimė, o ne drąsi kova, kurioje dalyvavo artimieji:

Labai gerai atsimenu Sausio tryliktą, nes mes buvom tuo metu Viršuliškėse pas senelius bute. Ir aš mačiau, kaip tada man atrodė, – aš mačiau, kaip važiuoja tankai. Dabar suprantu, kad ten buvo ne tankai – ten buvo tanketės ar šarvuočiai. Atsimenu, buvo baisu, bet ir smalsu buvo. Mus labai staigiai supakavo tada ir išvežė į kaimą, į vienkiemį pas prosenele. (A4, 33 m., Vilnius)

Kita vertus, kaip matyti iš tiriamų šeimų konteksto, būtinybę suformuoti tam tikrą santykį su Sausio įvykiais, pabrėžiant dalyvavimą ar pagrindžiant nedalyvavimą juose, iššaukia ir patys šiandieniniai struktūrinio arba kolektyvinio lygmens pasakojimai – simbolinė Sausio įvykių reikšmė, atkurama kasmet per minėjimus, per vizualines formas (filmuotą medžiagą, garsus, nuotraukas) įsišaknijusi kolektyvinėje atmintyje. Tai jaučiama visų pirma iš tėvų kartos, kurios dalis per Sausio įvykius ir vėlesniais transformacijos etapais išgyveno savo kritinį amžių, o gal, būdami jau darbinio amžiaus, išgyveno sudėtingą transformacijos laiką (kaip matyti Š1 ir Š2 atveju). Jaučiamas poreikis pagrįsti, jei Sausio 13-osios naktį prie svarbių valstybės objektų nebūta, nurodant svarias priežastis – pavyzdžiui, būtinybę likti su mama ar nėštumą:

O tos sirenos kviečia žmones rinktis į – jau prieš tai buvo per radiją pasakyta, kad, kai išgirsit sirenas, reikia važiuoti objektus ginti – į Juragius, į „Telekomą“. Nu o mano mama siena besiramsčiuodama eina: Gertute, tu

---

²⁵⁴ Schuman ir Corning, „Generations and Collective Memory“, 112–115.

tik mane nepalik, Gertute, kur mes eisim. Sakau: kur, į rūšį eisim turbūt. Tai tu tik manęs nepalik. (T11, 59 m., Kaunas)

Ir jau čia šeštadienis, dar susirgo kitas anūkas, kitos marčios, aš jau atvažiavus su vaikais laukiu, kol visi susirinks, nes sako: viskas, reikia jus vežti į kaimą, nes neaišku, kaip čia viskas baigsis. Vaikus ir mane, besilaukiančią, į kaimą reikia vežti. (T4, 61 m., Trakų raj. sav.)

Senelių pasakojimuose, jei ankstesni Atgimimo procesai neminimi arba pateikiama kritika, pavyzdžiui, neskaidriam Sąjūdžio grupelių darbo organizavimui, dalyvavimas Sausio įvykiuose tampa būtina sąlyga. Lojalumas, prielankumas ankstesnei sistemai, kurį pasakotojai nujaučia savo tekstu, įpareigoja pasiteisinti *bent jau* įvardijant, kad per Sausio įvykius būta prie Aukščiausiosios Tarybos ar Televizijos bokšto – vietų, kurias reikėjo saugoti:

Ir šita, sakau, kada buvo ir Sausio trylikta ir viską, mes prie Seimo su vyru buvom. Atlėkėm naktį, kai pasakė, kad šaudė. (S14, 81 m., Varėnos raj. sav.)

Įdomu, kad būtent šiuo atveju anūkų kartos atstovas pabrėžia, kad šeimoje atmintinos datos, valstybinės datos nėra svarbios. Taip senelių pasakojime atsirandantis svarbus dalyvavimo Sausio įvykiuose motyvas nureikšminamas anūko – komunikacinės atminties šeimoje kontekste tas įvykis nėra sureikšminamas kaip prisimintinas, minėtinas. Taigi artimojo pasakojimas papildomas nureikšminant ir apsibrėžiant savo santykį su minėjimu:

Man per Sausio trylikta per lietuvių kalbos pamoką liepė visiems rašyti, ką jums ten reiškia Sausio trylikta. [...] Ir aš tiesiog nuoširdžiai rašiau – nei čia tuo didžiuojuos, nei ką, – bet reiškia panašiai, ką šiandien valgysiu „Akropolyje“. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)

Juntama valstybių minėjimų praktikos kritika ryški ir kitame pasakojime – nekvestionuojant Sausio 13-osios simbolinės reikšmės svarstoma, ar iš tiesų kasmetinis smurto vaizdų atkartojimas nepraranda prasmės:

Parodydavo filmą – oi va čia kaip blogai, kiek žuvusių, – ir iš tikrųjų tas filmas, ten tokie tipiniai būdavo su visais kraujais ir ten smurtais. Kažkokį tokį sukelia – baimę kažkokią, ir tiek. Bet aš taip dabar pagalvoju: ten yra

daug tokių paralelinių dalykų, apie kuriuos kalbėt ir, pavyzdžiui, nu kažkaip – jie nepaliesi buvo. (A13, 33 m., Vilnius)

Tačiau matyti, kad vaizdai iš Sausio 13-osios nakties įvykių įsirėžę, gluminantys, keliantys baimę – tiek tiems kartos po „lūžio“ atstovams, vaikystėje juos mačiusiems gyvai ar per transliacijas, tiek tiems, kuriems įstrigo per kasmetines minėjimo praktikas. Užtikrinamas tęstinumas (ir istorinis) – šiandieninė bendruomenė priartinama prie bendros praeities įvykių²⁵⁵. Ritualizuoto pobūdžio minėjimas, turintis savas taisykles, kaip Sausio 13-osios atveju – vietą, filmuotą medžiagą, garsus, – paveikus, nes kaskart iš naujo perkuriamos ir patvirtinamos praeities įvykiui ar procesui priskiriamos reikšmės.

Papildymo, didesnės reikšmės priskyrimo linija išryškėja jaunosios kartos atstovams bandant sieti senelių ir tėvų vietomis fragmentiškus pasakojimus apie Atgimimo laikotarpį su aktyviu įsitraukimu į laisvės siekimo, laisvėjimo procesą. Būtent čia atsiranda sąsaja su kolektyvinio lygmens reikšmėmis, kuomet fragmentiškas artimųjų paminėjimas, kad „visi tie minėjimai vyko“, ar netgi vadinimas jų „bruzdėjimais“ anūkų pasakojime akcentuojamas daug stipriau, priskiriant didesnę reikšminį krūvį nei artimųjų pasakojimuose. Kai kuriais atvejais aktyviai įsitraukiama į šeimos pokalbį perklausiant, pasitikslinant, ar čia jau kalbama apie Sąjūdį, struktūriniame lygmenyje turintį didelę reikšmę – kaip tiesiogiai vedusį prie Nepriklausomybės atkūrimo. Sąjūdis turėtų atsirasti šeimos pasakojime, jis svarbus, net jei tėvų kartos prisiminimuose pirmiausia akcentuojamas nepasitenkinimas tam tikrais sovietinės sistemos elementais, o močiutė Sąjūdį išvis „pamiršta“:

Sąjūdžio jau link artėjo. (A5, 27 m., Vilnius)

Čia dar toli buvo, aš buvau pirmam antram kurse. [...] Mes niekad nebuvom tokie, kad va, Lietuva – tai jau grįsiu ir jau žūsiu. Nebuvo tokio žiaurais – ne tai kad žiaurais, bet tokio stipraus vat patriotinio namie kažkokio... Nu buvo, kad Lietuva, viskas taip, bet... (T5, 52 m., Vilnius)

Kai mama pasakojo savo sovietmečio istoriją, tai jinai daug pasakojo apie Sąjūdžio laikus, prieš Sąjūdį, ten nuo 85-ųjų, nuo 82-ųjų maždaug ir pabrėžė tą tokį Lietuvos Atgimimą. O močiutė nepasakojo nieko apie tą Sąjūdį, kas

---

²⁵⁵ Eviatar Zerubavel, *Collective Memory and Social Shape of the Past. Time Maps* (Chicago: The University of Chicago Press, 2003), 40–48.

irgi įdomu. Kas irgi gal turėjo įspūdį, bet jinau jau buvo Amerikoje mintimis turbūt, spėju. (A5, 27 m., Vilnius)

Artimųjų pasakojime atsirandantis dalyvavimo mitinge momentas anūkų reikšmių sistemoje susiduria su kelio į laisvę, į Nepriklausomybę simboliu, kuomet *siekiant ir tikintis* laisvės norima aktyviai tai parodyti. Kartu tai priešinimasis okupaciniam režimui. Močiutės ir anūkės (dar iš ankstyvos vaikystės prisimenančios Atgimimo laikotarpį) skirtingose sistemose formuojasi mitingų reikšmės:

Rodo tą vėliavą. O žmonių. Paskui tie vartai – eit per tuos vartus. Išeit į Donelaičio gatvę. Kai reik eit – vartai, tas sambūris, suspaudė. Man jau oro trūksta. Kad daugiau eičiau į kokius mitingus, tepasiunt jie. (S11, 85 m., Kaunas)

Kadangi aš Pakruojy gyvenau, mes nuėjom į tokį mitingą, buvo be galo daug žmonių, man mama įdavė į ranką Lietuvos vėliavėlę. Aš paklausiau, kas čia per dalykas, – sako, čia Lietuvos vėliavėlė. Tai čia toks, nu kažkoks labai irgi išlikęs prisiminimas. (A11, 33 m., Vilnius)

Anūkės pasakojime jaučiamas poreikis girdėtą močiutės pasakojimo epizodą apie mitingą su trispalve, sukėlusį jai diskomfortą, susieti su savo dalyvavimu mitinge gimtajame mieste, pabrėžiant Lietuvos vėliavą ir simbolinę tokių mitingų reikšmę. Kartai po „lūžio“ svarbu bent kertiniuose į Nepriklausomybę vedusiuose įvykiuose matyti savo artimųjų pėdsaką.

2.4.4. Senelių pažinties istorija

Vienas aspektas, krintantis į akis analizuojant anūkų perpasakojimus, – bent trumpa nuoroda, kartais ir platesnis pasakojimo fragmentas, susijęs su senelių pažintimi. Senelių kartos pasakojimuose romantiškoms pažinties istorijoms, išskyrus porą atvejų, dėmesio skiriama nedaug. Jos arba paminimos kaip faktai – tais ir tais metais susituokėme, – arba atsiranda, kaip Š2 atveju, tik į pokalbį įsitraukus sutuoktinei ir priminus, kad derėtų ir apie šeimą papasakoti. Pažinties istorija senelių pasakojime, matyti, svarbesnę vietą užima tais atvejais, kada pati gyvenimo istorija struktūruojama ne pagal profesinio gyvenimo raidą, bet labiau fragmentiškai konstruojant gyvenimo posūkius remiantis kitokiomis patirtimis, pavyzdžiui, gyvenamųjų vietų kaita ar, atvirkščiai, geografiniu sėslumu. Kai seneliai pateikia nenuosekliai

struktūruotą (Jonutytės žodžiais tariant, mažiau „naratyviai artikuliuotą“²⁵⁶) gyvenimo istoriją, santykių su aplinkiniais žmonėmis ar gyventomis vietovėmis refleksijas, šeimos santykių nuotrupas anūkai vėliau bando sulipdyti į nuoseklią istoriją.

Kad seneliai pasakodami neskiria daug dėmesio romantinėms istorijoms, gali būti kartos bruožas: vyresnieji senelių kartos atstovai šeimas kūrė po Antrojo pasaulinio karo, ne mažiau sudėtingais pokario metais, tad romantiškas pažintis apsunkeš nepriteklius, nesenos trauminės karo ir pokario patirtys aptemdo pažintį, šeimos kūrimą. Žilinskienė ir Ilic²⁵⁷, analizuodamos trijų sovietmečiu gyvenusių kartų prisiminimus, pirmąją kartą, gimusią dar iki Antrojo pasaulinio karo, apibrėžia kaip brendusią socialinės transformacijos, trauminių šeimos ar kitų artimųjų patirčių, nuosavybės netekties, tremčių, repatriacijos, represijų baimės sąlygomis. Kaip teigia Kraniauskienė, net jei gimusieji iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos ir pakliūva į skirtingus „generacinius vienetus“, jie savo aktyvios socializacijos metus iš principo išgyveno gilią socialinės transformacijos sąlygomis²⁵⁸. Tad neromantizuota šeimos kūrimo istorija, vos prabėgoms atsidurianti ar išvis neatsidurianti šiandieniniuose gyvenimo istorijos pasakojimuose, tampa priemone savaip reflektuoti šias kritinių metų patirtis. Jaunesnių senelių kartos atstovų, savo „kritinius metus“ praleidusių jau pokariui baigiantis (jo pabaiga laikytinas ginkluotojo pasipriešinimo numalšinimas), socializaciją sovietinėje sistemoje pažymėjo visuotinio išsilavinimo diegimas, ideologiniu orientavimas. Šios patirtys, kaip teigia Leinartė su bendraautorėmis, veikia ir tai, kaip jie šiandien pateikia savo biografijas: kokio jos ilgio, kaip struktūruojamos remiantis mokymosi ir darbiniais pasiekimais, kitas patirtis paliekant nuošalyje.

Galimi ir kiti tokio biografinio pasakojimo konstravimo aiškinimai: naratologinėje literatūroje galėtume rasti nuorodų į dabarties socialinio, kultūrinio ir politinio konteksto sąlygas, gero, teisingo gyvenimo apibrėžtis, lemiančias būtent tokį gyvenimo istorijos struktūravimą²⁵⁹. Tokios prielaidos leistų įžvelgti ir pasakotojo reakciją į kolektyvinio lygmens reikšmes. Saugiau, neutraliau savo biografiją pasakoti remiantis būtent darbinėmis patirtimis, šeimos gyvenimo liniją paminint, bet jos neakcentuojant – kaip ir

---

²⁵⁶ Jonutytė, „Juslinių patirčių artikuliacijos“, 174.

²⁵⁷ Laima Žilinskienė, Melanie Ilic, „Changing Family Values Across the Generations in Twentieth Century Lithuania“, *Contemporary Social Science* (2018), 4–7.

²⁵⁸ Sigita Kraniauskienė, „Identiteto tyrimo metmenys: kartų identiteto paieška XX a. lietuvių autobiografijose“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2 (2004), 46–50.

²⁵⁹ Freeman ir Brockmeier, „Narrative Integrity. Autobiographical“, 75–99.

neakcentuojant kitų gyvenimo aspektų, galbūt reikalaujančių niuansuočiau apibrėžti santykį su sovietų sistema, palyginti ją su darbine veikla. Tokie gyvenimo įvykiai kaip šeimos kūrimas, nors ir yra integrali biografijos dalis, tampa antraplaniai ar visai nesureikšminami tuomet, kai dėliojami kiti biografijos posūkiai (kaip ryškėja Š9 ar Š13 vyriausiųjų kartų atstovų pasakojimų atvejais).

Tačiau jaunosios kartos perpasakotose senelių gyvenimo istorijose pažinčiai, šeimos kūrimui skiriama didelė reikšmė – tai viena svarbesnių senelių biografijos posūkių. Be to, pabrėžiama, kad pažinties istorija pasakota daug kartų. Trečiosios kartos pasakojime senelių pažintis tampa gyvybinga, šviesia atsvara iš principo sudėtingam senelių gyvenimo paveikslui, kuris kuriamas pasakojant. Ji konstruojama kaip įdomus, neįprastas, senelius iš kitų porų išskiriantis įvykis – bent šiek tiek filmo scenarijaus vertas epizodas. Šis suintrigavimas gali sietis su išties girdėtomis senelių pasakotomis istorijomis. Kita vertus, jis įneša jau minėto šviesumo į iš principo sudėtingo, santvarkos gniaužtų ribojamo senelių gyvenimo sovietmečiu vaizdavimą, net jei pažinties pradžia ir buvo ne itin romantiška:

Susitikimas su seneliu tai, kadangi jie iš gretimų kaimų, tai viskas vietoj vyko. Viskas anksčiau paprastai vykdavo. Jos tėvas paklausė, sako: tai kaip tau ten jisai. Hm, gal ir gerai. Jisai, sako, moka siūt, darbštus, vadinasi, geras. Taip sulipo jie. (A2, 35 m., Vilnius)

Kada jos jau buvo panelės, sakykim, studentės, kokių dvidešimt kelerių, čia apie 50-uosius turbūt metus, kad buvo didžiulis badas, nebuvo valgyt praktiškai, kaip ir mano močiutė man pasakojo, kodėl susižavėjo tuo dieduku – nes jis pasikvietė ją į valgyklą pavalgyti. (A11, 33 m., Vilnius)

Ir tai jisai sirgo tuberkulioze, ir močiutei neleido jos mama su juo ten nei bendrauti, nei tuoktis, bet tada jie buvo pašėlę ir susituokė slapta. Ir tiktai padėjo pasą ant stalo. Bet tada atrodė, kad jisai numirs ir ji bus susituokus. Tada jis pasveiko, žodžiu, ir liko. (A8, 27 m., Vilnius)

Senelių pažinčiai skiriamas dėmesys ir santykinis svorių skirtumas papasakotose gyvenimo istorijose ir jų perpasakojimuose sietinas su kilmės, šaknų ir šeimos saitų aspektais komunikacinės atminties šeimoje specifikoje. Senelių pažinties faktas – tai savotiškas tęstinumo užtikrinimas: jis svarbus palikuonių kartoms, jo paminėjimas – savo būties užsitikrinimas, savo šaknų patvirtinimas. Tai dar viena jungtis su artimųjų ratu, šeima, tai gija, rodanti, kad perpasakojama ne šiaip sovietmečiu gyvenusio žmogaus istorija – tas

žmogus yra susaistytas giminystės saitais. Kita vertus, artimųjų pažinties ir tuoktuvių istorija nušviečia šiaip jau gana niūrų senelių laikotarpio iki „lūžio“ paveikslą.

Kukli jaunos senelių šeimos gyvenimo pradžia kartos po „lūžio“ pasakojime žymi ir bendresnį trūkumo, susijusio su jų turima laikotarpio iki „lūžio“ samprata, motyvą. Jis atsiranda anūkų pasakojime tiek tuomet, kai susiduriama su senelių papasakotomis sėkmingo senelių gyvenimo, įsitvirtinimo istorijomis, tiek su neturtu, darbininkų gyvenimo kasdienybe:

Tai tikrai buvo sunku: jie pinigų neturėjo, močiutė gan greitai susilaukė, tai nedirbo. Net jei ir dirbai, tai vis tiek ten algos tokios mažos, kad ten sunku buvo išgyventi. (A16, 26 m., Vilnius)

Aš atsimenu, kad ar čia pats senelis pasakojo, ar apie jį pasakojo, kad vat ten vaikiškų drabuželių, kai jiems gimė mergaitės – man atrodo, kad jie nežinojo, kad ten bus dvi, o gal, gal kažkaip įtarė ten tie gydytojai. Kad ten kažkaip reikėjo gauti rūbėlių ir ten vežimų, irgi ten eilėse atstovėjo. (A13, 33 m., Vilnius)

2.5. Laviravimas tarp reikšmių – pabrėžimas ir nutylėjimas

Šis teminis pjūvis labai platus, jame išsidėsto tarsi skirtingi blokai – didžiojoje daugumoje šeimų pokalbių atsirandantys saugumo struktūrų – NKVD, daugiau vėlesniojo KGB, arba „saugumo“, – motyvai. Greta šių aiškių, grėsmingų struktūrų ir jų veiklos bruožų komunikacinės atminties lygmeniu figūruoja ir kitokio pobūdžio sekimo aspektai – užuominos apie pasiklausymą, informacijos rinkimą įvairaus pobūdžio institucijose, įskaitant net kaimynystę. Analizuojant, kaip kartos po „lūžio“ sampratoje šie įvaizdžiai atsiranda, papildo ar eliminuoja vienas kitą, matyti, kad juos reikia aptarti vienu neatsiejant nuo kitų. Ties šiuo tematiniu pjūviu galima išvelgti ir *sustiprinimo* strategijos pasitelkimą – senelių susidūrimus su saugumo struktūromis ir už to glūdinčią grėsmę, pavojų dar labiau paryškinti.

2.5.1. Šnipinėjimas, pasiklausymai

Jei seneliai užsimena, kad jų darbovietėse buvo renkama informacija apie darbuotojus, stebimi jų veiksmai, šie epizodai anūkų pasakojimuose įgyja dar daugiau svorio, būna išplečiami, papildomi. Įdomu, kad perpasakojant atitrūkstama nuo kiek abstrakčios saugumo tarnybų, kaip grėsmės ir pavojaus, reikšmės, ir pereinama prie tarpasmeninių visuomenės, kurioje artimieji gyveno, santykių. Išskyla ir apibendrintos, iš mokyklinio

ugdymo įgytos žinios apie gyvenimą vienu nepasitikėjimo kitais atmosferoje. Sekimas, skundimai, figūruojantys artimųjų – visų pirma ėjusiųjų svarbesnes pareigas – pasakojimuose, paminėti išplėstinai ar tik prabėgomis, susidūrę su iš svetur įgytu žinojimu apie nesaugumą, sutrūkinėjusius ryšius tarp žmonių, sustiprina vienas kitą. Vienu nepasitikėjimas kitais tampa trečiosios kartos pasakojime apie netolimą, sudėtingą praeitį reprezentuoja vieną svarbiausių tos praeities bruožų. Iš tolesnio pavyzdžio matyti, kad tėvo turimi apie nuolat skųsdavusių kaimynų prisiminimai – ne iki galo sklandžiai artikuliuoti – į anūkės pasakojimą įtraukiami, tačiau įk kontekstinami ne kaip šeimos narių patirtys, bet kaip nuasmenintos patirtys sovietmečio visuomenėje:

Tai sužinojo, kad uošvės tėvas buvo nušautas, ji dirbo čia, kaip sakyti, savivaldybėj – įskundė, išmetė iš darbo. Nu, buvo kažkas tai. Tėvuką mano irgi skundė – jis negalėjo kariaut, pagal metus netinka. Jis buvo banditas, tipo jis meluoja, kad kariavo. (T7, 65 m., Elektrėnų sav.)

Bet kuo toliau, tuo labiau aš suprantu, kad tai psichologiškai būdavo labai sunku, nes žmonės realiai negalėdavo niekuo pasitikėti – gali pasitikėti tik pats savim. Tuomet, kai žmonės negali pasitikėti kitu, jie yra labai pažeidžiami, labai lengva juos valdyti. Tai man atrodo: čia yra žiauriausias to sovietinio laikotarpio, aš nežinau, kaip čia pasakyt, – aspektas. (A7, 28 m., Vilnius)

2.5.2. Susidūrimas su saugumo struktūromis

Mąstant apie struktūruojantį lygmenį, KGB ir jų pirmtakų – bendrąja prasme čia vadinamų saugumo struktūromis (saugumas yra neretai tiek senelių, tiek anūkų pasitelkiamas terminas) – tematika ir simboliai, viena vertus, yra aiškiai apibrėžiami pasakojant apie nukentėjimą nuo okupantų, ginkluotojo pasipriešinimo numalšinimą, jų atsiranda tremčių kontekste. Kankinimo, kalinimo, bausmių, galiausiai persekiojimo, apklausų ir tardymų įvaizdžiai tampa kertiniai, jais apibūdinamos abstrakčios KGB ar saugumo sąvokos, apimančios ir pirmtakus MGB ar NKVD. Matyti, kad komunikacinės atminties lygmeniu šios sampratos pinasi visų pirma vyriausios kartos pasakojimuose (t. y. KGB pavadinama NKVD ar dvejojama, gal tuo metu buvo MGB, ar pasirenkama sribų, net tarmiška skrebų, sąvoka). Kartos po „lūžio“ atstovai, linkę vartoti tiek saugumo, tiek KGB sąvokas, pokario laikotarpiui, jeigu jis aktualizuojamas, priskiria NKVD. Jei minimi susidūrimai su vėlesnio meto saugumo struktūrų veikla, pasitelkiami sekimo, stebėjimo, informavimo kanalų motyvai. Jų reikšmė

kartos po „lūžio“ atstovams vėliau stiprėja, apmąstant, kokie ryškiausi yra sovietinio laikotarpio bruožai ir kaip juos patvirtina ir artimųjų patirtys:

Administratore dirbau, viešbuty, Kaune. [...] Ekskursijų tenais būdavo: Leningradas, Sankt Peterburgas – ne, tada nesivadino... Leningradas, Maskva, atvažiuodavo kreiseriu, apgyvendindavo. O tas jau vadovas buvo, NKVD, labai viską žiūrėjo. Žodžiu, aplinkui buvo tu ir mūsų – žodį ištarsi, tai nežinai, kur ir atsidursi. Buvau įskūsta, nes už tai, kad brolienė išvažiavo į Ameriką, – va, Lilė. Saugumą, antrą aukštą. (S11, 85 m., Kaunas)

[...] tai ten irgi apie tą saugumą – kaip ten visi sekimai, jeigu kokia užsieniečių delegacija, tai ten žinodavo, kas ten per žmonės ateina, ir panašiai. (A11, 33 m., Vilnius)

Tačiau čia svarbu ne istorinis tikslumas, bet saugumo struktūroms teikiama reikšmė – reikšmė jų kaip reprezentuojančių blogąją, represinę santvarkos pusę, susijusių su visuotinio blogio samprata. Ji savaime nesukeltų iššūkio apmąstant artimųjų praeitį: represinė politika neatsiejama nuo saugumo struktūrų veiklos, taigi tas visuotinio blogio priskyrimas, represinių struktūrų minėjimo artimųjų pasakojimuose pavyzdžiai, atrodo, pagrindžiami ir poreikio giliau reflektuoti jie nesukelia. Tačiau būtent vėlyvasis laikotarpis ir sąsajos su KGB – mįslingi sąrašai; jų (ne)išviešinimas, nebaigtos, neįgyvendintos iliustracijos klausimai sukuria pilkąją zoną. Čia kuriasi tam tikri posovietiniam regionui būdingi mitai – kaip teigia Apor, Horvth ir Mark, cituodami Stan apie tai, kad „visi turėjo savo bylas“ ar „informantai patys buvo aukos“²⁶⁰. Neaiškumas, pasakojimų apie kažkokius sąrašus nuotrupos kartai po „lūžio“ siejasi su gan aiškiai apibrėžta saugumo struktūrų kaip visuotinio blogio, režimo, kankinusio ir persekiojusio žmones, reikšme. Tai sukelia dvejonę, nepatogumą dėl netiesioginių sąsajų su kolaboravimo klausimais ir šeimos pokalbių metu nuosekliau aptarinėti vengiama ir ieškoma pateisinimų.

KGB paminėjimas artimųjų pasakojimuose, jei neaktualizuotas tardymų, šnipinėjimo, apklausų kontekstas, kelia savotišką įtampą ir poreikį atsargiai pagrįsti, kodėl šių paminėjimų atsiranda. Nuotrupos, ateinančios iš politinių diskusijų erdvės, vienų ar kitų veikėjų kaltinimo buvus KGB agentais (pavyzdžiui, svarstymai, kas iš KGB agentų buvo patekę į Sąjūdį, kas iš žymių rašytojų ar menininkų sluoksnio priklausė šiai struktūrai, galimai

---

²⁶⁰ Apor, Horvth, Mark, „Secret Agents“, 6.

sekė ir pranešinėjo apie savo kolegas, o gal ir prisidėjo prie pastarųjų nukentėjimo), randa atgarsių ir jaunosios kartos netolimos praeities sampratoje. Agento, KGB talkininko sąvoka šiandieniam kontekste, praėjus trims dešimtmečiams po „lūžio“, jau yra įgijusi ir bendrinį pobūdį: hipotetinis priklausymas KGB anuomet ar talkinimas – įrodytas ar numanytas – yra bendresnio pobūdžio apibūdinimas, pasitelkiamas kalbant apie šią dieną antivalstybiškai, nepatriotiškai nusiteikusius asmenis ar grupes. Miglotas žinojimas, kuris slepiasi po platesne abstrakcija KGB, dar labiau – po kagėbistais, – tai sąvoka, atsirandanti kontekste, kuomet norima sumenkinti, supriešinti, parodyti kitą pusę kaip netinkamą. Tai matyti ir šiandien, pavyzdžiui, bandant atsekti kurio nors politiko, visuomenininko sąsajas su saugumo institucijomis, taip abejojant jo ar jos lojalumu dabarties demokratinei valstybei.

Mokslo studijų, įtraukiančių šiuos pastarųjų metų svarstymus (ne pačią KGB veiklą ir žymių skirtingų profesijų atstovų verbavimą) kaip tyrimo objektą, trūksta, tačiau normatyvinių įžvalgų, formuojančių diskusijų toną, galime rasti akademikų kito formato darbuose. Girnius savo straipsniuose, publicistiniuose ar eseistiniuose, laikosi nuomonės, kad sąrašus, implikuojančius galimai vykusį bendradarbiavimą, būtina viešinti, tačiau drauge vertėtų pateikti nuoseklų aprašymą to, kaip sąrašai buvo sudaromi ir kiek jie patikimi. Toks viešinimas, įtraukiant ir aukščiausius to meto pareigūnus, galėjusius kontroliuoti KGB darbą, turėtų įnešti daugiau skeptiškumo į „ir tuomet dirbome Lietuvai“ diskusijas²⁶¹. Diskusijų apie iliustraciją užuomazgos įvairiuose lygmenyse – tiek politiniame, tiek akademiniam, tiek meniniam (pažymėtinas dokumentinis filmas „Aš už tave pakalbėsiu“, į kurį įtraukiamos ir KGB agentų patirtys), – vykusios XX a. paskutiniame ir XXI a. 1-ajame dešimtmetyje, žymi laikotarpį, kai taip ir nepasiekta bendrų sprendimų, kas turėtų vykti su tais, kurie buvo saugumo struktūrų dalimi. O KGB, kaip blogio ir grėsmės metafora, vis labiau atsisieja nuo subjektų, žmonių ir lieka sukoncentruoti į smurtines ir žmogaus laisvę ribojančias praktikas (pasiklausymas, sekimas, tardymai) arba į simbolinius pastatus. Specialiomis lentelėmis pažymėti pastatai, kuriuose buvo kalinami ir kankinami laisvės kovų dalyviai ir dalyvės).

Ką daryti su tais, kurie priklausė saugumo struktūroms, – vis dar aktualus klausimas tose bendruomenėse, kurios buvo paveiktos XX a. totalitarinių ir autoritarinių režimų. Čia, be klausimo, kaip prisiminti sudėtingą praeitį, kyla ir personifikuotos ar kolektyvinės kaltės dėl kitų kentėjimo, persekiojimo

---

²⁶¹ Kęstutis Girnius, „KGB sąrašai“, *Naujasis židinys-Aidai* 1 (2018), 4–5.

klausimas. Assmann, analizuodama Vokietijos atvejį ir nacistines karines struktūras, visuotinį su jomis susietą blogio elementą, blogio reprezentaciją, bet ką, kas su tuo siejasi – net žinomą ir gerbiamą asmenį, kurio biografijoje būta sąsajų su karinėmis struktūromis – leidžia priskirti prie šios totalų blogį reprezentuojančios institucijos²⁶². KGB, NKVD nėra tas pat kas SS, tačiau šiandien skirtingais atminties lygmenimis susiformuojančios sąsajos su visuotinį blogį reprezentuojančiomis institucijomis tampa dėme tiems, kurie tiesiogiai ar netiesiogiai buvo su jomis susiję. Liustracijos klausimas yra politinis klausimas, tačiau ir kito lygmens, svarstant apie saugumo struktūras (kaip minėta, vyriausios kartos prisiminimuose terminai NKVD, MGB, KGB ir maišosi, ir persikloja) ir jų simbolinę reikšmę. Artimųjų sąsajos su šiomis struktūromis, net ir visai netiesioginės, numanomos, nepatvirtintos tampa probleminės, nes tai – sąsajos su blogiu, su žmonių kančia, jų geriau visapusiškai vengti, arba pamiršti.

Šios disertacijos dalies tikslas – bent trumpai apžvelgti diskusijas dėl šiandieninės kolaboravimo sampratos. Tos diskusijos reikalauja papildomų išsamesnių tyrimų, tačiau principinis tokių diskusijų egzistavimas iliustruoja kontekstą, kuriame kartos „po lūžio“ atstovai mąsto apie mįslingus KGB sąrašus, kaip atkreipia dėmesį Girnius, apdairiai pervadintus Agentūros bylų registracijos žurnalų. Tik šeimos pokalbių nuotrupose galima išgirsti, kad šeimos nariai buvo kokiam nors rezervistų sąraše, kuriame būti nėra patogu. Šeimos pokalbio metu prabėgomis iškilus tėvų kartos atstovo, šeimos nario, „kortelės“ klausimui, anūkas čia pasitelkia neišvengiamybės argumentą:

Jis kažkaip atsilaikė, neįstojo. Bet kortelė buvo užvesta. KGB kažkoks atsargos kažkoks – nežinau, kažkokie ten. (T15, 61 m., Lazdijų raj.)

Turbūt tais laikais, jeigu su aukštuoju išsilavinimu, į atsargą traukdavo, į sąrašus. (A15, 36 m., Lazdijų raj.)

Subjektyvi istorinio laiko nuovoka, netikslios įvairių sovietmečio tarpinių ribos apsunkina kartos po „lūžio“ vėlyvojo sovietmečio suvokimą. Net istorikui, dirbančiam su archyvine medžiaga, ar teisininkui gali tekti pasukti galvą, kas buvo kas, kaip tą buvimą vertinti. O anūkų kartos atstovų žinios ypač ribotos.

Vienintelės gan tikslios reprezentacijos (ar bent jau išsiskiriančios iš kitų), aiškiau nurodančios, kaip iš principo reikėtų suvokti ir prisiminti

---

²⁶² Aleida Assmann, *Is Time Out of Joint?*, 135–140.

saugumo struktūras, – tai okupacinį laikotarpį įamžinantys muziejai ir memorialai. Muziejai, ekspozicijos taip pat yra materialios kolektyvinės atminties reprezentacijos, atminties tarpininkai²⁶³. Muziejaus, anot Kuhn, kaip kultūrinės priemonės paskirtis ir yra ugdyti socialinę atmintį²⁶⁴. Rosenzweig ir Thelen, analizavę įvairius JAV visuomenės sąveikos su praeitimi, istorija būdus, mato juos kaip vieną svarbiausių šaltinių, kuriais žmonės kliaujasi siekdami informacijos apie kurią nors praeities etapą²⁶⁵.

Lietuvoje vienas iš svarbiausių ugdymo, švietimo, tarptautinio reprezentavimo prasme muziejų, skirtų sovietinei okupacijai atminti, yra buvusiuose KGB rūmuose įrengtas Okupacijų ir laisvės kovų muziejus. Tai, kad jis įrengtas patalpose, susijusiose su represijomis ir teroru, atspindi bendresnio pobūdžio tendenciją, matomą ir kituose Vidurio ir Rytų Europos miestuose – pavyzdžiui, Budapešte. Muziejaus įsteigimas buvusių represinių struktūrų pastatuose – tai ir simbolinis jų perėmimas, ir pergalės prieš neteisę pažymėjimas siekiant sukelti kuo stipresnes lankytojų emocijas²⁶⁶. Taigi jis tampa nugalėto, įveikto buvusio režimo blogio reprezentacija.

Lietuviškojo muziejaus, skirto okupacijai, pavadinimo kaita žymi savitą aukos pasakojimo raidą: nuo genocido (pirminė reikšmė muziejaus kontekste – sovietų genocidas prieš laisvės kovotojus) ir aukų pereita prie okupacijų ir laisvės kovų. Taigi nuo kankinystės žengiama link kovojusios, nepasidavusios tautos įvaizdžio, taip pat paminimos dvi okupacijos. Dar iki oficialaus pavadinimo pakeitimo 2011-aisiais į ekspozicijų erdvę įtrauktos ir nacių nusikaltimų aukos²⁶⁷, taigi nukentėjusių grupė tapo įtraukesnė. Regionų lygmeniu įvairios su saugumo struktūromis susijusios vietos (NKVD, MVD, MGB, KGB pastatai ar sribų būstinės) įamžintos specialiais ženklais. Atsiranda ir meninių iniciatyvų, jungiančių kelis žanrus: pavyzdžiui, 2021 m. išleista knyga, kurioje fiksuoti įvairaus pobūdžio šių pastatų atvaizdai, ji laimėjo ir Knygos meno konkursą²⁶⁸. Tačiau šiame darbe dėl simbolinės vietos, žinomumo, edukacijų gausos atkreipiamas dėmesys būtent į Okupacijų ir laisvės kovų muziejų.

---

²⁶³ Erll, „Locating Family in Cultural“, 125.

²⁶⁴ Anette Kuhn, „Memory Texts and Memory Work: Performances of Memory in and with Visual Media“, *Memory Studies* 3, nr. 4 (2010), 293–297.

²⁶⁵ Rosenzweig ir Thelen, *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*, 91.

²⁶⁶ David Crowley, James Kapaló, Gabriela Nicolescu, „Introduction. Visual Ethics after Communism“, *Martor* 26 (2021), 10.

²⁶⁷ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro istorija www.genocid.lt.

²⁶⁸ Indrė Šerpytytė et al., (1944–1991) *Former NKVD-MVD-MGB-KGB Buildings*, (Kaunas: Kaunas Photography Gallery, 2021).

Koresaar ir Joesalu pažymi, kad Estijos okupacijų muziejaus 2017 m. pervadinimas į Vabamu okupacijų ir laisvės muziejų žymėjo bandymą išplėsti apribotą Estijos pokomunistinį diskursą. Antrojo pasaulinio karo ir komunistinio laikotarpio vaizdavimas muziejuje kito: pastaruosiu metu bandoma atskirti stalinistines represijas, kolaboravimą, pasirinkimus ir vėlyvąjį sovietmetį, jo kasdienybę²⁶⁹. Pagrindinis lietuviškojo muziejaus objektas – kovotojai už laisvę, ekspozicijai atvertuose rūsiuose, kamerose kalėjė, kentėję, kai kuriems jų buvo įvykdytos egzekucijos; dėmesio skiriama ir kaltiesiems – čia dirbusiems pareigūnams, jų darbo metodams, tardymų specifikai. Taigi struktūrinio lygmens pasakojimuose bendruomenės praeities kančių reikšmės įgyja konkretų pavidalą ir vietą, kur žmonės nukentėjo ir buvo baudžiami. Tai nėra vienintelės materialios kolektyvinės sovietmečio atminties reprezentacijos, tačiau jos kuria labai aiškų blogio, kančių įsikūnijimo įspūdį.

Muziejuje pateikiamos visų pirma aukščiausiojo rango čia dirbusių kariškių pavardės. KGB viršininkų, daugiausia siųstų iš Maskvos, pavardės tampa neatsiejamomis nuo KGB kaip blogio metaforos. Jos nekelia platesnių viešųjų diskusijų, nors gali figūruoti svarstant, pavyzdžiui, kontroversiškus pareiškimus dėl partizanų vadų. Pavyzdžiui, reakcijų į Vanagaitės pareiškimų apie pasipriešinimo vado Ramanausko-Vanago užverbavimą KGB kontekste dažnai skambėjusi N. Dušanskio, tardžiusio Ramanauską-Vanagą, pavardė – tai nuoroda į konkretų žmogų, vieną iš atsakingųjų už susidorojimą su partizanais. Konceptualiai kitokio pobūdžio diskusijos, keliančios giluminius dvejonės, kaltės klausimus, kyla tuomet, kai klausimų kyla ir saviems, pirmiausia dar ir žinomiems, pelniusiems pagarbą už profesinę veiklą. Dar kitu kampu diskusija iškyla tuomet, kai nėra nei akivaizdžių įrodymų dėl darbo su KGB, tačiau, pavyzdžiui, žymių žmonių pavardės – pavyzdžiui, Sauliaus Sondeckio ar net Vincento Sladkevičiaus, yra paviešintuose sąrašuose²⁷⁰. Kolaboravimo klausimas, apipintas neaiškumo, ir dvejonės nugula ir kartos po „lūžio“ pasakojimuose, jei artimųjų pasakojimų nuotrupos, ribotos žinios susiduria su ribotumais ir pilkaja zona struktūruojančiame kolektyvinės atminties lygmenyje.

Kitokio pobūdžio santykis su abstrakčiais su saugumo struktūrų įvaizdžiais kuriamas tuomet, kai seneliai pasakoja grėsmingus susidūrimus su

---

²⁶⁹ Ene Koresaar, Kirsti Joesalu, „From Museum as Memorial to Memory Museum: on the Transformation of the Estonian Museum of Occupations“, *Occupation and Communism in Eastern European Museums. Re-Visualizing the Recent Past*, ed. Constantin Iordachi, Peter Apor (Bloomsbury Academic, 2021), 51–59.

²⁷⁰ Kęstutis Girmius, „KGB sąrašai“, 3.

saugumo struktūromis, visų pirma stalinizmo laikotarpiu. Čia komunikacinės ir kolektyvinio lygmens reikšmės papildo, sustiprina viena kitą. Pasakojama ir perpasakojama vaizdžiai, nuosekliai, nes užsitikrinamas buvimas teisingoje pusėje:

Tai o čia pradžioj dar negyveno, karininkai buvo, ir atsivesdavo tardyti žmones. Gyveno tiktai arklininkas jų – jie turėjo ir arklių, iš kaimo prisivežė, jei turėjo ir karvių, ir kiaules augindavo, bet daugiau tai vat aptarnavo tas arklininkas. (S14, 81 m., Varėnos raj. sav.)

Vėliau atėjo – NKVD 'istai, taip sakė, jie užgrobė namą, liepė jiems eit šalin, kad namas bus naudojamas jų paskirtim, kad galit, atseit, pamiršt, apie savo. [...] Tai tenai kurį laiką gyvendami kaip ir gyveno labai arti kaip čia lietuviškai – interrogation, tardymo kambarių jų, tam buvo naudojami buvusieji namai jų. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)

Senelių susidūrimai su saugumo struktūromis, kai bandė verbuoti ar apklausė juos pačius, senelių žinojimas, kad apie juos renkama informacija, arba verbavimo patirtis, reflektuojami ir anūkų. Kartos po „lūžio“ pasakojime nebetikslios sąvokos, tačiau esminė linija – senelis buvo susidūręs su saugumo struktūromis – išlieka svarbi ir akcentuotina, pridedamas dar stipresnis trilerio elementą:

Tai šitoj vietoj, žodžiu, aš turiu sekt savo tėvą ir teikt informaciją saugumui. Tai šitoj vietoj aš, nors nebuvo niekada drąsuolis, sakau ne, kategoriškai negaliu su tuo sutikt. (S3, 82 m., Vilnius)

Ai, dar labai baisu, prisiminiau, kad seneliui kažkaip pasakė valdžia, kad tu turi sekti savo tėvą, ir kad maždaug, turėjo persekioti ir sakyt, ką jis daro ir pan., ir jis pasakė, kad jam nesvarbu. Jis nežinojo, kas jam bus nuo to, bet jis pasakė, kad aš to nedarysiu, čia yra šeima. (A3, 20 m., Vilnius)

Kolektyvinis lygmuo pasitarnauja tuo atveju, jei seneliai apie KGB kalba gana laisvai – kaip apie konkrečius pažinotus žmones. Anūkai, reflektuodami artimųjų pasakojimus apie susidūrimą su sovietinėmis saugumo struktūromis, susieja tai su žinojimu, ateinančiu iš svetur, ir senelių gyvenimo aspektus įprasmina savaip. Kartos po „lūžio“ artimųjų susidūrimai su saugumo struktūromis pamatomi platesniame režimo kontekste su grėsmėmis, bausmėmis, jei bus prasižengta. Senelis kalba apie pažinotus KGB pareigūnus ir jų patarimus, o štai anūkės pasakojime

senelio susidūrimas su KGB artimoje aplinkoje labiau sietinas su baime, kad senelis būtų galėjęs nukentėti:

Bet labai buvo išvystytas KGB agentų tinklas [...]. Tai buvo toks saugumietis, globojantis, prie kiekvienos mokyklos, bet jisai buvo mūsų sodo kaimynas. Tai dažnai suvirint ką, padėt reikia, tai žmogiškai šilti santykiai buvo. Tai jis man sako: tu būtinai turi nuvažiuot (į Čekoslovakiją – L. V.), kitaip tavęs neišleis (į Ameriką – L. V.). (S8, 80 m., Vilnius)

Nes, pavyzdžiui, mamos sesės vyras, jo tėvai, jo tėtis buvo saugume. Ir jie turėdavo tuos bendrus balius, nu dar čia iki 1990-ųjų, ir ten senelis normaliai pasisakydavo, kaip turi būt, – nu kažkaip neraportuodavo, matyt, jau iš giminės vidaus šitų pokalbių. (A8, 27 m., Vilnius)

Panašiai močiutės ir KGB sandūra figūruoja ir kito kartos po „lūžio“ atstovo pasakojime: močiutė dėl savo asmeninių savybių mokėjo suktis, bendraudama su KGB pasiekti savo, nenusileisti ir tuo rizikavo. Jiems kalbantis anūkas tarsi pamato didesnę močiutės veiksmų reikšmę ir galimas pasekmes. Be to, pabrėžia, kad ji ir pati buvo sekama, nors močiutės pasakojime tai neakcentuota:

Tai, žodžiu, aš buvau ant tiek drąsi, kad aš nuėjau – sakau, einu pas viršininką, praleido mane. Nueinu aš pas tą – pas Vaigauską, jis buvo didelis viršininkas tada, – sakau, kaip čia yra. (S5, 79 m., Vilnius)

Iš tikrųjų eidavo kiaurai sienas per tuos KGB rūmus, įsiveržė, praktiškai. [...] Nu jo, ir labai ką pasakojo apie tą sekimą, ir įdavimo visą sistemą. [...] Toks – įdomu, nes ji pati buvo sekama kaip įtartinas asmuo, nes turėjai ryšių su Amerika, Šaltojo karo metu Amerika buvo numeris vienas priešas. (A5, 27 m., Vilnius)

Todėl KGB ir šnipinėjimas, sekimas – teminiai sovietinės praeities atminties pjūviai – jaunajai kartai pasakojant apie praeitį įgyja dviprasmiškumo. Saugumo struktūros atsiranda, nes nurodo tam tikrus bloguosius, net visuotinį blogį. Bet, kita vertus, sukelia neišreikštų ar prabėgomis pasirodančių dvejonių, kokiame sąrašė atsirado ar galėjo atsirasti mano artimieji, kuomet kyla diskusijų dėl iliustracijos proceso. Pats iliustracijos proceso suvokimas reikalauja išsamių ekspertinių žinių, tačiau viešosiose diskusijose išsakomi samprotavimai dėl buvimo įtrauktam į sąrašus, sekimo ir informavimo sistemų ir viso to reikšmės tampa ta reikšmių

erdve, nuo kurios karta po „lūžio“ linktų atsiriboti arba kurias linktų atsargiai įsivertinti kaip situacijas, kuriose žmonių vaidmenys skyrėsi. Čia galima įžvelgti sąsają su *bandymo suprasti* strategija (tiek bandant suprasti, kas buvo kas, tiek supratingai priimti tą buvimą), pasitelkiama ginkluoto pasipriešinimo/partizanų veiklos teminiame pjūvyje.

Žemiau pateikiama citata, susijusi su išgirstu mamos pasakojimu apie draugę, verbuotą KGB, bet sugebėjusią išsisukti, – anūkui leidžia pamatyti daug įvairiausio pobūdžio vaidmenų, atliekamų sudėtingu laikotarpiu gyvenusių žmonių:

Manau, kad tipinės situacijos, kad kažkas ten prisidirba, kažkas ten yra komjaunuolis, kažkas ideologinis, kažkas nori padėt. (A12, 28 m., Šiaulių raj.)

Sąveika tarp gana aiškiai suvokiamų skundimo, išdavystės ir nukentėjimo kategorijų ir ribotų faktinių žinių, ką ir *kuriuo* režimo iki „lūžio“ laikotarpiu galėjo reikšti bendradarbiavimas su saugumo struktūromis, leidžia daryti interpretacijas, viena vertus, paremtas abstrakčiu visuotinio blogio vaizdiniu, kita vertus, miglotu, tačiau konkrečių pavardžių, žmonių, dirbusių represinio pobūdžio struktūrose ar kitaip jiems talkinusių, paveikslu. Taip pat reikėtų turėti omenyje, kad šios sąveikos kuriamos turint ribotas žinias – tiek atsižvelgiant į artimųjų pasakojimų nuotrupas ar tylą, tiek dėl paties oficialiojo diskurso (ne)bendradarbiavimo klausimais neaiškumo, mat reikia ekspertinių žinių jam suprasti.

Tolesni pavyzdžiai ir šeimos narių pasakojimų segmentai – tiesioginiai sąsają, susidūrimų su KGB minėjimai, turėtų privilegijų, aukštų pareigų aptarimas – kartos po „lūžio“ susiejami su bendresniais pasvarstymais apie žmonių padėties kaitą santvarkoms kintant. Kaita įreikšminama pasitelkiant *bandymo suprasti* strategiją, ir čia galima įžvelgti iš komunikacinės atminties – pokalbių apie praeitį šeimoje – reikšmes, kai mąstoma apie skirtingose santvarkose atsidūrusius žmones. Tai nėra tiesiogiai, pažodžiui išsakyta diskusija su kolektyvinio lygmens siūlomu požiūriu į kolaborantus – veikiau tai pamąstymai apie žmones, kurie buvo įtakingi, bet kurių šiandieniai veiksmai, pozicija ar nuostatos suvoktini kaip kaltųjų ar bent kaip neteisiųjų. Tuose pamąstymuose matyti požiūris, kad tuos žmones visų pirma reikia suprasti, o ne iškart nuteisti:

Būna straipsnis, straipsnį būna visai įdomu skaityti. Apie kažkokią asmenybę, kur tu gali matyti, kaip jis keičiasi, žmogus, taip skaityti, žiūrėti, kaip žmogus keičiasi pagal laikmetį, pagal valdžias. (A10, 17 m., Vilnius)

Tam tikrą netikrumo, nejaukumo atmosferą permąstant galimas artimųjų sąsajas su saugumo struktūromis sustiprina galimybė rasti pažįstamas pavardes virtualiojoje erdvėje. Viename iš Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimų centro interneto tinklalapių buvo pateikiamas KGB rezervistų sąrašas (2021 m. keičiantis vadovybei galimybė prieiti prie šių duomenų kito), be to, vis daugėja suskaitmenintų ir su KGB veikla susijusių dokumentų – pavyzdžiui, Lietuvos ypatingojo archyvo nuolat atnaujinama duomenų apie partizanus svetainė²⁷¹, kurioje yra įvairaus pobūdžio duomenys, susirašinėjimai, oficialūs dokumentai, nuotraukos ne tik iš ginkluotojo pasipriešinimo ir jo malšinimo, bet ir iš vėlesnių tarpinių. Pavyzdžiui, tai KGB sukauptos nuotraukos, kuriose ne tik sekami disidentinė veikla galimai užsiėmę žmonės, bet kai kuriais atvejais įamžinti ir patys darbuotojai, jų išvykos ir kt.

Šiuos vaizdus publikuojant, taip pat socialiniuose tinkluose, atsiveria ir įdomi etinių-teisinių klausimų perspektyva, susijusi su vizualiosios etikos klausimais. Šia tema galima rasti vis daugiau mokslinės literatūros, tačiau šiame darbe aktualiausias būtent palikuonių santykis su šia pasiekiamą informacija. Tatiana Vagramenko, pasitelkdama Crane įžvalgas apie Holokausto fotografijas, šiandien skaitmeninėje erdvėje pasiekiamas komunistinio laikotarpio saugumo struktūrų darytas nuotraukas ragina vertinti kaip vaizdus, iškeltus iš senojo konteksto ir „įtrauktus į visiškai naujus pasakojimus“²⁷². Taigi randasi įvairaus pobūdžio kliūčių (taip pat etinių) vykdant švietimą apie saugumo struktūrų veiklą ir viešinant jų pačių sukauptus duomenis apie besipriešinusius (tame tarpe, ir apie save pačius): tie, apie kuriuos rinkti duomenys, gali prieštarauti tokio pobūdžio informacijos viešinimui dėl emocinio krūvio prisimenant praeities įvykius. Mąstant apie kaltuosius – saugumo struktūrų darbuotojus, informantus ir jų palikuonis, – panašaus pobūdžio etiniai ir duomenų apsaugos klausimai taip pat tampa aktualūs.

Suskaitmeninto vizualiojo paveldo, susijusio su saugumo struktūrų veikla ir sukaupta medžiaga, prieinamumas, atveriantis galimybę kartos po „lūžio“ atstovams rasti savo artimųjų pavardes ar veidus tiek nukentėjusiųjų, tiek kaltųjų (ar numanomai kaltųjų) pusėse, įtraukia vadinamosios prisijungimo paradigmos (angl. *connective turn*) atminties studijose klausimus. Kadangi daug dokumentų suskaitmeninta, tarsi savaime

---

²⁷¹ Lietuvos ypatingojo archyvo svetainė, skirta partizanams <https://epartizanai.archyvai.lt/> bei paskyros socialiniame tinkle „Facebook“ „Lietuvos ypatingasis archyvas“.

²⁷² Tatiana Vagramenko ir Gabriela Nicolescu, „The Hand at Work or How the KGB File Leaks in the Exhibition“, *Martor* 26 (2021), 25–26.

garantuojama, kad jie bus prisiminti. Tačiau Assmann kiek kritiškai žvelgia į šią Hoskinso siūlomą sąvoką: išsaugoti ir prisiminti yra du skirtingi dalykai, pirmąjį atlieka mašinos, antrąjį – žmonės²⁷³. Kitaip tariant, galimybė rasti archyvuose artimųjų atvaizdus ir moralinis šio atradimo vertinimas neatsiejamas nuo to, kaip priimta prisiminti ir interpretuoti laikotarpį, taigi ir su juos susijusį dokumentinį ir vizualųjį paveldą. Archyvų duomenys atsiveria ne tik kartai po „lūžio“, tačiau šios kartos atstovės ir atstovai – aktyvesni skaitmeninės erdvės vartotojai. Jaunąją kartą po „lūžio“ šiame kontekste aktualu matyti ir kaip tą, kuriai ne tik lengviau aptikti duomenis apie artimųjų praeitį, bet ir tą, kuri galiausiai spręs, kiek ir kokių praeities relikvų viešinti ir įamžinti ateičiai. Be asmeninės skaitmeninės panaudos, dokumentų ar nuotraukų pamatymo skaitmeninėje erdvėje, šios kartos nariai aktyviai spręs ir tolesnius duomenų – tiek nukentėjusiųjų, tiek kaltųjų – viešinimo, teisėto naudojimo ir etikos klausimus. Ir čia aktuali šeimos, šaknų kategorija – kokių teisių neviešinti tam tikrų šaltinių įgyja tuose šaltiniuose minimų asmenų palikuonys.

2.6. Kiti atminties darbo raiškos kontekstai

Šioje dalyje aptariami keli atskiri teminiai artimųjų prisiminimų pjūviai ir su jais sietinas kartos po „lūžio“ atminties darbas, tačiau atskiros išsiskiriančios strategijos, kaip, atminties darbui vykstant, sutalpinamos praeičiai teikiamos reikšmės, ateinančios iš skirtingų lygmenų – komunikacinės ir kolektyvinės, – neidentifikuojamos.

2.6.1. Šeimos legendos kūrimasis ir perdavimo sudėtingumas: du pavyzdžiai

Prisiminimai šeimose iš principo siejami su legendomis, arba mitais, – tai istorijos ir jų nuotrupos, anot Thompsono²⁷⁴, būdingos šeimoms – emocijų ir socialinių ryšių susaistytoms grupėms – ir perduodamos iš kartos į kartą. Šioje disertacijoje į pasakojimą apie praeitį žiūrima kaip į konstrukta, tačiau šeimos legenda yra specifinis konstruktas, atskiras pasakojimas pasakojime, tarsi numatytas keliauti iš kartos į kartą ir sutvirtinti šeimos tapatybinį prisiminimų pamatą. Tą įrodo vyresniųjų šeimos kartų noras

---

²⁷³ Assmann, *Is Time Out of Joint?*, 154.

²⁷⁴ Paul Thompson, „Family Myth, Models and Denials in the Shaping of Individual Life Paths“, in: *Between Generations. Family Models, Myths & Memories* sud. Daniel Bertaux, Paul Thompson 2017 (London and New York: Routledge, 2017), 36.

perduoti tokio pobūdžio pasakojimus, neretai miglotus, bet šiai kartai svarbius. Tačiau kartos po „lūžio“ tolesnis perdavimas jau abejotinas.

Toliau pasitelkiami pavyzdžiai, nors konceptualiai skirtingi, iliustruoja, kaip šeimos legendos kuriasi komunikacinės atminties erdvėje, čia ir dabar, o tos pačios istorijos nuotrupos į kiekvieno iš pasakotojų praeities įreikšminimo sistemą nugula kitokiu būdu. Kita vertus, žvelgiant į pačią legendą didelės svarbos įgyja jos santykis su struktūruojančiu kolektyvinės atminties lygmeniu: abi papasakotos, nors ir nenuosekliai, istorijos parodo, kaip stengiamasi reaguoti į kolektyvinio lygmens siūlomas reikšmes. Žvelgiant iš kiekvieno pasakotojo – skirtingo šeimos kartos atstovo – perspektyvos, legenda suvokiama savaip, jos konstravimas kalbantis leidžia seneliams, tėvams ir anūkams aktyviai perkurti praeitį ir įprasmiti ją taip, kaip būtų palanku šiandien. Legendos ir konkretaus istorinio laikotarpio sąsaja aptaki: matyti, kad komunikacinės atminties erdvėje patiems pasakotojams bandyti rekonstruoti tikslią datą nėra svarbu – kuo aptakesnė istorija, tuo lengviau su ja identifikuotis ir galiausiai ją adaptuoti. Galiausiai po legendomis slypi kiti artimųjų pasakojimų apie praeitį sluoksniai. Legendų (ne)perdavimas šeimos nariams padeda brėžti aiškesnes savo santykio su konfliktine praeitimi ribas.

Pirmosios legendos konstravimas (Š11) įtraukia kelis veikėjus: herojus – šeimos narys, kuris stengiasi, kovoja, net aukojasi; gelbėtojas – netikėtai pasirodęs, iš beviltiškos situacijos išgelbėjęs ir dingęs, net tikslios jo pavardės nepamenama; priešai – išoriniai ir vidiniai; išdavikai ar nepadėję aplinkiniai, anksčiau laikyti savais. Pasakojamas laikotarpis susijęs su Antrojo pasaulinio karo laiku, greičiausiai su vokiečių okupacijos metais, jis iliustruoja itin painų, skausmingą artimųjų išgyventą laikotarpį. Tačiau tai, kad legendos kontekstas siejasi su pirmąja okupacija ir proseneliu, „prijautusiu sovietams“, tampa atvirai mažiau artikuliuota, tačiau lyg ir esmine priežastimi, legendos sąlyga. Bandydamos išsiaiškinti, kaip nutiko, kad prosenelė tapo politine kaline (ir kieno, kurios valdžios politinė kalinė ji buvo), senelių ir tėvų kartos atstovės bando apibrėžti savo santykį su sudėtinga praeitimi. Net jei legendos turinys nesusijęs konkrečiai su sovietmečiu, čia jis svarbus, mat jos centre – santykis su represiniais režimais.

Močiutė: *Žodžiu, buvo toks makalynas. Baltaraikštis. Nušovė vieną, jo. Ar vieną, ar du. Vieną, atrodo. Tuoj mano mamą suėmė. Ir tuoj šitie baltaraikščiai stojo į valdžią. Mamą į kalėjimą.*

Teta: *Kaip politinę kalinę.*

Močiutė: *Nu turbūt kaip politinę. Nuo save tos pionierių vadovės tos, ant šitos kaimo mergelės. Kad išėjo ten daina be žodžių. Tai gerai, kad buvo*

toks inžinierius Reklaitis. Ne Reklaitis, Mašiota. Vokiečių kalbą mokėjo, vokiečiam išaiškino, nu ir mamą paleido.

Teta: *Gerai, kad jie išklausė jo.*

Močiutė: *Nu, matai, vokiečių kalba. Gi šitie Abeliai nemoka tos kalbos, o Mašiota moka. Tai ir išaiškino, kad čia taip ir taip buvo. O mama jau buvo mirtininkų kameroj, jau buvo kunigą pakvietę. (Š11 šeimos pokalbis, Kaunas)*

Anūkė pasakodama vėliau legendos nė nemini, net jei šeimai kalbantis įtraukiama į jos konstravimą, bando tikslintis, kas iš tiesų vykę. Tai, kad šeimos legendos ar jų nuotrupos neatsiranda vėlesniame anūką pasakojime, galima paaiškinti dvejopai. Pirma, istorija yra plaukiojanti, nepatikrinta, netikslė; anūkai neatrenka, kas buvo kas, ir vengia netikslių pasakojimų, nes neaišku, kokiomis moralinėmis kategorijomis reiktų vertinti veikėjus, kurių dalis – artimieji. Kita vertus, senelių pasakojimuose yra daug kitų netikslumų, dvejonų, kaip suprasti kurį nors įvykį, jie gali būti padriki ir nenuoseklūs, tačiau tai netrukdo jaunajai kartai minėtų elementų perkelti į savo pasakojimą apie netolimą praeitį. Pirmajame pavyzdyje kiti močiutės gyvenimo epizodai, sudėlioti iš nuotrupų, – pavyzdžiui, darbas užsieniečių viešbutyje, partizanų nušauto prosenelės brolio istorijos fragmentai, – pačios močiutės pasakojime nefigūruoja, bet yra reflektuojami anūkės. Ši kalba ir apie prosenelio prielankumą sovietams, ir apie vėlesnį jo praregėjimą, kareiviams sunaikinus jo bites. Šis praregėjimas labai svarbus ir dėl jo šis epizodas atsiranda pasakojime: anūkai mato senelius, net jei ir delsusius laiku perprasti okupantų kėslus, vėliau supratusių savo klaidą.

Atgailavimo motyvas svarbus ir kolektyvinės atminties lygmeniu – pavyzdžiui, veiklos okupacijos pradžioje reikšmės, susikertančios ar papildančios viena kitą svarstant apie žymių asmenybių, nevienareikšmiškai besielgusių okupacijų metu, biografijas. Iliustratyvus pavyzdys – Salomėjos Nėries atgailos klausimas. Įvairiuose kontekstuose minima jos atgaila prieš mirtį bent iš dalies atperka jos kaltes, buvimą deputate ir jos Stalina šlovinančius kūrinius.

Vyriausios kartos pasakojamas istorijas apie konfliktinį laikotarpį, virstančias miglotomis, neaiškėmis, daug veikėjų – tiek artimųjų, tiek pašalinių žmonių – įtraukiančiomis ir vienus pateikiančiomis kaip nukentėjusius, o kitus išteisinančiomis legendomis, anūkai priima su abejone. Jei vengiama legendų nuotrupas įtraukti į savo praeities pasakojimą, jei atsiranda nutylėjimų, galbūt dvejojama ir dėl turinio – galimo (įtariamo, o gal ir giminės patvirtinto – neaišku, ką reiškia močiutės minimos „vakarienės su sribais“) kolaboravimo, pataikavimo priešams, išdavimo, (ne)teisėtos

bausmės motyvai, atsirandantys legendose, verčia žiūrėti atsargiai. Labiausiai dėl neaiškumo, kas buvo kas, kurie stovėjo teisingoje, kurie – neteisingoje pusėje žvelgiant iš dabarties perspektyvos.

Čia verta prisiminti kitą disertacijoje nagrinėjamą teminį pjūvį – senelių santykį su ginkluotuoju pasipriešinimu, partizanais. Vyriausios kartos atstovai pasakodami patys bando atkurti įvykius, suprasti juos ir jų dalyvius, o štai trečioji karta jau mėgina atsekti gerąją ir blogąją, kaltąją ir nekaltąją puses. Nutylėjimas, nepaminėjimas – tai būdas išvengti aiškinimosi, jau nebe kas vyko, o kaip reikėtų vertinti įvykius, kas liko teisinga galimai kritus įtarimų šešėliui, kad artimieji galėjo būti atsidūrę ne toje pusėje. Tam tikros pilkosios zonos dėl karo įvykių, išdavysčių, kolaboravimo ir skundimų pakliūva į erdvę tarp aukų ir nusikaltėlių, neišryškintą ir nenušviestą aiškesnių kolektyvinio lygmens reikšmių. Jos neįtraukia individualių pasirinkimų galimybių diapazono, o skirtis tarp nukentėjusių ir kaltųjų (okupantų) neleidžia rasti tarpinėms pozicijoms nei tam, kad, individo požiūriu, vienas žmogus skirtingu metu galėjo priklausyti ir vienai, ir kitai kategorijai.

Dar vienas legendos pavyzdys, nors yra konceptualiai kitoks turinio ir laikotarpio atžvilgiu, gerai iliustruoja skirtingą šeimos kartų santykį su miglotais įvykiais, net jei tai ne karo ar pokario kontekstas, nėra daug veikėjų, – įvykio kontekstas reikalauja permąstyti santykį su laikotarpiu iki „lūžio“. Jis atspindi laikotarpio tuoj po „lūžio“ sudėtingą virsmų, naujai užimamų, permąstytų pozicijų ką tik buvusios praeities, buvusio režimo, atžvilgiu, periodą. Ši 15 šeimos nariai bando rekonstruoti jau po Nepriklausomybės vykusių šeimos gyvenimo epizodus, susijusius su žaidžiančio anūko kieme iškelta sovietine vėliava. Vyresniesiems susidūrimas su tokiu anūkų žaidimu išskėlė poreikį permąstyti savo santykį su sovietine sistema. Šiandien vyresniųjų šeimos narių prisimenamas anuomet pajautas gėdos ar nepatogumo jausmas, reflektuojamas kalbant, sukelia savotišką anūko reakciją – norą nebeapasakoti toliau, gana griežtai pabrėžus, kad jie, vaikai, jokios reikšmės išskeltai sovietinei vėliavai neteikė. Pasakojimas yra įgijęs legendos bruožų, visi šeimos nariai jį atsimena, pasakodami net susierzina, nors tai iš pažiūros atrodytų nereikšmingas nutikimas. Tačiau matyti, kad legenda siejasi ir su tam tikru tapatumo virsmu „lūžio“, transformacijos metu, ir su jau anksčiau minėta Connerton²⁷⁵ užmaršties kaip sąlygos naujam tapatumui kurti reikšme. Ji svarbi vyresnėms šeimos kartoms, visų pirma tėvų, jaučiančių poreikį pabrėžti, kad po „lūžio“

---

²⁷⁵ Paul Connerton, „Seven Types of Forgetting“, *Memory Studies* 1, nr. 1 (2008): 63.

praeito laikotarpio atributai jiems buvo nesvarbūs, nereikšmingi, ir taip dar kartą patvirtinti atsirbojimą nuo ankstesnės santvarkos ir jos simbolių. Anūkui legenda irgi tampa nepatogi – jo vaikystės nuotykius su sovietine simbolika galima interpretuoti įvairiai, jam irgi reikia papildomai apibrėžti santykį su sovietine simbolika, taigi ir su visu laikotarpiu:

Močiutė: *Papasakok: kaip buvot vėliavą tarybinę iškėlę?*

Anūkas: *Niekam neįdomu, mes nesupratom, ką keliam.*

Mama: *Nepajuokė. Jie pasistatė palapinę ir pasidėjo vėliavą. Be idėjos gilesnės.*

Anūkas: *Visiškai. Be jokios idėjos. Nei kad pajaukt kažką. [...] Čia kokie 1996–1997 metai. Tai čia kažkaip, kadangi abu alergiški vaikai augom, tai pasistatydavome čia, pievoj, palapinę, vėliavą išsikeldavome. Bet ar aš supratau, kad čia, kad jinai kažką reiškia...*

Močiutė: *Sakom: Viešpatie, žino žmonės, kad mes tokie nomenklatūrininkai, o jūs tokią vėliavą išsikėlę.*

Mama: *Mums jinai nieko nesakė. Nepolitizuoti buvom.*

Anūkas: *Mums absoliučiai nieko nesakė ta vėliava – kokią jinai buvo; kėlėm, ir viskas, nieks per daug ne... (Š15 šeimos pokalbis, Lazdijų raj. sav.)*

Legendos (pirmo pavyzdžio) – tai tik dalis praeties šeimoje pasakojimų, tačiau tai, kad dramatiški pasakojimai apie konfliktinės praeties įvykius, herojus, priešus, savuosius naujiesiems pasakotojams – anūkų kartos, kartos po „lūžio“ atstovams – kelia sunkumų, implikuotų, kad tam tikro tipo pasakojimai vėliau nebus perduodami. Užmarštis yra ir selektyvi – kai kurių praeties įvykių nuotrupos, atsirandančios kolektyvinės atminties erdvėje, šeimoje anūkų pasitelkiamos, išplečiamos. Tačiau ten, kur didesnė pilkoji erdvė, senelių dvejonės dėl įvykių eigos, veikėjų šiandien kelia šeimos nariams abejonių dėl to, kaip įprasminti girdėtas nuotrupas. Nežinojimas, kaip perpasakoti, kaip sudėlioti įvykius ir veikėjus, nebūtinai akivaizdžiai telpančias į įprastas „geri“ ir „blogi“, ar reikalaujančios ir patiems kartos po „lūžio“ atstovams teisintis dėl savo vaikiškų poelgių periodu po „lūžio“ (antrasis pavyzdys) virsta siekiu geriau atsiriboti, neminėti negu aiškintis, kas įvyko. Aiškinasi jų seneliai ir tėvai, dėliodami ne itin tvarią šeimos legendą.

2.6.2. Prosenelių ir tėvų patirčių permąstymas

Mąstant apie komunikacinės atminties erdvę ir jos dalyvių, pasakotojų, artumą reikėtų atsižvelgti ir į šeimos kartos faktorių: senelių ir prosenelių patirtys suvokiamos skirtingai, tačiau nuotolis per dar vieną kartą nebūtinai reiškia konceptualiai kitoki, tolimesnį, santykį su artimuoju. Š10 atveju

proanūkė (17 m.) permąsto tiek prosenelės, tiek močiutės pasakojimus. Tačiau prosenelių patirtys simboliškai figūruoja ir kitų šeimų pasakojimuose – tai jau senelių ar tėvų persakyti jų gyvenimo istorijų posūkiai. Tiek Š10 atvejis, tiek kituose šeimų pokalbiuose atsirandantys prosenelių patirčių motyvai leidžia siūlyti įžvalgų apie tai, kokie yra skirtingų šeimos narių vaidmenys kartos po „lūžio“ atminties darbui vykstant. Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad prosenelių pasakojime konstruojamos patirtys, nuo proanūkių nutolusios per porą šeimos kartų, yra ne *tokios* reikšmingos. Nors giluminis giminystės ryšio pajutimas ir senelių indėlis į trečiosios kartos asmenybės sociopolitinio profilio formavimąsi gali būti ryškesnis socializacijos šeimoje prasme, tam tikri prosenelių pasirinkimai, jų veikla ir santykis (ypač laikysena okupacijos pradžioje) permąstoma ir prireikus sureikšminama.

Matyti, kad pasakojimai apie prosenelius, kurių nepažinota, aptakesni, juose mažiau detalių, jie labiau nugludinti. Tačiau atminties darbui vykstant atsirenkamos tos nuotrupos, kuriose nėra nevienareikšmių prisiminimo detalių, pilkųjų zonų, dvejonų ir kurios dera prie bendresnio šeimos pasakojimų vaizdo. Pavyzdžiui, Š3 atveju prosenelio paveikslas iš tėvų kartos atstovo pasakojimo sureikšminamas ir anūkės pasakojime, jis leidžia dar nuosekliau įtvirtinti *patriotinę liniją*:

Aš buvau ketvirtokas gal koks, penktokas. Tai mus diedukas – mane ir dvi pusseseres – susodino ir pravedė pamokėlę, kas tai yra trispalvė, kaip ją nupiešt, – ir mes pašėm. Kai dabar pagalvoji, tai jomajo. Va, reiškia, ir sugėbėjo išaiškint, kokie čia reikalai. (T3, 48 m., Vilnius)

Ne senelis, tėčio senelis, pašė Lietuvos vėliavą ant lapų ir sakė: va čia taip ir taip yra, ir jis nuo tada suprato, kaip galima elgtis ir kad čia ta valdžia vis dėlto yra blogai. (A3, 20 m., Vilnius)

Net jei prosenelių veiksmai, pasirinkimai nėra priimtini, jie leidžia įtarti simpatijas sovietiniam režimui (reikia atsižvelgti į tai, kad prosenelių patirtys iš jau brandesnio amžiaus susijusios su okupacijos pradžia ir pokariu). Bet jei proseneliai laiku susiprato, praregėjo – tokie pasakojimai gali atsirasti proanūkių praeities reikšmių sistemoje:

Tai va tas dedelis – jisai buvo palankus tiems komunistams. Bet po to, kaip va ir močiutė pasakojo, kada rusai išplėšė tuos avilius, kada viską išdirbo, tada kardinaliai jo pasikeitė pažiūros. (A11, 33 m., Vilnius)

Tikrųjų okupantų užmačių nesupratimo virsmas praregėjimu kartai po „lūžio“ itin svarbus. Jis iliustruoja bendresnį žmonių, susidūrusių su sudėtinga režimų kaita, būvį, galimą nesupratimą, susimaišymą – tai svarbu apmąstant ir senelių patirtis per XX a. paskutinio dešimtmečio „lūžius“, bandant pateisinti praeities ilgesį.

***Tarp ironijos ir absurdo, nuobodybės ir kokčios pilkumos:
tėvų prisiminimų apie laikotarpį iki „lūžio“ vaidmuo***

Nors anūkų atminties darbas šiame tyrime vyksta būtent su senelių gyvenimo istorijomis, jų besiformuojančiam sovietmečio vaizdinui svarbios būtent tėvų sovietmečio pabaigos ir „lūžio“ etapo patirtys. Vėlyvasis sovietmetis, tiksliau, paskutinis jo dešimtmetis beveik neatsiranda vyriausios kartos pasakojimuose, išskyrus Atgimimo laikotarpį, (ne)dalyvavimą Sąjūdžio mitinguose, Baltijos kelią, jau vėliau – santykį su transformacijos procesais. Paskutiniai sovietmečio metai pasakojimuose figūruoja – jie žymi dalies tėvų kartos „kritinius metus“, tačiau svarbūs ir vyresniesiems, savo kritinį amžių išgyvenusiu anksčiau, dar 8-ajame dešimtmetyje.

Savitas santykis trečiosios kartos pasakojime formuojasi su jaunesnių tėvų kartos atstovų, tyrėjų vadinamų paskutine sovietmečio karta, gimusia 7-ojo dešimtmečio antroje pusėje ar 8-ajame dešimtmetyje, ironišku požiūriu į įvairius sovietinės sistemos elementus. Visų pirma tai priklausymas ideologinėms organizacijoms – pionieriams, komjaunimui. Bendresnio pobūdžio ironiją gyvenimo istorijose pastebi ir Šutinienė – paskutinės sovietmečio kartos atstovai, reflektuodami savo gyvenimą vėlyvuju sovietmečiu, nevengia kandžių kalbinės išraiškos priemonių: jų pasakojimuose, anot autorės, greta šviesių vaikystės vaizdinių, atsiranda kritiškas, ironiškas požiūris į sistemą²⁷⁶. Šeimoms kalbantis jaunesni tėvų kartos atstovai atsiskiria nuo vyresnių – pastarųjų pasakojimuose santykis su dalyvavimu ideologinėse organizacijose konceptualiai kitoks, ten daugiau įprastos tvarkos, būtinybės prisitaikyti, paklusti formaliems reikalavimams motyvų. Jaunesnių tėvų kartos atstovų kritiniai metai jau apima ir *perestroikos* laikotarpį, laisvėjimo tendencijas; pats „lūžis“ 1990-aisiais, sudėtingas transformacijų metas juos paveikė jaunesniame amžiuje. Jiems atsivėrė daugiau variantų, kuo tapti, bet, kaip teigia Nugin, nemažai žmonių gerai nesuprato, kuo jie norėtų būti²⁷⁷.

---

²⁷⁶ Šutinienė, „Tarp socializmo kritikos“, 7–28.

²⁷⁷ Nugin, „Negotiating the Past“, 167.

Pats ironija grįstas santykis su sovietmečio patirtimis autorių dažnai analizuojamas ilgesio, nostalgijos kontekste. Kaip teigia Šutinienė, remdamasi Svetlanos Boym refleksyvosios nostalgijos samprata, ironija – tai nostalgijos vaikystei ir to meto depolitizuotam santykiui su sovietine sistema bei šiandienos kritikos socialistinei sistemai rezultatas²⁷⁸. Joesalu, remdamasi Berdahl pasiūlyta *ostalgie* samprata, ironiją apibrėžia kaip vieną iš socialistinio laikotarpio nostalgijos formų – savitą „Vakarų diskurso kontrastmintį apie komunistinę praeitį“²⁷⁹. Vis dėlto ši ironijos samprata, jei ji traktuojama kaip viena iš ilgesio praeičiai formų, šeimoms kalbantis ir tėvams dalijantis sovietmečio prisiminimais formuojasi visų pirma ne siekiant diskutuoti su kolektyvinės atminties lygmens reikšmėmis, bet siekiant su jomis susieti savo patirtis. Vyresnė tėvų karta santykį su ideologinėmis organizacijomis, kartu ir su dalyvavimu demonstracijose, kurį Yurchakas²⁸⁰ traktuotų kaip diskurso performatyvumą, mato kaip įprastą, neišvengiamą, nekvestionuotą. Jų pasakojimuose minimi ir nestojusieji – išsišokėliai, tam tikra prasme visuomenės atstumtieji.

Ironijos gaida, sietina su vėlyvučiu laikotarpiu iki „lūžio“ etapu (greičiau su pačia jo pabaiga), atsiranda būtent tėvų kartos pasakojimuose, tačiau juose ji ir lieka. Seneliai šeimų pokalbiuose vengia ironijos, o jaunoji karta, kaip bus matyti šioje dalyje, ironijos motyvus tėvų pasakojimuose savo praeities reikšmių sistemoje paverčia į šlykštėjimusi visa santvarka. Su tėvų dalyvavimu ideologinėse organizacijose siejasi absurdo, farso, spektaklio įvaizdžiai. Trečios kartos atstovų sampratoje vaidyba, susijusi su dalyvavimu ideologinėse organizacijose, buvo gerai suprasta tėvų, ji pajuokta, bet su ja tekę taikstyti. Tėvus svarbu matyti kaip gerai perpratusius gyvenimo sąlygas, mokėjusius laviruoti ir nepasiduoti. Tolesniame pavyzdyje matyti, kaip narystė ideologinėse organizacijose pakliūva į skirtingas reikšmių sistemas trijų šeimos kartų pasakojimuose:

[Mokytoja:] *Sako, reikia stot į komjaunimą. Sakau: aš nenoriu. Ji sako: jeigu nors vienas iš jūsų neįstos, man išveš į Sibirą. Ir pasakiau tada tėvam, teko įstot.* (S8, 80 m., Vilnius)

Buvau spaliukė, tą Lenino ženkliuką nešiojau – tas Iljičius toks mielas buvo, garbanotas [...]. Nu kaip angeliukas, tiktai kad žmogus. [...] Tie

---

²⁷⁸ Šutinienė, „Tarp socializmo kritikos“, 14.

²⁷⁹ Joesalu, „Dynamics and Tensions of Remembrance“, 34.

²⁸⁰ Yurchak, *Everything Was Forever Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, 285–286.

komjaunimo durni reikalai. Kadangi aš buvau pirmūnė, mane į komjaunimą priėmė viešai, salėje, labai garbingai. Prieš tai davė, ką aš turiu atsakyti. (T5, 52 m., Vilnius)

Kaip va ir tie susirinkimai, vienbalsiai už, kur ten tu per pamoką sėdi, skaitai, linksi, atsakai į tuos pačius, kaip priklauso, klausimus. Ir, ta prasme, koks ten buvo farso visa aplinka, kaip nu jiem tai buvo aišku. (A8, 27 m., Vilnius)

Tačiau tai, kad tėvų (visų pirma – vyresnių atstovų) atsargiai aptartų narystės ideologinėse organizacijose epizodų neatsiranda vaikų pasakojimuose, nors tėvų jie buvo minėti, visgi rodo gelminę nuostatą tėvų praeities paveikslo nesieti su pionierių ar komjaunimo veikla. Tad net ir tada, kai tėvų pasitelkta ironija matoma kaip absurdas, tėvų įvaizdį nuo organizacijų norima atsieti. Neminėjimą vėlgi galima interpretuoti tiesiog kaip nureikšminimą. Tačiau matyti, kad kartai po „lūžio“ plačiau mąstant apie sovietmetį, apibendrinant jo bruožus, formuojasi žmonių, turėjusių nemąstyti ir paklusti, figūros. Nuo šios mažai galimybių mąstyti turėjusios masės norima atsieti tėvų paveikslą. Pionierių, komjaunuolių paveikslai, atsirandantys ir vizualizacijose, – maršai, pionierių stovyklų rikiuotės sovietinių knygų paveikslėliuose (tos knygos iš vaikystės dar gal ir guli knygų lentynose), šiuolaikiniuose vadovėliuose, dokumentikoje kartai po „lūžio“ formuoja sraigtelių, „didžiulio mechanizmo įrankių“, savo dalyvavimu paraduose turėjusių šlovinti sovietinę santvarką, figūras:

Bet tada įprasta buvo, toks įspūdis man, tokia hierarchija, tokie sraigteliai – visi žino, kas ten virš jo ir šiaip. (A14, 25 m., Varėnos raj. sav.)

Turėjo daryti tai, ką turėjo daryti, be jokių nukrypimų. Be žodžio laisvės ten kažkokios tai, be veiksmų laisvės. Tokie vos ne robotukai visi turėjo tapti. (A1, 35 m., Elektrėnų raj. sav.)

Šios figūros trečiajai kartai kelia gelminį, galbūt iki galo neidentifikuotą nenorą tarp jų matyti ir savo artimuosius. Juo labiau kad, kaip išryškėjo analizuojant kitus teminius sovietmečio praeities pjūvius, artimuosius siekiama matyti ne kaip suvienodėjusios minios dalį, bet kaip besipriešinančiuosius ir reikalaujančius laisvės.

Pats sovietmečio pabaigos laikotarpis, greičiausiai apimantis paskutinįjį dešimtmetį, tėvų kartos pasakojimuose tikslių datų ir laiko rėmų neturi. Epizodai atsiranda painiai, nėra aišku, ar minėti prekių ir abstraktūs,

sisteminiai trūkumai jų prisiminimuose atsiranda kaip žymintys dar sovietmečio, ar jau blokados metus. Pasakotojai bando atsekti, kada buvo vykstama prekiauti į Lenkiją ar buvusią Jugoslaviją – bandoma rekonstruoti įvykius, daug kas permąstoma pasakojant. Pabrėžiami, nevenigiant ironijos, pilkumos, vienodumo, taip pat eilių, trūkumo, laukimo, „ko išmes“, įvaizdžiai. Anūkų pasakojimuose vienodumas, kaip ir trūkumas abstrakčiąja prasme virsta pilkuma, net koptumu, šleikštuliu.

Vienodumas, pilkuma tėvų vėlyvojo sovietmečio pabaigos vaizdinyje supriešinami su „lūžiu“, tolesniais transformaciniais pokyčiais, radimais komunikacinės atminties erdvėje. Tėvai, pabrėždami paskutiniųjų metų vienodumą, brėžia ryškią skirtį nuo intensyvaus, dinamiško, kartu ir sudėtingo laikotarpio, prasidėjusio sulig Atgimimu. Palyginus su juo, paskutiniai sovietmečio metai matomi per pilkumos, įgriusios rutinos, pastovumo ir užtikrintumo prizmę. Tas pilkumas, nuobodus užtikrintumas – tai dabarties konstruktas, peržvelgus praeitį ne tik per šiandieną, bet ir bandant rekonstruoti (galbūt apskritai nuosekliau pirmą kartą – apie daug ką iš tėvų kartos po „lūžio“ atstovai teigia negirdėję) savo jausenas didžiųjų pokyčių transformacijos metu. Šeimai kalbantis šis aspektas ypač išryškėja, jei artimieji bando prisiminti laikotarpį nuo mitingų, bruzdėjimų iki tuomet, kai jau jie (arba žmonės, jei kalbama apie savo pažįstamus, kuriems Nepriklausomybės įnešti pokyčiai buvo skaudesni) priprato prie naujų pakitusios santvarkos sąlygų.

Jaunosios kartos pasakojimuose pilkuma – taip pat ir architektūros, priemiesčių daugiaaukščių kvartalų įvaizdžiai – atsiranda žvelgiant iš šiandienos perspektyvos, lyginant juos su atsinaujinančiomis miestų centrų gatvėmis, restauruojama senamiesčių architektūra. Nuobodulio sąvoka, atsirandanti lietuvių kalba, pavyzdžiui, Agnės Narušytės darbe „Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje“²⁸¹ ir istoriografijoje, pavyzdžiui, Tomo Vaisetos knygoje „Nuobodulio visuomenė. Kasdienybė ir ideologija vėlyvuojų sovietmečiu (1964–1984)“²⁸², iliustruoja laikotarpį, tačiau nebūtinai (kaip Narušytės darbe) jį siejant su *pačia to meto santvarka*. Vaiseta pats priklausytų kartai po „lūžio“, tačiau tai nebūtinai reiškia, kad nuobodulys žymi vien tik šios kartos žiūros į paskutiniuosius senojo režimo metus bruožus. Šiuo atveju, mąstant apie paskutiniams laikotarpiui iki aktyvesnių laisvėjimo procesų pradžios reikšmes, pasiekiančias kartą po „lūžio“ iš už

---

²⁸¹ Agnė Narušytė, *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje* (Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2008).

²⁸² Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuojų sovietmečiu (1964–1984)* (Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015).

komunikacinės atminties ribų, visų pirma svarbūs patys leidinių pavadinimai – būtent jie neskaičiusiems, plačiajai auditorijai kelia pirmines asociacijas, jų atgarsiai visų pirma paliečia įvairių pristatymų, mugių, sklaidos metu, žvelgiant į knygynų ar bibliotekų lentynas. Taigi nuobodi pilkuma – bendresnio pobūdžio vaizdinys, atsirandantis ne tik kartos po „lūžio“ sampratoje, bet čia itin ryškus – per jį bandoma suprasti, koks buvo sovietmetis pasibaigus trėmimams ir žiauriosioms represijoms, nors, kaip matyti analizuotų strategijų, represijų įvaizdis, grėsmė tampa svarbia bandant suvokti artimųjų patirtis *visu* laikotarpiu iki „lūžio“. Kolektyvinės atminties lygmenyje laikotarpis prieš Atgimimo, laisvėjimo procesų pradžią neįgyja ryškesnių reikšmių. Tai sudaro sąlygas formuoti etapui, kuris anūkų apibūdinamas kaip pilkuma, įgaunanti ir koptumo bruožų. Vienodumas čia tampa priešprieša vėliau, po „lūžio“ 1990-aisiais, užplūdusiai įvairovei, tiek tėvų, tiek anūkų apibūdinamai kaip intensyvus virsmas, galimybė, kai kuriais atvejais – ir skaudi būtinybė keistis. Svarbi, bet kartu ir sudėtinga tampa galimybė rinktis, kaip toliau gyventi.

Tėvai atsargiai vartoja arba iš viso nesureikšmina laisvės siekimo, nors būtent tai akcentuojama trečios kartos atstovų: jie pabrėžia galimybes, kurias radosi, bet buvo lydimos netikrumo, neuztikrintumo dėl ateities. Čia vėlgi matyti patirčių įvairovė – nuo atsivėrusių galimybių imtis savo verslo iki darbo praradimo, nepritekliaus. Net tais atvejais, kuomet šeimai kalbantis akcentuojami sunkumai, nežinomybė, lydėjusi Nepriklausomybės atkūrimą, trečioji karta juos sušvelnina, įtraukia džiaugsmo pagaliau pasiekus laisvę motyvą. Neigiamos patirtys vis dėlto nėra išstumiamos, jos glūdi vyresnių anūkų kartos atstovų pasakojimuose, tačiau matyti bendresnis sušvelninimo aspektas – tiek triumfas dėl laisvės, tiek nusivylimas iškilus kitokio pobūdžio sunkumams priimami kartu ir kartai po „lūžio“ atsveria vienas kitą.

„Lūžio“ patirtys ir transformacijos procesai

Pats „lūžio“ metas žadina poreikį apmąstyti pokyčius, paveikusius vyresnes šeimos kartas. Nors laikotarpis apie 1990-uosius tarsi neįtraukiamas į gyvenimo sovietmečiu sampratą, tai vienas iš svarbiausių pasakojimų pjūvių, gyvenimo istorijų posūkių. Suaktualėja tėvų prisiminimai – dar ir dėl to, kad senelių pasakojimuose „lūžis“ paminimas, tačiau nenuosekliai. Čia galima įžvelgti kartos efekto reikšmę. „Lūžis“ senelių išgyventas jau vėlyvesnėje gyvenimo pusėje ir įvykiai ir pokyčiai, nors nurodomi kaip

visuotinai transformuojantys²⁸³, tėvų kartos pasakojimuose reikšmingesni, nes juos ištiko ankstesniame amžiuje. Be to, analizuojant kartos po „lūžio“ pasakojimus, pasitelkiant ir duomenis iš interviu dalies matyti, kad paskutinių sovietmečio metų samprata formuojasi atsižvelgiant būtent į tėvų patirtis:

Pablogėjo viskas. Mums atrodė, kad viskas ir pabrango, maisto produktai ypatingai pabrango [...]. Prunskienė kėlė kainas – ne jinai, čia visa Ministrų Taryba. Pasijautė labai skirtumas, paskui po biškį, po biškį jau įpratom... (T1, 67 m., Elektrėnų sav.)

Turėjo butus, turėjo darbus, viskas toje vietoje kaip ir gerai buvo, bet neturėjo jokios laisvės – nu, okupacija. Paskui gavosi laisvė, daryk ką nori – bet tada blogiau kitose vietose. (A1, 35 m., Elektrėnų sav.)

Tuo tarpu kai kuriuose šeimos pokalbiuose vietoje aiškaus praradimo motyvo atsiranda nutylėjimas ar trumpas, abstraktus paminėjimas. Nujausdami, kad tai žymi ne vien teigiamas patirtis, anūkų kartos atstovai bando rekonstruoti savo vaikystės jausenas ir siekį suprasti, ar tėvams transformacijos laikotarpis su neaiškiais jo pabaigos kontūrais buvo sunkus ir ką tai reiškė jiems, vaikams:

Tai nebuvo, kad atsikeliu vieną dieną, atsidarau langą, o už užuolaidų – kita santvarka. Ne, visa tai buvo išgyventa. (T12, 53 m., Šiaulių raj.)

O daugiau tai iš pasakojimų prisimenu tą blokadą, kai visai nieko nebuvo, sudėtinga buvo. Pas senelius kaip namą statėsi ir nebuvo ten nieko, visko trūko. Iš to laiko. Bet, iš kitos pusės, tai buvo mano tėvams sudėtinga, nes jie tik pradėjo kartu gyventi, vaikai atsirado – natūraliai tai buvo sudėtinga. Bet, kadangi mano tėvai abudu dirbo mokyklose, tai niekas labai ir nepasikeitė. (A12, 28 m., Šiaulių raj.)

Tais atvejais, kuomet šeimų pokalbių metu iškyla ryškus naujų galimybių motyvas, anūkų pasakojime jis sustiprinamas laisvės sąvoka – naujos galimybės, kurios atsirado būtent dėl to, kad atkurta Nepriklausomybė:

---

²⁸³ Amy Corning, Vladas Gaidys, Howard Schuman, „Transformative Events and Generational Memory: a Case Study Over Time in Lithuania“, *Sociological Forum* 28, nr. 2 (June 2013), 373–393.

Ir tada išėjo, taip sakant, daryt savo biznio. Pirmieji tokie kaip ir ne bizniai, ne užsidirbimo, tik, dar kaip tik tai išvakarėse tų visų Baltijos kelių, tai buvo tų visų lankstinukų ten tų spausdinimas ant tų mašinų, ten kaip jie, šilkografijos visokių ten. (T5, 52 m., Vilnius)

Paskui, kaip jie kūrė verslą pirmais metais – čia jau buvo Nepriklausomybės pirmi metai [...]. Nes Sovietų Sąjungoje, matyt, to nebūtų buvę įmanoma. Tokiais sąžiningais būdais daryti verslą normalų. (A5, 27 m., Vilnius)

2.6.3. Pasitikrinimas – ką byloja kiti šaltiniai

Pasakojimuose atsirandanti pasitikrinimo, pasitikslinimo su kitais šaltiniais motyvą verta aptarti išsamiau. Iš pirmo žvilgsnio tai, kad pasitelkiami kiti šaltiniai bandant suprasti, kas vyko praeityje, kurioje negyventa, atliepia pirminės darbo prielaidas, kad kolektyvinė atmintis veikia struktūruojančiu lygmeniu. Kita vertus, mąstant apie skirtingų reikšmių, teikiamų praeičiai, sandūrą – ties kuriuo senelių prisiminimų momentu ar pasakojimo posūkiu iškyla poreikis paieškoti nuorodų į mokyklinę istorijos ugdymą, mokytojų nuomonę ar perskaitytas istorines knygas (įskaitant populiariosios istorijos knygas ar šaltinius), – galima apibrėžti tam tikras kartos po „lūžio“ atminties formavimosi sąlygų ypatybes. Čia pasitelkiamos žinios, grįstos faktais ar kitų pažįstamų žmonių žiniomis (bent jau tokia prielaida daroma kartos po „lūžio“ pasakotojų), jis atsiranda specifinėse pasakojimų vietose, jau aptartose pristatant ir atskiras strategijas.

Šioje dalyje verta paminėti tiesiogiai trečiosios kartos pasakojimuose minimus šaltinius, kuriuose patikrinamas senelių prisiminimų turinys. Visus juos galima priskirti prie kolektyvinės atminties tarpininkų, jie reprezentuoja tam tikrą kanonizuotą praeities versiją. Visų pirma tai mokyklinės žinios – mokytojų pasakojimai ir tai, kas vadovėliuose parašyta. Mokytojai čia suvokiami kaip žinojė, formavę supratimą ir turėję tam supratimui formuoti reikiamų priemonių bei *autoritetą*. Įdomu, kad istorijos mokytojai kaip autoritetinga figūra atsiranda pasakojimuose, o pats istorijos mokymasis, bendrojo ugdymo programa pristatoma kaip nyki, ribota, netraukusi labiau domėtis praeitimi. Mokytojų suteiktos žinios pasitelkiamos sprendžiant sudėtingus klausimus, visų pirma bandant suprasti senelių patirtis ginkluotojo pasipriešinimo-partizanų veiklos kontekste ir jų šiandieninį santykį su šiomis patirtimis. Ryšys su istorijos disciplina per mokytojo asmenį – gyvą pasakotoją, dažnai ir sovietmečio liudininką – gyvas, esminiai jo bruožai išlikę iki šių dienų. Čia galima išvelgti šiokių tokių sąsajų tarp principinio

domėjimosi praeities klausimais ir sutikimo dalyvauti atminties tyrime. Domėjimąsi praeitimi / istorija galbūt paskatino ir pedagogai.

Tam tikra sovietmečio samprata formuojama ne tik per istorijos, bet ir per lietuvių literatūros pamokas. Apie tai užsimenama svarstant, ar daug dėmesio mokykloje buvo skiriama žinioms apie laikotarpį iki „lūžio“:

Bet, taip, manau, kad daug buvo skiriama dėmesio. Buvo ir nemažai diskutuojama, literatūra skaitoma. Ne vien istorijos, bet ir literatūros klasėse. (A16, 26 m., Vilnius)

Kitas pasitikrinimas, žinios, ateinančios iš svetur, susijusios su tuo, kas skaityta ar girdėta bendrąja prasme, tiksliai neįvardijant šaltinio, galėtų būti straipsnis, knyga, enciklopedija. Moksliskumo lygis čia visgi svarbus: jei jis patvirtina senelių papasakoto epizodo autentiškumą, vadinasi, senelis, laikotarpio liudininkas, prisimena teisingai:

Sakė, kad granatą buvo įmetę į šokių salę, dabar sakė, kad savadarbę bombą. Tą sakė, esu skaitęs, kad taip iš tikrųjų buvo. Yra aprašytas įvykis. (A12, 28 m., Šiaulių raj. sav.)

Galima ir kitaip formuoti žinias, keisti jas bendraujant su žmonėmis, kurie, pavyzdžiui, šeimos istorija domėjosi archyvuose:

Man labai stipriai bendrą tą tokių kitokių įvaizdį suteikė mano draugė, kuri tiesiog tyrinėjo visą, ėjo į archyvus, pati turėjo savo šeimos tų partizaninių istorijų, netgi tokių žiaurių, kad jos ten senelį sušaudė miške. Po to, kai ten pradėjo gilintis į viską, kad buvo labai daug padaryta pačių sovietų tų apgavysčių ir pačius partizanus ten kažkaip apgaudavo, pasakydavo, kad čia jūs išdavikas ir jį sušaudydavo. (A11, 33 m., Vilnius)

Tuomet tas tikslesnis, patvirtintas faktinis žinojimas priimamas sau palankiu būdu – pavyzdžiui, ir numanomas artimųjų patirtis ginkluoto pasipriešinimo kontekste pamatyti kitaip, įreikšminti jas taip, kad nenutoltų nuo herojiškos kovos struktūrinio lygmens reikšmių. Minėtasis pavyzdys su draugės gilinimusi į archyvus leidžia anūkų kartos atstovei girdėtą istoriją apie nušautą atsisakiusį į mišką eiti giminaitį netiesiogiai pamatyti kaip *galimų* sovietų falsifikacijų auką.

3.2.6.4. Artimieji *blogo režimo* kontekste: seneliai, kurie rinkosi, ir seneliai, kurie pasirinkimų neturėjo

Mąstant apie senelių gyvenimo trajektoriją sovietmečiu, kartos po „lūžio“ sukuriamos dvi pasirinkimo situacijos: viena, artimieji galėjo rinktis, kaip gyventi, ir priešinga – artimieji rinktis negalėjo, juos ribojo sistema ir jie elgėsi taip, kaip numatė ribojančios taisyklės. Paradoksalu, bet būtent artimieji, pakliūvantys į nukentėjusiųjų kategoriją, pamatomi kaip tie, kurių gyvenimas ne toks apribotas: jie priešinosi, nukentėjo ir siekė gyventi geriau. Sėkmingai įsitvirtinusieji siekė profesinės karjeros, įgiję privilegijų tapo suvaržyti ribojančios santvarkos, likę be kitų kelių kaip tik jai paklusti. Tai, kas anūkų, trečios kartos, sampratoje susiję su santykiu tarp žmogaus ir buvusio režimo iki „lūžio“, verta panagrinėti plačiau.

Štai Š15, Š8, Š2 pasakojimų pavyzdžiai nurodo artimųjų pasirinkimus, neleidusius jiems būti stipresniems už ribojančią sistemą. Močiutė galėjo nebūti LKP nare – kiti nebuvo, tačiau ji tokį kelią turėjo neišvengiamai rinktis, jei norėjo aktyviai dirbti darbą, kuris jai patiko, rūpintis kultūrine bendruomenės veikla. Senelis rinkdavosi neįprastas laisvalaikio veiklas – už tai galėjo ir nukentėti. Artimieji galėjo laikytis tradicijų, eiti į bažnyčią, nes gyveno paprastą gyvenimą ir didesnių lūkesčių dėl, pavyzdžiui, darbinės karjeros neturėjo.

Seneliai, gyvenantys blogoje sistemoje, priėmė aktyvius sprendimus tiek, kiek jiems buvo leista. Iki tam tikro laipsnio pačių santvarką iki „lūžio“ buvo galima palenkti sau palankia linkme. Pavyzdžiui, močiutė, jei būtų norėjusi, būtų galėjusi tęsti darbą prestižine laikytoje ligoninėje, bet išėjo, nes moralinės nuostatos neleido jai taikstyti su reikalavimais. Tačiau ją, užimančią aukštas pareigas kitur, vis tiek stebėjo, jai teko išmokti prisitaikyti, suprasti, ką galima sakyti, ko ne. Nors kartos po „lūžio“ bendrojo pobūdžio svarstymuose atsiranda pamąstymų apie tai, kad žmones reikia atskirti nuo politikos, savo artimuosius jie vargiai mato kaip atskirus:

Tai kaip ir turi prisitaikyti dėl vaikų gerovės, ir viską. Nors širdy gal ten ir tikėjo, kad nepriklausomybė Lietuvos, bet turėjo prisitaikyti, kad nenukentėtų. Sunkus dalykas pakankamai, kad išliktum. (A10, 17 m., Vilnius)

Pateisindami artimųjų sprendimus, veiklą, santykį su praeitimi, jie pasitelkia apribojimų, grėsmės, baimės, keliamos blogo, ydingo režimo argumentus. Jei senelio ar močiutės pasakojime esti tiek nukentėjimo (tremčių), tiek vėlesnio sėkmingo gyvenimo (įsitvirtinimo) patirčių, niekur

nedingsta bendras blogo, ydingo režimo paveikslas, ribojantis pasirinkimus, kaip ir represijos, nuo kurių žmonės kentėjo. Tik čia artimųjų pavyzdys atsiranda kaip savitos sėkmės, išskirtinumo, sugebėjimo išlikti, pavyzdys:

Nes močiutės mama, babūnė, mokėjo siūti ir jie tenais prisidurdavo tiesiog, surasdavo ir būdų, ir galimybių, kaip išgyventi ir kaip išgyventi šiek tiek geriau. [...]

Kad ir buvo grįžus sunku, buvo nepasitikėjimas, kaip į tremtinę žiūrėjo. Aš manau, kad vis dėlto buvo labiau geras, nes susirado tokį vyrą, kuris ją palaikė, jai nieko nedraudė, ją saugojo ir gynė. (A4, 33 m., Vilnius)

Artimiesiems reflektuojant tremtį matyti, kad anūkai linkę įvardyti tiek palengvėjimo (visas siaubas vyko tremiant ir Sibire, grįžus buvo geriau), tiek kitokio pobūdžio, naujų sunkumų patirtis. Nors senelių patirtys matomos kaip didelis sukrėtimas, patys artimieji tokiam kontekste suvokiami nevienodai. Pirmuoju atveju veikia kaip kovotojai, nukentėjusieji, bet nepasidavusieji, išsiveržę iš sunkumų gniaužtų, sugrįžę ir gyvenę toliau. Tai galėtų būti susiję su pasipriešinimo, nepritario, aktyvaus siekio nepriimti to, kas primesta, motyvu – tarsi bandoma keisti įprastus kankinystės simbolius, siejamus su tremtimis. Mąstant apie anūkų kartos siekį savo senelių tremties pasakojimuose išvelgti aktyvų pasipriešinimą, kovingumą, išsivadavimą just, kad būtent simbolinės kovos motyvas dominuoja ir savaip keičia pasyvios kančios, negalėjimo pasipriešinti supratimą:

Aišku, yra ta baimė, kad tave pagaus, bet tu bent gali pajauti, kas yra tas gyvenimas už to, už viso to, stovyklų, jo. Tai va, vis tiek tai. Jinai sunkiai gyveno, bėgo, bėgo, bet vis tiek dabar turi savo šeimą, pabėgo, išgyveno ir viskas ten gerai baigėsi. Ačiū Dievui. (A3, 20 m., Vilnius)

[...] tai susidariau įspūdį, kad močiutės šeima, močiutės mama – kuriai tuo metu buvo trisdešimt metų berods, tai čia panašiai kaip man – su trim vaikais ištremta, jie ten labai neblogai sukosi. Nes močiutės mama, babūnė, mokėjo siūti, ir jie tenais prisidurdavo tiesiog, surasdavo ir būdų, ir galimybių, kaip išgyventi ir kaip išgyventi šiek tiek geriau. (A4, 33 m., Vilnius)

Tremties keliami sunkumai antruoju atveju suvokiami kaip itin tragiški, nulėmę tolesnį artimųjų gyvenimą – pavyzdžiui, užkirtę kelią siekti mokslo. Tačiau pamatinis motyvas toks: viskas buvo ištvirta, o vėliau netgi priimtas savarankiškas sprendimas grįžti į Lietuvą, nors būtų buvę galima likti. Anūkų

pasakojime kuriamas artimųjų kaip visgi turėjusių stiprybės iškęsti, o vėliau ir pačių apsisprendusių, kaip kurti savo gyvenimą, paveikslas:

Keturiasdešimt aštuntais berods metais – tada išvežė juos į Sibirą. Prasidėjo ta baisioji šeimos istorija. Tikrai tragedija. [...] Mano močiutė buvo irgi buvo kažkaip suluošinta to vežimo metu. Irgi poros metų pririekė, kol jos sveikata kažkaip atsistatė. [...] Ir senelis buvo paleistas jų, jos tėtis buvo paleistas iš įkalinimo tos, iš tų lagerių, ir jis atvažiavo į Sibirą. Žodžiu, kažkaip mažą net ūkelį turėjo, pinigų, kažkaip neblogai laikėsi, bet po to jie visi sugrįžo į Lietuvą. Ir, vėlgi, sugrįžo, nors prieš tai buvo visai pasiturintys ūkininkai ir panašiai. (A6, 31 m., Vilnius)

Matyti, kad tremtinių palikuonims ryškesnių prieštarų tarp kolektyvinio ir šeimos, komunikacinės atminties lygmenų, mąstant apie pačių trėmimų laikotarpį, neatsiranda. Čia galima išvelgti amžiaus skirtumų: vyresni kartos po „lūžio“ atstovai regi įvairesnes artimųjų patirtis grįžus, pamini ir nesvetingus gimines, galimai pasisavinusius ištremtų artimųjų daiktus, ir sudėtingą situaciją pasiekus namus, kurių nebelikę. Šis aspektas sietinas su jau minėtąja branda, suaugimu ir gebėjimu giliau reflektuoti kitų patirtis. Čia vertėtų paminėti, ką Skultans išvelgė latvių tremtinių gyvenimo istorijose tuoj po jų nepriklausomybės atkūrimo: džiaugsmingo sugrįžimo į tėvynę motyvas jų pasakojimuose reflektuoja Antrojo pasaulinio karo metais pasitraukusiųjų į Vakarų euforišką galimybę sugrįžti po 1990-ųjų²⁸⁴. Kitaip tariant, tai, kad grįžimas tremtinių konstruojamas kaip džiaugsmingas etapas, galimai nustumia į užribį patirtus sunkumus grįžus į sovietinę santvarką, jie prisimena dabarties kontekste, kuriame vyrauja grįžimo į tėvynę, kaip didelio džiaugsmo, reikšmės, prisiminimai adaptuojami būtent prie jų. Kartos po „lūžio“ noras matyti savo tremtinius artimuosius kaip nukentėjusius, bet kovojusius, įveikusius ir *grįžusius*, veikiau rodytų ne vien reakciją į tremties simboliką dabarties kolektyvinės atminties lygmenyje, bet šaknų ir tapatinimosi su tam tikromis artimųjų patirtimis motyvą. Svarbu būti palikuonimi tų, kurie *nepasidavė ir įveikė didžiausius sunkumus*.

Nuoseklumas, tremtinių pasakojimo integralumas (tiek jas patyrusiųjų, tiek palikuonių) siejasi ir su struktūruojančiu kolektyvinės atminties lygmeniu, kaip jau aptarta ir ankstesnėse darbo dalyse: prisiminimai ir tremties reikšmės iš kolektyvinės atminties lygmens integraliai vieni kitus papildo, sustiprina. Tačiau vėlesniais artimųjų gyvenimo etapais ne visus juos

---

²⁸⁴ Skultans, „Theorizing Latvian Lives“, 776.

pavyksta suderinti su integraliu tremties ir tremtinio paveikslu. Pavyzdžiui, Š4, taip pat Š3 šeimoje matyti, kad tolesnis senelių gyvenimas klostėsi sėkmingai, įsitvirtinta profesine prasme, medicinos srityje ar, Š4 atveju, močiutei dirbant bibliotekos vedėjos darbą, vietos lygmeniu organizuojant kultūrinę veiklą, palaikant gerus ryšius su rajono komitetu, susituokus su būsimu kolūkio pirmininku. Pavyzdžiui, tremtinės, nukentėjusios močiutės įvaizdį gali būti sunku susieti su senelio – kolūkio pirmininko – veikla. Š3 atveju, anūkę stebina, kad senelis mini ir geras savo patirtis – nors ir tremtinio sūnus, bet galėjo užimti aukštas pareigas. Tačiau svarbus bendresnio pobūdžio senelių, išgyvenusių tremtį, patyrusių vargo, bet išlikusių stiprių, nepasidavusių ir sulaukusių geresnio gyvenimo po 1990-ųjų, paveikslas, su kuriuo iš palikuonių perspektyvos tapatinis nesudėtinga, o vėlesni tremtinio tapatumo neintegralumai gali būti tiesiog ignoruojami. Tačiau matyti, kad permąstant senelių tremties patyrimus komunikacinės ir kolektyvinės atminties reikšmės papildo vienos kitas; šiuodu lygmenis suderinti lengviau, nei dirbti su sėkmingai įsitvirtinusių ar „įprastą, paprastą“ gyvenimą prisimenančių artimųjų pasakojimais.

IŠVADOS

Kartos po „lūžio“ atminties darbo strategijų identifikavimas leidžia papildyti, iliustruoti Olicko įžvalgą apie kolektyvinės atminties, kaip įjautrinančius kitus fenomenus, reikšmę. Disertacijoje atskleidžiama, kokios patirtys buvusiame režime ir joms teikiamos reikšmės – kartos (visų pirma – šeimos kartos), šeimos ir didelio masto bendruomenės atminties lygmenyse medijuojamos ir interpretuojamos. Tai – nebe vien tik „balso suteikimas tiems, kurie anksčiau buvo nutildyti“ (kuris buvo jaučiamas darbuose, nagrinėjančiuose buvusio sovietinio režimo atmintį), bet jau atminties politikos sprendimų kontekste suvoktini ir analizuotini atminties darbo procesai, kartą po „lūžio“ įtraukiantys į sudėtingus, tapatinimąsi su šeimos ir valstybės netolimos praeities patirtimis kvestionuojančius procesus. Kartu ši disertacija papildo suvokimą apie atminties vartotojus, priimančiąją pusę – tai, kaip kartoje po „lūžio“ vyksta atminties darbas, iliustruoja ne tik diskursyvines sąlygas, kurios leidžia formuotis žinojimui apie buvusį režimą iki „lūžio“, bet ir reikšmių, teikiamų šiai praeičiai, ribas kolektyvinės atminties lygmenyje. Atminties darbas su artimųjų patirtimis buvusiame režime iki „lūžio“, šiandien valstybės apibrėžiamame kaip okupaciniame, kurio metu žmonės patyrė skriaudų, aktualizuoja tam tikras priimtino, gero elgesio *bloga režimo metu* kategorijas. Disertacijoje pasirinkta prieiga leidžia

parodyti, kaip karta po „lūžio“ atminties darbą su artimųjų prisiminimais, jų patirtimis dirba kolektyvinės atminties lygmenyje glūdint aukos, nukentėjimo nuo buvusio režimo reikšmėms. Kitaip tariant, parodoma, jog artimųjų patirtys permąstomos, iškyla sudėtingo atminties darbo poreikis ne tik tais atvejais, kuomet šeimos patirtys žymi *nukentėjimą nuo nusikaltimų žmogiškumui* (kaip kad, pavyzdžiui, Holokausto atveju), ar kuomet bandoma dorotis su artimųjų patirtimis institucionalizuoto *nusikaltusiojo* pasakojimo kontekste (pavyzdžiui, Vokietijos jaunųjų kartų atveju). Sovietmečio atminties atvejis, kuris pasitelkiamas šioje disertacijoje, leidžia ne tik parodyti kartos po „lūžio“ žinojimo apie praeitį radimosi principus, kurios išvelgiamos per sąveikas tarp komunikacinės bei kolektyvinės atminties lygmenyje praeičiai teikiamų reikšmių, bet ir įsitraukti į platesnio pobūdžio svarstymus, kaip veikia atminties *priėmimas* kai valstybė netolimą praeitį apibrėžia visų pirma per nukentėjimo kategorijas.

Komunikacinės atminties erdvė jau iki pasakojimo šeimoje yra struktūruojama kolektyvinio lygmens reikšmių: artimieji, laikotarpio iki „lūžio“ liudininkai savo gyvenimo iki transformuojančio pobūdžio permainų istoriją konstruoja jau atsižvelgdami į tai, kaip siūlo prisiminti struktūruojantis kolektyvinis atminties lygmuo. Pakliūvantieji į nukentėjusiųjų kategoriją sustiprina neigiamas patirtis ir kiti gyvenimo istorijos posūkiai įgyja ne tiek daug reikšmės. Už artimųjų teigiamų patirčių, sėkmingos karjeros, įsitvirtinimo liekantis kaltės dėl to, kad gyveno gerai, motyvas verčia įtraukti, pamatyti neigiamas patirtis, leisiančias atliepti ribojančio, represinio režimo, nuo kurio reikėjo išsivaduoti, sampratą.

Kartos po „lūžio“ atminties darbas perpasakojant senelių laikotarpio iki „lūžio“ gyvenimo istoriją leidžia identifikuoti atminimo principus, kurie formuoja šios kartos buvusio režimo sampratą, jų „atminties“ turinį. Atminties darbas, atliekamas kartos po „lūžio“, susidūrusios su skirtingomis praeičiai priskiriamomis reikšmėmis, vyksta pasitelkiant strategijas – būdus suderinti artimųjų pasakojimą su tuo, kaip primenama pasitelkiant įvairaus pobūdžio kolektyvinės atminties reprezentacijas: atmintinas dienas, minėjimus, mokyklinio istorijos ugdymo priemones. Supratimo, naujos reikšmės priskyrimo, sustiprinimo, laviravimo, pateisinimo strategijos iliustruoja, kaip permąstomos praeičiai teikiamos reikšmės, kuomet analizuojami artimųjų – senelių – pasakojimai apie netolimą, buvusio režimo, praeitį. Dirbama ne tik su tam tikromis artimųjų gyvenimo patirtimis, jų gyvenimo istorijų posūkiiais, bet ir su tuo, kokią reikšmę šiandien tam artimieji teikia. Ties kai kuriais teminiais pjūviais atsiranda ir daugiau kaip vienos atminties darbo strategijos požymių.

Naujos reikšmės prisikyrimo strategija visų pirma pasitelkiama, kai artimųjų pasakojimai nepakankamai rodo nepritariamą buvusiai santvarkai – taip atsiranda poreikis tam tikras artimųjų veiklas įprasminti kaip turėjusias pasipriešinimo atspalvį. Kitaip tariant, artimųjų pasakojimo elementams bandoma priskirti kitokią reikšmę. Be to, aktualizuojamas ir išplečiamas šeimos narių lietuviybės puoselėjimo, laisvės troškimo, stūmusio artimuosius į grėsmingą padėtį, motyvas.

Supratimo strategija, pasitelkiama susiduriant su sudėtingu Pokario ir ginkluotojo pasipriešinimo kontekstu, leidžia kartais po „lūžio“ pamatyti platesnį vaidmenų, pasirinkimų lauką, išplėsti nukentėjusiųjų sampratą, tačiau kartu bandyti nenutolti nuo partizanų kovos tikslų. Herojiškos kovos už laisvę reikšmės, sugestijuojamos kolektyvinės atminties lygmens, griežta skirtis tarp herojų ir kaltųjų savaip meta šešėlių ir verčia sunerinti dėl to, ar artimieji stovėjo teisingoje pusėje, jei jų pasakojime abejojama kovos priemonėmis, tikslais ar dalyviais.

Poreikis pasitelkti *pateisinimo* strategiją atsiranda tuomet, kai komunikacinės atminties erdvėje konstruojamas geras gyvenimas, profesinis įsitvirtinimas ir karjeros pasiekimai, taip pat nujaučiamas tam tikrų praeities tarpinių ilgesys. Struktūruojantis kolektyvinės atminties lygmuo skatina pateisinti artimųjų padėtį iki „lūžio“, neminint artimųjų statuso, pasitelkiant pagalbos kitiems žmonėms, bendros baimės nukentėti, tvirtų vertybinių nuostatų, ydingos sistemos suvokimo ir pastangų ją keisti, tik sąlyginio ilgesio (vien tam tikrų gyvenimo aspektų) motyvus. Struktūruojantis kolektyvinės atminties lygmuo kartais po „lūžio“ sugestijuoja, jog geras gyvenimas galėjo reikšti kolaboravimą, lojalumą režimui, nuo kurio kiti nukentėjo.

Dvejopo pobūdžio sąveikos, susiformuojančios tarp dažnai komunikacinės atminties kontekste atsirandančių artimųjų susidūrimo su saugumo struktūromis (visų pirma KGB) pavyzdžių bei kolektyviniame lygmenyje glūdinčių šiai struktūrai priskiriamų atsakomybės už persekiojimą ir kitas veikas, sukėlusias žmonių kančią, reikšmių, nulemia *laviravimo tarp reikšmių strategiją*. Juntamas ir noras pabrėžti, sureikšminti artimųjų susidūrimus su pavojingomis saugumo struktūromis, kartu ir dvejonės šešėlis mąstant apie platesnį žmonių įsitraukimą į KGB tinklą, neaiškumus dėl pažįstamų. Tai lemia ir kolektyvinio lygmens reikšmių apribojimus – ryškūs kankinimo, persekiojimo įvaizdžiai, siejami su saugumo struktūromis, pasipriešinimo malšinimu, pereina į blankesnį ir neaiškų vaizdinį, ypač dėl vėlyvojo laikotarpio iki „lūžio“.

Sustiprinimo strategija pasitelkiama tuomet, kai komunikacinės atminties erdvės šeimoje lygmeniu vėlgi nėra pakankamų nuorodų į priešinimąsi ar nepritariamą santvarkai, norima sustiprinti nukentėjimo patirtis. Kartos po

„lūžio“ sąmonėje sąveika su struktūruojančiu kolektyvinės atminties lygmeniu skatina prie artimųjų patirčių paveikslo pridėti papildomų patirčių, sustiprinti, hiperbolizuoti esamas – tai leistų artimuosius matyti kaip labiau nepritarusius, nukentėjusius ar aktyviau siekusius (ir galiausiai ją bendromis pastangomis iškovojusius) laisvės. Šis atminties darbo būdas panašus į naujos reikšmės priskyrimą, bet siekiama sustiprinti nukentėjimo motyvą pasitelkiant kolektyvinės atminties lygmenį.

Apribojama teigiamų gyvenimo iki „lūžio“ patirčių reikšmė: joms leidžiama rasti, tačiau jos priimamos tarsi netikros, jomis abejojama. Kolektyvinės atminties galia priminti veikia per poreikį nepriimti savaime, pateisinti, pakeisti ar nutylėti savo artimųjų patirtis, jei artimųjų pasakojime atsiranda gero gyvenimo, sėkmingos karjeros vaizdinių, ir juo labiau jei jaučiama, kad tų patirčių artimieji visgi ilgisi.

Sudėtingiausio atminties darbo reikalauja tie artimųjų praeities elementai, ant kurių krinta buvimo *ne toje pusėje*, neteisiųjų pusėje, čia pat nujaučiant, kad tuo pat metu kiti žmonės nukentėję, šešėlis. Pavyzdžiui, permąstant senelių patirtis ginkluotojo pasipriešinimo kontekste, neaiškumus dėl santykio su saugumo struktūromis ar aukštas pareigas, su kuriomis susiję kitų žmonių likimo sprendimai (pavyzdžiui, kolūkio pirmininko pareigų sąsaja su kolektyvizacijos procesais). Kolaboravimo klausimas, atsirandantis kartos po „lūžio“ sąmonėje, neaiškumas, kokioje pusėje – tų, kurie elgėsi tinkamai, ar tų, kurie ne, – matyti artimuosius, atliepia ir reikšmių, siūlomų kolektyvinės atminties lygmens, jame glūdinčios kanonizuotos praeities versijos, ribotumą. Kolektyvinio lygmens siūloma skirtis tarp besipriešinančiųjų ir okupantų (tai visų pirma galioja apmąstant rezistencijos klausimą, bet gali apimti ir kitus kontekstus) nepateikia aiškesnių kategorijų, kaip vertėtų suvokti tai, kas tiesiogiai nepatenka nei į vieną, nei į kitą pusę. Kolaboravimo šešėlis tarsi užkrenta ant tų artimųjų veiklų, kurios nepatenka nei į „nukentėjusiojo“, nei į „okupanto“ kategoriją, lieka kažkur tarp šių. Šios sąveikos nestiprina tapatinimosi su tuo, kaip valstybė, didelio masto bendruomenė, apibrėžia buvusį režimą, taip pat ir numanomų šeimos patirčių reikšmės tampa kvestionuotinos ir nustumiamos į užmarštį.

Kanonizuotoje praeities iki „lūžio“ versijoje ignoruojamas kolaboravimo ir prisitaikymo galimybių diapazonas, kartą po „lūžio“ verčiantis svarstyti, ar artimieji buvo „teisingoje“ pusėje ir nutylėti, jei jų pasirinkimai, sprendimai kelia abejonių. Tai, kas teminiu požiūriu anūkų akcentuojama permąstant artimųjų patirtis režime iki „lūžio“, priklauso nuo struktūruojančio kolektyvinės atminties lygmens: sureikšmintos nukentėjimo okupacijos pradžioje ir džiaugsmingo laisvėjimo bei išsilaisvinimo kategorijos skatina artimuosius matyti kaip nukentėjusius, laukusius bei siekusius laisvės. Be to,

dar ir dėl to rizikavusius. Kitas kolektyvinio lygmens ribotumas, atskleidžiamas kartos po „lūžio“ atminties darbo specifikos, susijęs su pačiu laikotarpiu. Tai, kad kartą po „lūžio“ išryškina nukentėjusiojo ir besipriešinusiojo įvaizdžius, atliepia okupacinio režimo, primenamo kolektyvinės atminties reprezentacijomis, *pradžią* ir *pabaigą*. Kitaip tariant, aktualizuojama skausminga, traumavusi pradžia, tremtys ir žūtys, o kitoje laiko juostos pusėje – taip ilgai siekta laisvė, Atgimimo procesai ir atkurta Nepriklausomybė. Likęs laikotarpis tarsi išnyksta, išskyrus tam tikrus intarpus, pavyzdžiui, „Kalantos įvykius“. Bandydami reflektuoti kitokias artimųjų to laikotarpio patirtis, kartos po „lūžio“ atstovai susiduria su ribotumu: kolektyviniu lygmeniu nėra aiškesnių gairių, kaip reikėtų prisiminti. Tai veikia ir pačius pokalbius šeimų viduje – matyti, kad vyresniosios kartos savo gyvenimo istoriją konstruoja atliepdamos (bet nebūtinai tiesiogiai perimdamos) struktūruojančio kolektyvinio lygmens siūlomas reikšmes.

Seneliai pateikia gyvenimo istoriją ribojančioje kolektyvinės atminties erdvėje, o palikuonis ji pasiekia labiau nugludinta – papildyta baimės, grėsmės ir sąlygų, kuriomis, pavyzdžiui, stota į partiją. Kartą po „lūžio“ ją savo ruožtu dar labiau adaptuoja prie kanonizuotos praeities versijos, to, ką siūlo prisiminti valstybė. Kai artimieji, pamenantys laikotarpio iki „lūžio“ tiek pradžią, tiek pabaigą, savo pasakojime dar palieka tam tikrų dvejonų, pasirinkimo galimybių, skirtingų vaidmenų, kuriuos žmonės galėjo rinktis, kai jaučiamas noras diskutuoti, šiandien kvestionuoti priimtinas praeities reikšmes, anūkai nustumia dvejones į paraštes. Kartos po „lūžio“ atliekamas atminties darbas susijęs su dvejojo pobūdžio tapatinimusi, „priklausymu“ tam tikroms praeities versijoms: iš vienos pusės, šeimai, šaknims, iš kitos – didelio mąsto bendruomenei, valstybei.

Jei vertinsime du tiek literatūros, tiek viešosios erdvės lūkesčius, siejamus su naujosiomis, jaunosiomis kartomis kaip perimančiomis ir perduodančiomis artimųjų patirtis, be to, įnešančiomis naujumo, kitokio santykio su konfliktine, sudėtinga praeitimi, matysime, kad kartą po „lūžio“ tiek vieno, tiek kito lūkesčio nepateisina. Sudėtingas atminties darbas, kuris atliekamas bandant suderinti iš komunikacinės ir kolektyvinės atminties lygmenų ateinančias praeities reikšmes, šią atminties bendruomenę veikiau palieka bandančią suprasti, paaiškinti ir pateisinti, o ne pasirengusią keisti ar aktyviau kvestionuoti kolektyvinio lygmens siūlomas laikotarpį iki „lūžio“ apibrėžiančias reikšmes. Jau šeimoje komunikacinės atminties erdvėje juos pasiekia adaptuotas, kanonizuotos praeities versijos, glūdinčios kolektyvinės atminties lygmenyje, šeimos narių praeities paveikslas. Valstybė, primindama apie praeitį siūlo ribotą, į skausmingą okupacijos pradžią ir pagaliau iškovotą

laisvę, represinio režimo pabaigą orientuotą reikšmių erdvę, paliekant daugumą praeities etapų, procesų užribyje. Kartą po „lūžio“ su turimomis žinojimo formavimosi sąlygomis yra „apribota“ tiek iš komunikacinės, tiek iš kolektyvinės atminties pusės. Tačiau būtent jų žinojimo sąlygos, identifikuojamos per atminties darbo strategijas, atskleidžia sudėtingą kolektyvinės ir komunikacinės atminties susidūrimą visuomenėje po „lūžio“.

Artimųjų patirčių, nesusijusių su nukentėjimo kategorijomis, nustūmimas į užribį, ar poreikis jas pateisinti kartą po „lūžio“ stumia į labai specifinę, sudėtingą būklę, kuomet sudėtinga šlietis tiek prie vieno, tiek prie kito tapatinimosi šaltinio – artimųjų patirčių ir struktūrinio lygmens pasakojimų. Tam tikrų artimųjų praeities elementų ignoravimas, nustūmimas į užmarštį suardo galimybes stiprinti šeimos tapatumą prisiminimų pagrindu, didžiulis artimųjų gyvenimu, stiprinti tapatinimosi su šaknimis elementą. Kita vertus, tos patirtys visgi yra nujaučiamos ar žinomos, tad ir tapatinimasis su valstybės, pasakojančios apie okupacinį buvusį režimą, nukentėjimą ir didvyrišką kovą už laisvę, taip ilgai lauktą ir pagaliau iškovotą, turi įtrūkių. Tai kitaip galiotų tuo atveju, kai artimųjų gyvenimo istorijos remiasi į tremčių, kitokio pobūdžio nukentėjimo nuo buvusio režimo patirtis – čia atminties darbo strategijos leidžia sustiprinti nukentėjimo ir laisvės siekimo reikšmes, šlietis ir tapatintis tiek su valstybės, didelio masto bendruomenės, tiek su šeimos – specifinės artimumo saitais grįstos grupės – narių patirtimis. Tai, vėlgi, leidžia išvelgti sudėtingą sąlytį tarp komunikacinės ir kolektyvinės atminties lygmenų, kuris suvokiamas, empiriškai apčiuopiamas per disertacijoje pasirinktą pasakojimo ir perpasakojimo apie praeitį, principą, ir išryškėjančias atminties darbo strategijas.

Empirinis tyrimas, pasitelkiamas šiame darbe, neįtraukė etninių skirčių – svarstant apie apibendrinimo mastą, vertėtų atsižvelgti į tam tikrus imties ribotumus, visų pirma į tai, kad dalyvavo lietuvių ir lietuviškai kalbančios (taigi didžiausios etninės grupės) šeimos, kurios iš principo kalbasi apie praeitį. Ši pastaba liečia pačią pasitelktą imtį ir galimai kitokio pobūdžio atminties turinį, kartą po „lūžio“ pasiekiantį kitų etninių grupių šeimose. Tačiau svarbu grįžti prie disertacijos objekto ir būtent sąveikų tarp skirtingų reikšmių, kurios analizuojamos. Disertacijoje visų pirma gilinamasi į kartos po „lūžio“ atminties radimosi sąlygas, į principus, apsprendžiančius tai, kaip tas turinys formuojasi. Bet kuriuo atveju kartos po „lūžio“ pasitelkiamos strategijos bus neatsiejamos nuo to, kaip jiems primenama didelio masto bendruomenės – valstybės – kolektyvinės atminties lygmenyje (tos valstybės, kurios pasakojimai juos *pasiekia*) ir to, kokios reikšmės praeičiai artimųjų teikiamos komunikacinės atminties lygmeniu. Interpretacinė darbo logika ir tai, kad autorė pati yra kartos po „lūžio“ atstovė, formuoja tam tikrą santykį

su duomenimis bei jų rinkimo specifika. Jei šeimos pokalbiuose būtų dalyvavęs kitos kartos atstovas ar atstovė, tai būtų galėję lemti kiek kitoki vyriausios kartos gyvenimo istorijų konstravimo būdą (pavyzdžiui, atviriau kvestionuojant kanonizuotos praeities versijoje praeičiai teikiamas reikšmes) – tyrėją ir šią kartą vienytų bendras *žodynas*. Anūkams perpasakojant senelių istoriją, vėlgi, darbo autorės dalyvavimas ir išklausymas žymėjo tą patį principinį žodyną, kuris pasitelkiamas kalbant apie netolimą praeitį.

Mąstant apie interpretacinės analizės būdu išskirtų strategijų diapazoną taip pat svarbu suvokti, kad tam tikros iš jų galėjo likti šio darbo užribyje. Kitaip tariant, kai kurios iš strategijų, kurias galimai karta po „lūžio“ pasitelkia dirbdama atminties darbą su artimųjų pasakojimais apie gyvenimą buvusiame režime, gali būti sunkiau apčiuopiamos interpretuojant turimus duomenis ir darbe neatliepiamos. Tačiau, atsižvelgiant į reikšmių, teikiamų praeičiai įvairovę, atskleistą skirtingų teminių pjūvių atvejais, dvejonų dėl moralinių nukentėjimo, kaltės, kolaboravimo ir kitų kategorijų, atsirandančių kartai po „lūžio“ bandant suvokti artimųjų patirtis, diapazoną, įvairovė didelė. Galiausiai omenyje taip pat reikėtų turėti *tvarumo* elementą: keičiantis tam, kokios reikšmės teikiamos netolimai, sudėtingai praeičiai (iš principo, ryškiausi pokyčiai vyktų keičiant atminties politikos kryptį), tam tikrų pokyčių galėtume tikėtis tiek tame, kaip struktūruojami pokalbiai šeimoje, komunikacinės atminties lygmenyje, tiek paties kartos po „lūžio“ atminties darbo pobūdyje. Tačiau, mąstant apie tai, kad karta po „lūžio“ visų pirma turima omenyje buvusio sovietinio režimo (ar, kiek plačiau, socialistinio laikotarpio) atminties kontekste, saugumo iššūkiai regione giluminiai stiprina *nukentėjimo* bei būtinybės būti *pasirengus vėl kovoti, jei laisvei grėstų pavojus*, reikšmes struktūriniame lygmenyje. Patys naujaisi pokyčiai, jau po disertacijos duomenų surinkimo, Lietuvos atveju, karo Ukrainoje kontekste, galėtų turėti įtakos, kokios reikšmės stiprinamos komunikacinės atminties lygmeniu, galbūt tam tikri teminiai pjūviai šeimos narių pasakojimuose, pavyzdžiui, priešinimosi motyvas, būtų labiau pabrėžiami, bet veikiausiai reikšmių diapazonas išliktų panašaus pobūdžio.

LITERATŪRA

1. 2018 m. lapkričio 20 d. Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija Nr. XIII-1651 dėl Adolfo Ramanausko-Vanago pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu e-seimas.lrs.lt.
2. 2021 m. sausio 13 akcijai „Atmintis gyva, nes liudija“ viešinti skirtas įrašas Lietuvos Respublikos Seimo interneto svetainėje https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35403&p_k=1&p_t=274031.
3. Aarelaid-Tart. *Trauma and Life Stories*. Kikimora Publications, 2006.
4. Apor, Péter, Sándor Horvth, James Mark (sud.). *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*. London: Anthem Press, 2017).
5. Arlauskaitė, Natalija. *Nuožmi taika: žlugusių režimų fotografija dokumentiniame kine*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020.
6. Arnold de Simine, Silke. „Dislocating Memory: Family Photographs in Story – Centred Museums“. In: *Picturing the Family. Media, Narrative, Memory*, ed. Silke Arnauld de Simine, Joanne Leal, 189–212. London, New York: Bloomsbury Academic, 2018.
7. Assmann, Aleida. „Canon and Archive“. In: *Media and Cultural Memory Studies*, ed. Astrid Erll, Ansgar Nünning, 97–107. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
8. Assmann, Aleida. „Re-framing Memory: Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past“. In: *Performing the Past: Memory, History and Identity in Modern Europe*, ed. Karin Tilmans et al., 35–51. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
9. Assmann, Aleida. *Is Time Out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime*. Ithaca and London: Cornell, 2020.
10. Assmann, Aleida. *Shadows of Trauma. Memory and the Politics of Postwar Identity*. New York: Fordham University Press, 2015.
11. Assmann, Jan. „Communicative and Cultural Memory“. In: *Cultural Memories. The Geographical Point of View (Knowledge and Space 4)*, ed. Peter Meusburger, Michael Heffernan, Edgar Wunder, Heidelberg. London, New York: Springer Deudrecht, 2011, 15–27.
12. Assmann, Jan. „Communicative and Cultural Memory“. In: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid Erll ir Ansgar Nünning, 109–118. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008.
13. Assmann, Jan. „Collective Memory and Cultural Identity“. Transl. John Czaplicka. *New German Critique*, nr. 65 (Spring – Summer, 1995): 125–133.

14. Atminties akcija „Ištark, išgirk, išsaugok“ www.birzelio14.lt.
15. Barclay, Katie ir Nina Javette Kofoed. „Family, Memory and Identity: An Introduction“. *Journal of Family History* 46, nr. 1 (2020): 3–12.
16. Bartlett, Frederic. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
17. Bernard, Michael, Jan Kubik. *Twenty Years after communism. The Politics of Memory and Commemoration*. New York: Oxford University Press.
18. Bieliauskaitė, Rasa, Dovilė Grigienė, Jonas Eimontas ir Neringa Grigutytė. „Nepriklausomybės pokyčių vertinimas: trys kartos Lietuvoje“. In: *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė, 48–85. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.
19. Bloch, Ernst. „Non-synchronism and the Obligation to its Dialectics“, *New German Critique* 11 (Spring 1977): 22–38.
20. Budryte, Dovilė, Erica Resende, Douglas Becker. „Defending Memory“: Exploring the Relationship Between Mnemonical In/Security and Crisis in Global Politics“. *Interdisciplinary Political Studies* 6, nr. 1 (2020): 5–19.
21. Budryte, Dovilė. „Lytis, karas ir atmintis: „atminties taškai“ Lietuvos partizaniniame kare (1944–1953) dalyvavusių moterų pasakojimuose“ (vertė D. Cidzikaitė). *Lietuvos etnologija* 30, 2021.
22. Burgermeister, Nicole, Nicole Peter. *Intergenerationelle Erinnerung in der Schweiz. Zweiter Weltkrieg, Holocaust und Nationalsozialismus im Gespräch*. Berlin: Springer-Verlag, 2013.
23. Cordonnier, Aline, Pierre Bouchat, William Hirst ir Olivier Luminet. „Intergenerational Transmission of World War II Family Historical Memories of the Resistance“. *Asian Journal of Social Psychology* 24, nr. 3 (October 2020): 302–314.
24. Corning Amy, Vladas Gaidys, Howard Schuman. „Transformative Events and Generational Memory: A Case Study Over Time in Lithuania“. *Sociological Forum* 28, nr. 2 (June 2013): 373–393.
25. Corsten, Michael. „The Time of Generations“. *Time and Society* 8, nr. 2 (1999).
26. Crane, Susan. „Writing Individual Back into Collective Memory“. *The American Historical Review* 102, nr. 5 (December 1997).
27. Crowley, David, James Kapaló, Gabriela Nicolescu. „Introduction. Visual Ethics after Communism“. *Martor* 26 (2021): 7–22.
28. Čepaitienė, Rasa. „Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos“. *Lituanistica* 72, nr. 4 (2007).

29. Davoliūtė, Violeta. „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“. *East European Jewish Affairs* 51, nr. 1, (October 2021): 70–85.
30. Davoliūtė, Violeta. „Multidirectional Memory and the Deportation of Lithuanian Jews“. *Ethnicity Studies* 2 (2015), 131–150.
31. De Nardi, Sara. „An Embodied Approach to Second World War Storytelling Mementoes: Probing Beyond the Archival into the Corporeality of Memories of the Resistance“. *Journal of Material Culture* 19, nr. 4 (2004): 1–22.
32. De Nardi, Sara. „When Family and Research Clash. The Role of Autobiographical Emotion in the Production of Stories of the Italian Civil War, 1943–1945“. *Emotion, Space and Society* 17 (November 2015): 22–29.
33. Dunnage, Jonathan. „Perpetrator Memory and Memories About Perpetrators, Editorial „Perpetrator Memory and Memories About Perpetrators“, Editorial to *Memory Studies* 3 nr. 2 (2010), 91–94.
34. Erll, Astrid. „Locating Family in Cultural Memory Studies“. *Journal of Comparative Family Studies* 42, nr. 3 (May / June 2011): 304–308.
35. Erll, Astrid. *Memory in Culture*. London: Palgrave Macmillan, 2011.
36. Foucault, Michel. „Politics and the Study of Discourse“. In: *The Foucault Effect. Studies in Governmentality. With two lectures by and an interview with Michel Foucault*, ed. Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
37. Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York: Pantheon Books, 1972.
38. Freeman, Mark, Jens Brockmeier. „Narrative Integrity. Autobiographical Identity and the Meaning of a Good Life“. In: *Narrative and Identity. Studies in Autobiography, Self and Culture*, ed. J. Brockmeier, D. Carbaugh. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001, 75–81.
39. Frėjutė-Rakauskienė, Monika, Neringa Klumbytė, Andrus Marcinkevičius, Kristina Šliavaitė. *Socialinis ir istorinis teisingumas daugiaetniniėje Lietuvos visuomenėje: sampratos, patirtys ir kontekstai*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras 2018.
40. Gailienė, Danutė. *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2008.
41. Gergen, Kenneth. „Mind, Text and Society: Self-memory in Social Context“. In: *The Remembering Self. Construction and Accuracy in the Self-narrative*, ed. Ulric Neisser ir Robyn Fivush, 88–92. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

42. Gildea, Robert. „Myth, memory and policy in France since 1945“. In: *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, sud. Mueller, Jan-Werner Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 59–75.
43. Girnius, Kęstutis. „KGB sąrašai“. *Naujasis židinys-Aidai* 1 (2018).
44. Girnius, Kęstutis. „Pasiaprašymas, prisitaikymas, kolaboravimas“. *Naujasis židinys-Aidai* 5 (1996), 268–279.
45. Haag, Hanna. „Weitergabe von Transformationserfahrungen. Die DDR im Gedächtnis der Nachwende generation“. *Die Generation der Wendekinder: Elaboration eines Forschungsfeldes*, ed. Adriana Lettrari, Christian Nestler, Nadja Troi-Boeck, 89–106. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2016.
46. Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory* (vertėjas, sudarytojas ir įžangos autorius L. A. Coser). The Chicago University Press, 1992.
47. Heß, Pamela. „Was bleibt von der DDR? Erinnerungen verbinden Wendekinder“. In: *Die Generation der Wendekinder: Elaboration eines Forschungsfeldes*, ed. A. Lettrari. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2016.
48. Hillebrand, Mark. *Ostdeutsche Selbstwahrnehmungen und Identitätskonstruktionen im Generationenvergleich*. Peter Lang Edition: Frankfurt am Main, 2010.
49. Hirsch, Marianne. „The Generation of Postmemory“. *Poetics Today* 29, nr. 1 (Spring 2008): 103–128.
50. Hirsch, Marianne. *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory*. Cambridge: Harvard University Press, 2012.
51. Hirst, William, Elisabeth Phelps. „Flashbulb Memories“. *Current Directions in Psychological Science* 25, nr. 1 (2016), 36–37.
52. Immler, Nicole. „Too little, too late? Compensation and Family Memory: Negotiating Austria’s Holocaust Past“. *Memory Studies* 5, nr. 3 (July 2012): 270–281.
53. Yurchack, Alexei. *Everything Was Forever Until it Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2005.
54. Joesalu, Kirsti. *Dynamics and tensions of remembrance in post-Soviet Estonia: Late socialism in the making*, Doctoral dissertation, University of Tartu Press: Tartu, 2017.
55. Jonutyte, Jurga. „Juslinių patirčių artikuliacijos praeities konfliktų pasakojimuose“. *Athena*, nr. 8 (2012), 167–182.
56. Jurkutė, Mingailė. „Jono Noreikos išgalvojimas“. *Naujasis Židinys-Aidai* 7 (2021).

57. Kansteiner, Wulf. „Finding Meaning in Memory: a Methodological Critique of Collective Memory Studies“. *History and Theory* 41: 79–197.
58. Kansteiner, Wulf. „Generation and memory: A critique of the ethical and ideological implications of generational narration“. In: S. Berger, B. Niven (ed.) *Writing the History of Memory*. London: Bloomsbury, 2014.
59. Kaprans, Mārtiņš. „Between Improvisation and Inevitability: Former Latvian Officials Memoirs of the Soviet Era“. *Journal of Baltic Studies* 47, nr. 4 (2016), 537–555.
60. Kirss, Tiina. „Survivorship and the Eastern Exile: Estonian Women’s Life Narratives of the 1941 and 1949 Siberian Deportations“. *Journal of Baltic Studies* 26, nr. 1 (2005).
61. Klumbys, Valdemaras. „Kalti ne mes, kaltas sovietmetis“, 2011-04-18 www.bernardinai.lt.
62. Klumbys, Valdemaras. „Rasti teisingus kalbėjimo būdus apie istoriją“, 2022-05-23 <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/valdemaras-klumbys-rasti-teisingus-kalbėjimo-budus-apie-istorija.d?id=90165955>.
63. Klumbytė, Neringa. „Bipolinio politinio teisingumo struktūros ir politinė atskirtis. Lietuvos rusakalbių prisiminimai apie Antrąjį pasaulinį karą Lietuvos ir Rusijos istorinės politikos kontekste“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 41, nr. 2 (2017).
64. Koopman, Colin, Tomas Matza. „Putting Foucault to Work: Analytic and Concept in Foucaultian Inquiry“. *Critical Inquiry* 39, nr. 4 (Summer 2013).
65. Kõresaar, Ene, Joesalu, Kirsti. „From Museum as Memorial to Memory Museum: on the Transformation of the Estonian Museum of Occupations“. In: C. Iordachi, P. Apor (ed.), *Occupation and Communism in Eastern European Museums. Re-Visualizing the Recent Past*, London: Bloomsbury Academics, 2021.
66. Kõresaar, Ene. „Post-Soviet memories and „memory shifts“ in Estonia“. *Oral History* 47, nr. 2 (2016)
67. Kraniauskienė, Sigita. „Identiteto tyrimo metmenys: kartų identiteto paieška XX a. lietuvių autobiografijose“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2 (2004), 41–52.
68. Kraniauskienė, Sigita. „Tapsmas suaugusiuoju: jaunimo socialinė branda Lietuvoje“. *Gyventojų studijos* 2, 2011.
69. Krawatzek, Felix. „Remembering a Contentious Past: Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union“. *East European Politics and Societies and Cultures* 36, nr. 1 (February 2022), 298–327.
70. Krukauskienė, Eugenija, I. Štutinienė, I. Trinkūnienė, A. Vosyliūtė. *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, 2003.

71. Kuhn, Anette. *Family Secrets. Acts of Memory and Imagination*. London and New York: Verso, 1995.
72. Kuhn, Anette. „Memory Texts and Memory Work: Performances of Memory in and with Visual Media“. *Memory Studies* 3, nr. 4 (2010), 298–313.
73. Landsberg, Alison. „Prosthetic Memory“. In: *The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. Columbia University Press, 2004, 144–161.
74. Larkin, Craig. „Beyond the War? The Lebanese Postmemory Experience“. *International Journal of Middle East Studies* 42, nr. 4 (November 2010): 615–635.
75. Lawlor, Leonard, John Nale. *The Cambridge Foucault Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
76. Leinartė Dalia, Laima Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė, Ingrida Gečienė. *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.
77. Lenz, Claudia. „Vom Widerstand zum Weltfriede. Der Wandel nationaler und familiärer Konsenserzählungen über die Besatzungszeit in Norwegen“. In: *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, ed. Harald Welzer. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007.
78. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro istorija www.genocid.lt.
79. Lietuvos ypatingojo archyvo svetainė, skirta partizanams <https://epartizanai.archyvai.lt/>, paskyros socialiniuose tinkluose.
80. Lindner, Burkhardt. „The Passagen-Werk, the Berliner Kindheit and the Archeology of the Recent Past“. *New German Critique* 39 (Autumn 1986), Second Special Issue on Walter Benjamin.
81. Lyotard, Francois. *The Postmodern Condition: a Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press, 1984.
82. Lohl, Jan. „Totally Average Families“? Thoughts on the Emotional Dimension in the Intergenerational Transmission of Perspectives on National Socialism“. In: *Peripheral Memories. Public and Private Forms of Experiencing and Narrating the Past*, ed. Elisabeth Boesen et al., 33–49. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012.
83. Lopata, Raimundas et al. *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.
84. Mackonis, Adolfas. „Geriausio paaiškinimo išvedimas. Tarp dedukcijos, indukcijos ir abdukcijos“. *Problemos* 76 (2009): 151–152.

85. Mälksoo, Maria. „Memory Must Be Defended“: Beyond the Politics of Mnemonical Security“. *Security Dialogue* 46, nr. 3, (2015): 221–237.
86. Mannheim, Karl. „The Sociological Problem of Generations“. In: *Karl Mannheim: Essays*, ed. Paul Kecskemeti, 276–322. Routledge, 1952, perleista 1972.
87. Marius Ėmužis. *Partizanė. Monika Alūzaitė – moteris laisvės kovose*. Vilnius: Baltos lankos, 2020.
88. Mažulytė, Eglė, Monika Skėrytė-Kazlauskienė. „Šeimos stiprybė: Istorinių traumų patirties poveikis vėlesnėms kartoms“. In: *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė, 86–108. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.
89. Mažulytė-Rašytinė, Eglė. „Šeimos istorinių traumų ilgalaikiai padariniai: vėlesnių kartų psichologinio atsparumo tyrimai“, Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017, 2.
<http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:25027592/datastreams/MAIN/content>.
90. Merkinaitė, Simona. „Alvydas Nikžentaitis: Lietuvoje yra daug nepamatuotos euforijos kalbant apie Sovietų Sąjungos griūtį“. 2021-08-23 <https://www.bernardinai.lt/istorikas-a-nikzentaitis-lietuvoje-esama-daug-nepamatuotos-euforijos-kalbant-apie-sovietu-sajungos-griuti/>.
91. Nikžentaitis, Alvydas (sud.). *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013.
92. Nikžentaitis, Alvydas, Irena Šutinienė. „Baltijos kelio dvidešimtmetis: eilinis jubiliejus ar kultūrinės atminties transformacijos pradžia?“. *Lietuvos istorijos metraštis* [Yearbook of Lithuanian History] 1 (2010): 71–83.
93. Nikžentaitis, Alvydas. „Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija, Vokietija“. In: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.
94. Nikžentaitis, Alvydas. „Antrasis pasaulinis karas ir lietuvių istorinės atminties paradoksai“, 2020-05-10
<https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1176461/alvydas-nikzentaitis-antrasis-pasaulinis-karas-ir-lietuviu-istorines-atminties-paradoksai>.
95. Nikžentaitis, Alvydas. *Valstybė ir atmintis. Atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
96. Nugin, Raili. „Negotiating the Past: Some Issues of Transmission of Memories Among Estonian Young People“. *Studies of Transition States and Societies* 8, nr. 2 (September 2016), 13–30.

97. Nugin, Raili. „Rejecting, Re-shaping, Rearranging: Ways of Negotiating the Past in Family Narratives“. *Memory Studies* 14, nr. 2 (2021): 197–213.
98. Nugin, Raili. *The 1970s: Portrait of a Generation at the Doorstep*. Tartu: University of Tartu Press, 2015.
99. Olick, Jeffrey. „Collective Memory: the Two Cultures“. *Sociological Theory* 17, nr. 3 (1999).
100. Olick, Jeffrey. *The Sins of the Fathers. Germany, Memory, Method*. Chicago: the University of Chicago Press, 2016.
101. Oushakine, Sergei. „The Terrifying Mimicry of Samizdat“. *Public Culture* 13, nr. 2 (2001): 191–214.
102. Owens, Timothy, J., Dawn, T. Robinson, Lynn Smith-Lovin. „Three Faces of Identity“. *Annual Review of Sociology* 36, nr. 1 (2010): 477–479.
103. Pader, Elen. „Seeing with an Ethnographic Sensibility. Explorations Beneath the Surface of Public Policies“. In: *Interpretation and Method. Empirical Research Methods and the Interpretive Turn, Second Edition*, ed. Dwora Yanow ir Peregrine Schwartz-Shea, 194–208. New York: Routledge, 2014.
104. Petrauskienė, Aistė. „Partizaninio karo vietos: įamžinimas ir įpaveldinimas Nepriklausomoje Lietuvoje“, *Daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017
<https://epublications.vu.lt/object/elaba:21090641/>.
105. Pickering, Michael, Emily Keightley. „Communities of Memory and the Problem of Transmission“. *European Journal of Cultural Studies* 16, nr. 1 (January 2012): 115–129.
106. Platukytė, Domantė. „Cvirkos anūkas nepripažįsta, kad šis prisidėjo prie poeto Jakubėno tremties“ 2019-11-12
<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1114921/cvirkos-anukas-nepripazista-kad-sis-prisidejo-prie-poeto-jakubeno-tremties>.
107. Praspaliauskienė, Rima. „Įvokelinti gyvenimai: sveikatos priežiūros praktika Lietuvoje“. *Lietuvos etnologija / Lithuanian Ethnology: Studies in Social Anthropology and Ethnology* 17(26) 2017, 77–96.
108. Prochorova, Irina. „Nedavnee proshloye kak vyzov istoriku“. *NLO* 1 (2007).
109. Putinaitė, Nerija. „Tėvynė tremtinių prisiminimuose“. *Naujasis Židinys-Aidai* 4 (2021).
110. Putinaitė, Nerija. *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2007.
111. Ramonaitė, Ainė, Jūratė Kavaliauskaitė. *Sąjūdžio ištakų beiėškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2011.

112. Ramonaitė, Ainė. *Posovietinės Lietuvos rinkiminė anatomija*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
113. Ramonaitė, Ainė. „Kas ilgisi sovietmečio? Ekonominio statuso, socialinės aplinkos ir vertybinių nuostatų įtaka sovietinei-antisovietinei skirčiai Lietuvoje“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 33, nr. 2 (2013).
114. Rigney, Ann. „Remembering Hope: Transnational Activism Behind the Traumatic“. *Memory Studies* 11, nr. 3 (2018): 368–380.
115. Rosenthal, Gabriele. „The Narrated Life Story: On the Interrelation Between Experience, Memory and Narration“. In: *Narrative, Memory & Knowledge: Representations, Aesthetics, Contexts*, ed. Kate Milnes et al., 1–16. Huddersfield: University of Huddersfield, 2006.
116. Rosenthal, Gabriele. „Veiling and Denying the Past. The Dialogue in Families of Holocaust Survivors and Families of Nazi Perpetrators“. *History of the Family* 7, nr. 2 (2002).
117. Rosenthal, Gabriele. *Interpretive Social Science: An Introduction*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2018.
118. Rothberg, Michael. *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford: Stanford University Press, 2019.
119. Sarkisova, Oksana, Olga Shevchenko. „Soviet Past in Domestic Photography: Events, Evidence, Erasure“. In: *Double Exposure. Memory & Photography*, ed. Olga Shevchenko, Abingdon: Routledge, 2017.
120. Schuman, Howard, Amy Corning. „The Conversion of Generational Effects into Collective Memory“. *International Journal of Public Opinion Research* (May 2016): 1–13.
121. Schuman, Howard, Amy Corning. *Generations and Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press, 2014.
122. Schuman, Howard, Scott, Jaqueline. „Generations and Collective Memories“. *American Sociological Review* 54, nr. 3. (Jun., 1989).
123. Skultans, Vieda. „Theorizing Latvian Lives: The Quest for Identity“. *The Journal of the Royal and Anthropological Institute* 3, nr. 4 (Dec. 1997): 761–780.
124. Stone, Charles, Alin Coman, Adam Brown, Jonathan Koppel, William Hirst. „Toward a Science of Silence: the Consequences of Leaving a Memory Unsaid“. *Perspectives on Psychological Science* 7, nr. 1 (January 2012).
125. Sztompka, Piotr. „The Trauma of Social Change“. In: *Cultural Trauma and Collective Identity*, 167–181, ed. J. Alexander et al. University of California Press, 2004.

126. Šutinienė, Irena. „Sovietmečio atmintis šiuolaikinėje Lietuvoje: ambivalentiškumas ar nostalgija?“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 32, nr. 1 (2013): 165–174.
127. Šutinienė, Irena. „Istorinė atmintis ir etninių grupių identitetas“. In: *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*, sud. Frėjūtė-Rakauskienė, M., Marcinkevčius, A., Šliavaite, K., Šutinienė, I., Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2016.
128. Šutinienė, Irena. „Tarp socializmo kritikos ir vaikystės nostalgijos: sovietmečio atmintis aštuntojo dešimtmečio kartos gyvenimo istorijose“. *Sociologija: mintis ir veiksmai* 46, nr. 1 (2020).
129. Švaričková Slabakova, Radmila. „Czech Family Stories of Communism. Family Memories at the Intersection of Family Values, Family Relations and National Memory“. In: *Family Memory: Practices, Transmissions and Uses in a Global Perspective*. New York: Routledge, 2021.
130. Thompson, Paul. „Family Myth, Models and Denials in the Shaping of Individual Life Paths“. *Between Generations. Family Models, Myths & Memories*, sud. Daniel Bertaux ir Paul Thompson. London: Routledge, 2017.
131. Tureikytė, Danutė. „Ryšiai tarp kartų ir giminių“. In: *Šeiminiai pokyčiai atvirų Europos sienų ir Globalaus mobilumo akivaizdoje: resursai, procesai ir praktikos*, sud. Irena Juozeliūnienė ir Seymour J. Vilnius-Vilniaus universiteto leidykla, 2015.
132. Tuzaitė, Eglė. „Kolektyvinė sovietmečio atmintis iš meno sociologijos perspektyvos: Giedrės Beinoriūtės ir Jūratės Kluonės atvejai“. *Filosofija. Sociologija* 31, nr. 2 (2020).
133. Vagramenko, Tatiana ir Gabriela Nicolescu. „The Hand at Work or How the KGB File Leaks in the Exhibition“. *Martor* 26 (2021).
134. Vaišnys, Andrius et al. „Rusijos propaganda: analizė, įvertinimas, rekomendacijos“, 2017 Research report
https://www.eesc.lt/uploads/news/id987/RESC%20monografija_propaganda.pdf.
135. Vaitkevičius, Vyktintas, Aistė Petrauskienė. *Lietuvos partizanų valstybė*. Vilnius: Alma littera, 2019.
136. Vansina, Jan. *Oral Tradition as History*. James Currey Publishers, 1985.
137. Vaskelienė, Ieva, Evaldas Kazlauskas, Danutė Gailienė, Domanskaitė-Gota, V. „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“. *International Journal of Psychology: a Biopsychosocial Approach / Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris* 9 (2011): 91–104.

138. Vinagrodnaitė, Inga et al. *Sakytinė istorija kaip sovietmečio tyrimo metodas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018.
139. Vinitzky-Seroussi, Vered. „Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials“. *American Sociological Review* 67, nr. 1 (February 2002), 30–51.
140. Viritzky-Seroussi Vered ir Chana Teeger. „Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting“. *Social Forces* 88, nr. 3 (March 2010): 1103–1122.
141. Visockaitė, Jūratė. „Jie žiūri į mus“. *Literatūra ir menas* 21 (lapkritis, 2019), <https://literaturairmenas.lt/kinas/jurate-visockaite-jie-ziuri-i-mus>.
142. Vuckovic Juros, Tanja. „Things Were Good During Tito’s Times, my Parents Say’: How Young Croatian Generations Negotiated the Socially Mediated Frames of the Recent Yugoslav Past“. *Memory Studies* 13, nr. 6 (2020): 932–951.
143. Wagner-Pacifici, Robin ir Barry Schwartz. „Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past“. *American Journal of Sociology* 97, nr. 2 (September 1991): 376–420.
144. Welzer, Harald. „Grandpa Wasn’t a Nazi: The Holocaust in German Family Remembrance“. *International Perspectives* 54, 2005.
145. Welzer, Harald ir Claudia Lenz. „Opa in Europa. Erste Befunde einer vergleichenden Tradierungsforschung“. In: *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, ed. Harald Welzer, 1–15. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007.
146. Welzer, Harald. „Re-Narrations. How Pasts Change in Conversational Remembering“. *Memory Studies* 3, nr. 1 (January 2010): 5–17.
147. Welzer, Harald. *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München: Beck, 2002.
148. Wengraf Tom, Prue Chamberlayne, Joanna Bornat. „A Biographical Turn in the Social Sciences? A British–European View“. *Cultural Studies – Critical Methodologies* 2, nr. 2 (2002): 245–269.
149. Wennerberg, Hjelmar. „The Concept of Family Resemblance in Wittgenstein’s Later Philosophy“. *Theoria* 33, nr. 2 (August 1967).
150. Wertsch, James. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
151. Zake, Ieva. „The Exempt Nation: Memory of Collaboration in Contemporary Latvia. In: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, sud. Peter Apor, Sandor Horvth and James Mark. London: Anthem Press, 2017.

152. Zelig, Anat ir Israel Nachson. „Accurate, Inaccurate and Omitted Details in Collective Emotional Memories: the Case of Itzhak Rabin’s Assassination“. *Memory* 20, nr. 7 (2012).
153. Zerubavel, Eviatar. „Social Memories: Steps to a Sociology of the Past“. *Qualitative Sociology* 19, nr. 3 (1996): 285–289.
154. Zerubavel, Eviatar. *Collective Memory and Social Shape of the Past. Time Maps*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.
155. Žilinskienė, Laima ir Melanie Ilic. „Changing Family Values Across the Generations in Twentieth Century Lithuania“. *Contemporary Social Science* (2018).
156. Žilinskienė, Laima, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė. *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.
157. Žilinskienė, Laima. „Doing Family Memory in the Case of Emigration Experience“. In: *Making Lithuanian Memories Across Borders. Conceptual Frames and Empirical Evidence*, ed. Irena Juozeliūnienė ir Julie Seymour, 159–179. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020.
158. Žilinskienė, Laima. „Šeimos atmintis“. In: *Šeiminiai pokyčiai atvirų Europos sienų ir Globalaus mobilumo akivaizdoje: resursai, procesai ir praktikos*, sud. Irena Juozeliūnienė ir Julie Seymour. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.
159. Žiliūkaitė, R. „Blato ryšių Lietuvoje vėlyvuoju sovietmečiu analizė“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 35, nr. 2 (2014).

PADĖKA

Daug žmonių prisidėjo prie šios disertacijos rengimo – be jų visas procesas būtų buvęs gerokai sudėtingesnis ir nykesnis.

Pirmiausia norėčiau padėkoti disertacijos Vadovei už patarimus, palaikymą ir visokeriopą pagalbą bei buvimą pavyzdžiu. Ačiū mano vyrui Adomui, mačiusiam visus užkulisius, palaikiusiam ir besirūpinusiam, ir, žinoma, auginusiam mūsų dukras tuo metu, kai aš dirbau. Ačiū šeimai ir artimiesiems už įkvėpimą, dukroms – už kantrybę laukiant, kol mama vėl bus pasiekama.

Norėčiau padėkoti profesorėms Natalijai Arlauskaitei ir Violetai Davoliūtei, jų nuoširdūs patarimai padėjo paskutiniaisiais disertacijos rengimo etapais. Visai Politinės elgsenos ir institucijų tyrimų katedrai, kurios atstovai klausėsi mano pranešimų, diskutavo, siūlė naujų šaltinių. Doktorantų koliaokviumų dalyviams už kartais išmušančius iš vėžių, bet taip reikalingus klausimus. Taip pat visiems kitiems, kurie kuriuo nors disertacijos rengimo etapu padėjo savo įžvalgomis, patarimais, konstruktyvia kritika.

Galiausiai dėkoju visiems savo informantams ir informantėms, kad įsileido mane į tokią asmenišką savo šeimos prisiminimų erdvę.

PUBLIKACIJOS

1. Liucija Vervečkienė, „Pabrėžta, nutylėta, pateisinta: „kartų efektas“ senelių, tėvų ir anūkų sovietmečio atmintyje“, *Politologija* 96, No. 4 (2019): 8–37 <https://doi.org/10.15388/Polit.2019.96.1>.
2. Liucija Vervečkienė, „Atmintis šeimoje: teoriniai aspektai ir buvusio režimo atminties perdavimo tyrimo įžvalgos“ *Politologija* 107, nr. 3 (2022): 8–50 <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.107.2>.

UŽRAŠAMS

UŽRAŠAMS

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Tiražas 15 egz.